પ્રત ૪૦૦૦.　　　　　　　　　　　　　　　　કિંમત રૂા. ૦-૪-૦.

સરલ

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

નવાં સુધારેલાં ધોરણો અનુસાર સુધારેલી

આવૃત્તિ ૨૨ મી.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

સોલ એજન્ટ—એસ. બી. શાહની કું.

૨૬૬૭ પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

ગોંડળ, જુનાગઢ અને કચ્છ સ્ટેટમા ટેક્સ્ટ બુક તરીકે ને મુંબઈ ઇલાકાના તથા ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ "લાઇબ્રેરિ બુક" તરીકે મંજુર કરેલ.

સરલ ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી શીખનાર તથા શીખવનાર સારૂ.

લેખક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

પ્રકાશક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગોંડળ સ્ટેટ.

ગોંડળ.

આવૃત્તિ ૨૨ મી-પ્રત ૪૦૦૦.

અમદાવાદ,

રાઇપુર નવીપોળમાં આવેલા શ્રી "પ્રજાહિતાર્થ મુદ્રાલય" માં પા. ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૭૪. સને ૧૯૧૮.

કિમ્મત ચાર આના.

અર્પણ પત્રિકા.

એમ. એ. તરખડ, એસ્કવાયર.

માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર સાહેબ બહાદુર,

ગોંડળ સ્ટેટ.

આપે કાઠિયાવાડ એજન્સિના પ્રાથમિક શાળાઓના મહેતા-
જીઓની સ્થિતિ સુધારવાને, તથા શાળાનું શિક્ષણ
સુધારવાને, ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, વેરાવળ
કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે બિરાજી નવાં
ધોરણોની અગત્યતા સાબીત કરી
આપી, જેના પરિણામમાં સર-
કારે નવાં ધોરણો રચ્યાં; ઇ-
ત્યાદિ ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણોથી
મોહિત થઈ આ
પુસ્તક આપને
અર્પણ કરૂં છું
તે સ્વીકા-
રશો.

સેવક,

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

બાવીશમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળામાં પ્રથમ હોપકૃત વ્યાકરણ ચાલતું, એ ઘણું નાનું હોવાથી શીખનાર શીખવનારને ઘણી તરેહની શંકાઓ પડતી; તે ટાળવાને અમે સને ૧૮૯૫ માં **ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ** બહાર પાડ્યું, ને તે મુંબઇ ઇલાકાના મહેરબાન ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ બહાદુરે પોતાના નં. ૮૦૦૫ તારીખ ૨૩-૩-૧૮૯૭ થી **લાઇબ્રેરી બુક** તરીકે મંજુર કર્યું.

સને ૧૯૦૨ ની સાલમાં પ્રાથમિક શાળાનાં નવાં ધોરણ રચાયાં. તેમાં ગોઠવાયલા ક્રમ પ્રમાણે શીખવવાને હોપકૃત વ્યાકરણ તદ્દન નકામું થયું. નવાં ધોરણની રચનાનુસાર ફેરફાર કરી અમે છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડી, ને તેમાં વખતો વખત સુધારો વધારો કરતા આવ્યા છીએ.

સમયાનુસાર સુધારા વધારા કરવાથી આ પુસ્તક પ્રાઇમરિ તેમજ મિડલ સ્કૂલોમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. સુધારેલી દશમી આવૃત્તિ સરકારે 'લાઇબ્રેરિ બુક' તરીકે મંજુર રાખ્યાની જાહેર ખબર સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેંબર માસના શાળાપત્રમાં આપેલી છે. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પણ લાઇબ્રેરિ બુક તરીકે મંજુર કરેલ છે. ગોંડલ, જુનાગઢ, કચ્છ સ્ટેટ વગેરે ઠેકાણે ટેક્સ્ટબુક તરીકે ચાલે છે.

કેટલાક સન્મિત્રો તરફથી એવી સલાહ મળી કે બાળવ્યાકરણમાંથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી ભાગ રાખી, બીજો ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે; તો આ પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થાય. આ કીમતી સલાહ સ્વીકારી ચૌદમી આવૃત્તિ નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખી નવેસરથી લખી હતી, ને તે ગોઠવણ લાભકારી નીવડેલી જણાતાં અદ્યાપિ પર્યંત ચાલુ રાખી છે.

(૧) શીખનાર શીખવનારને સરળ પડે, માટે આ પુસ્તકના ધોરણવાર ભાગ પાડી, દરેક ભાગમાં શીખવવાના વિષયોની **પાઠમાં**

રચના કરી છે, અને ઘણે ભાગે પાઠ નીચે મનોયત્ન આપ્યાં છે. વિષયવાર એકેક જ પાઠ રાખવાથી પાઠ લાંબા થયા છે, માટે એક દિવસે પાઠનો જેટલો ભાગ બરાબર સમજાવી શકાય તેટલોજ રાખવો. **કોઈ પણ વિષયની વ્યાખ્યા પ્રથમ ન આપતાં દાખલા પરથી છોકરાં પાસે કઢાવવી. શીખવતી વખતે કાળાં પાટિયાંનો જેમ બને તેમ વિશેષ ઉપયોગ કરવો.**

(૨) વ્યાકરણના નિયમો દાખલાઓપરથી કાઢી બતાવ્યાછે, એમાં વિવેચન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તે શિક્ષકવર્ગને પાઠ આપવામાં અને વિદ્યાર્થીવર્ગને શીખેલ પાઠ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થાય.

(૩) સઘળી શાળાઓમાં પદચ્છેદ શૈલી એક રહેવા ખાતર સરકારે રચાવેલ "ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ" ના સઘળા નિયમો આ પુસ્તકમાં માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

(૪) વિદ્યાર્થીઓ પદચ્છેદમાં સારા નીવડે, સબબ ઠેકાણે ઠેકાણે પદચ્છેદને લગતા નિયમો આપ્યા છે; તથા તે નિયમાનુસાર પુષ્કળ ઉદાહરણો લઈ પદચ્છેદ કરી બતાવ્યું છે. શરૂઆતમાં શબ્દોના વર્ગ વિદ્યાર્થી બરાબર સમજી શકે; માટે સાક્ષર **ઍબટ** સાહેબના અભિપ્રાય મુજબ અમુક શબ્દ વાક્યમાં શું જણાવે છે, તે જણાવી પછી તેનો વર્ગ કહેવાનું ધોરણ રાખેલ છે. આથી વિદ્યાર્થી ગપો મારતાં અટકે છે.

(૫) પદચ્છેદમાં પડતી શંકાઓનું સમાધાન સ્થળે સ્થળે આપ્યું છે.

(૬) પ્રયોગ સંબંધી જ્ઞાન થયા વગર વિભક્તિના અર્થમાં ઉંડા ઉતરવું નિરર્થક છે. સબબ શરૂઆતમાં વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ બતાવી બાકી પ્રત્યયપરથી વિભક્તિ કહેવાનું ધોરણ રાખ્યું છે.

(૭) પ્રયોગ, મિશ્રકાળ અને વિભક્તિના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે.

(૮) ઇંગ્રેજી શીખનારને ઉપયોગી થાય, માટે ૧૫ મિશ્રકાળોના અર્થ પ્રમાણે ૮ ભાગ પાડી બતાવ્યા છે.

(૯) વાક્યપૃથક્કરણ સારૂં થવા ખાતર તેને માટે ઉદાહરણો આપી નિયમ સમજાવ્યા છે, તથા ઘણું કરી બતાવ્યું છે.

(૧૦) શ્રુતલેખન, નિબંધ વગેરે લખાણ સુધારવાને ઉપયોગી થઈ પડે, માટે હોપકૃત વ્યાકરણની માફક વાક્યરચનાના સહેલા નિયમો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

સરકારે પ્રાથમિકશાળાનાં નવાં ધોરણો સુધાર્યાં છે, તદનુસાર સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. **સમજપૂર્વક** પદચ્છેદ અને વાક્યપૃથક્કરણ વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે, તેને માટે આ પુસ્તકમાં **પુરતી સંભાળ** લેવામાં આવી છે, જે જે શાળાઓમાં આ પુસ્તક ચાલે છે, ત્યાંના સઘળા શિક્ષકો **એકે અવાજે** વ્યાકરણ શીખવવાને આ પુસ્તક અત્યુત્તમ સાધન લેખે છે. સુધારેલી ૧૯ મી આવૃત્તિ મે. ઉ. વિ. ના એ. ઇ. સા. બહાદુરે ઇં. નં. ૫૫૫૪ તા. ૩૦-૮-૧૭ થી લાઇબ્રેરિ બુક તરીકે મંજુર કરી છે.

વ્યુત્પત્તિનો વિષય આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, તે નવાં સુધારેલાં ધોરણો અનુસાર સુધારતાં લેખ વધી જવાથી તેનું જુદું પુસ્તક છપાવવું યોગ્ય લાગતાં તેમ કર્યું છે. **'સરલ વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનપ્રકાશ'** પુસ્તક ઉ. વિ. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સા. બાહાદુરે **સઘળી સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે લાઇબ્રેરિ અને પ્રાઇઝબુક તરીકે મંજુર કર્યું** છે.

આ પુસ્તક લખવામાં, તથા તેમાં સુધારો વધારો કરવામાં આ વિષયપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, અને ગુજરાત શાળાપત્રના આ વિષયપરના લેખો વાંચવા વિચારવામાં આવ્યા છેઃ તેને માટે આ સ્થળે તે સર્વ ગ્રંથકર્ત્તા, અને લેખકોનો આભાર માનું છું.

કર્ત્તા.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો—ધોરણ ૪ થા માટે.

ભાગ ૨ જો—ધોરણ પાંચમા માટે.

ભાગ ત્રીજો-ધોરણ છઠ્ઠા સાતમા માટે

આ લેખકનાં રચેલ અન્ય સરલ શાળોપયોગી પુસ્તકો.

૧. **સરલ દેશીનામાની પદ્ધતિ.**—આવૃત્તિ ૨૮મી. કુલ પ્રત ૯૨,૦૦૦. પૃષ્ઠ ૧૪૪. કિમ્મત ૪॥ આના. મુંબઈ ઇલાકાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર કરેલ છે. નામું શીખવાને આ એક ઘણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક નીવડયું છે. સરકારે ઉર્દુ શાળાઓ માટે ઉર્દુમાં નામું તૈયાર કરાવવાને **નામાનું અમારૂંજ પુસ્તક** પસંદ કર્યું છે.

૨. **સરલ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ.**—ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે **સઘળી સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે લાઇબ્રેરિ અને પ્રાઇઝબુક તરીકે મંજુર કરી** છે. કિમ્મત ૪ આના. મેં. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા સાહેબ લખે છે કે "પ્રો. ક. શાહની વ્યુત્પત્તિ અત્યારસુધીનાં વ્યુત્પત્તિનાં પુસ્તકોમાં એક સુધારો છે. તે ક્રમવારની રચનાને લીધે ધો. ૬–૭ની જરૂરીઆતો પૂરી પાડશે. કર્તાએ આ ઉપયોગી વિષય વિદ્વત્તાપૂર્વક અને સંતોષકારક રીતે વર્ણવ્યો છે." (બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે છપાય છે).

૩. **નવું સરલ મુખગણિત**—આવૃત્તિ ૭મી. કુલ પ્રત ૨૨,૦૦૦. કિં. બે આના. **એકજ બુકમાં બાળવર્ગથી ધો. ૫ સુધીનો વિષય મનોયત્ન સહ સમજાવ્યો છે. આંક, ધાત, કોષ્ટકો પણ તેમાં આપ્યાં** છે. વ્યાજ, તોલ બારદાન, કાટ લાકડાં, ને હુંડીના હિસાબ વ્યવહારોપયોગી હોઇ છેડે પૂરવણી તરીકે આપ્યા છે. ધોરણ ત્રીજામાં **એકમ પદ્ધતિનાં** લેખાં એવી રીતે સમજાવ્યાં છે કે તેથી બાળકો ધો. ૪–૫ માં લેખાંની કુંચીઓ જાતે ઉત્પન્ન કર્ત્તા થાય છે. બહોળા જથ્થામાં ખપે છે.

૪. **ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળવિદ્યા.**—આવૃત્તિ ૭મી. કુલ પ્રત ૧૪,૦૦૦. કિમ્મત સવા આનો. કાઠિયાવાડની સ્કૂલો માટે બનાવી છે.

૫. **કિન્ડરગાર્ટન અને પદાર્થપાઠ ભાગ પહેલો.**—ધો. ૨–૧–બાળ માટે. આ. ૭ મી. કુલ પ્રત ૧૧,૫૦૦. કિં. ૪॥ આના.

સરલ

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.*

ભાગ ૧ લો. ધોરણ ચોથા માટે.

આ વિષય પ્રાથમિકશાળાના ચોથા ધોરણથી શરૂ થાય છે, તેથી શિક્ષકોએ એમ ન સમજવું કે ચોથા ધોરણથી તેની શરૂઆત કરવાની છે. છેક બાળવર્ગથી શરૂ કરવાનો છે. બાળવર્ગ, પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા ધોરણમાં પ્રશ્નના જવાબ ટુંકા પણ પૂર્ણ વાક્યોમાં લેવા. તથા શીખવેલી બાબતોનું તેવાં વાક્યોમાં વર્ણન કરાવવું એ વ્યાકરણશિક્ષણ છે.

ચોથા ધોરણમાં "વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો અને સાદું પદચ્છેદ. વાક્યના બે મુખ્ય ભાગ-ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. વિધેયના બે ભાગ-ક્રિયા અને ક્રિયાપૂરક. વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણ વડે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વધારા. ક્રિયાપૂરક તરીકે આવતા શબ્દો અને તેમના વિશેષણથી વધારા. સાદું પદચ્છેદ અને છેક સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ. ટુંકાં નમુનાનાં વાક્યો બનાવવાં." એટલું રાખેલ છે તે નીચેને ક્રમે શીખવવું.

---

* લોક પોતાના વિચાર એકબીજાને જે વડે બોલીને, કે લખીને જણાવે છે, તે ભાષા કહેવાય છે, અને ભાષા શુદ્ધ કેમ બોલવી લખવી, તે જણાવનાર શાસ્ત્રને વ્યાકરણ કહે છે. વ્યાકરણમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શુદ્ધ શબ્દોમાં જોવામાં આવતા નિયમો, તેમજ શબ્દોના વર્ગ, પ્રકાર, સંબંધ વગેરેનું વર્ણન હોય છે. 'વ્યાકરણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી પણ એજ અર્થ નીકળે છે. **व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्यया विभागेन स्पष्टीक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्.** અર્થાત્, જેમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વિભક્ત કરી શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ દર્શાવ્યું હોય તે વ્યાકરણ.

પાઠ ૧ લો. વાક્ય, શબ્દ તથા અક્ષરની સમજ.

(૧). ઘોડો દોડે છે.
(૨). પંખી ઊડે છે.
(૩). છોકરાં રમે છે.
(૪). ઘોડો ખડ ખાય છે.
(૫). પંખી ચારો ચરે છે.
(૬). વડનું ઝાડ મોટું થાય છે.

આ બધાં **વાક્યો** કહેવાય, કેમકે એ વડે બોલનારની મતલબ સામો માણસ પૂરેપૂરી સમજી શકે છે. પહેલા વાક્યમાં બે **શબ્દ** છે. 'ઘોડો' ને 'દોડેછે'; બીજા વાક્યમાં ' પંખી ' અને 'ઊડે છે'; ત્રીજા વાક્યમાં 'છોકરાં' અને 'રમે છે'; ચોથા વાક્યમાં 'ઘોડો', 'ખડ', અને 'ખાય છે;' પાંચમા વાક્યમાં 'પંખી,' 'ચારો,' અને ' ચરે છે; ' અને છઠ્ઠા વાક્યમાં 'વડનું', 'ઝાડ', 'મોટું', અને 'થાય છે' શબ્દ છે.

ટીપઃ—શબ્દો વડે મનના વિચાર અથવા ભાવ તો જણાય, પણ નિર્ણય ન જણાય. નિર્ણય તો વાક્યથીજ જણાય. જેમ આપણે ઘોડો જોયો, અને તે વડે જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે 'ઘોડો' એ શબ્દ વડે સંપૂર્ણ જણાઈ શકે છે, તેમજ તેને દોડતો દેખીને જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે 'દોડતો' એ શબ્દ બોલ્યાથી સંપૂર્ણ બતાવી શકાય છે, પણ 'તે ઘોડો દોડે છે' એવો જે મનનો નિર્ણય તે વાક્ય વિના કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ બતાવી શકાતો નથી.

કેટલીક વખત **એક શબ્દથી** વાક્ય બને છે, જેમ, 'જાઉંછું,' 'જા,' 'જાઓ,' 'બેસો,' 'દોડો,' વગેરે. કેમકે એક શબ્દ બોલવાથી પણ કહેનારની મતલબ પૂરેપૂરી સામો માણસ સમજી શકે છે.+

+'જાઉં છું,' 'જા', ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોમાં કર્ત્તાનો અર્થ સમાયલો છે, અને તે કર્ત્તા કયો છે તે પણ ધાતુને લાગેલા પ્રત્યય પરથી સમજી શકાય છે; માટે એકલું ક્રિયાપદ વાપરવાથી વાક્ય બની શકે છે. કોણ આવ્યું ?

એક કે વધારે શબ્દ મળ્યાથી બોલનારના મનનો પૂરેપૂરો વિચાર સામો માણસ સમજી શકે, તો તેને વાક્ય કહે છે.

શબ્દો અક્ષરના બને છે. જેમ–કલમ એમાં ક, લ, મ, ત્રણ અક્ષર છે, મહેનત એમાં મ, હે, ન, ત ચાર અક્ષર છે. કેટલાક શબ્દો ટુંકા ને કેટલાક લાંબા છે. મા, બા, ઘી એક અક્ષરના છે; કાકા, મામા, બે અક્ષરના છે; અમદાવાદ એ પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે.

એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કાંઈ પણ અર્થ સમજાય, તેને શબ્દ કહે છે.

પાઠ ૨. સ્વર વ્યંજન.

અમરેલી એમાં અ, મ, રે, લી ચાર અક્ષર છે. 'અ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં બીજા અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી. પણ 'મ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં 'મ્'ની સાથે 'અ'ની, 'રે'ના ઉચ્ચારમાં 'ર્'ની સાથે 'એ'ની, અને 'લી'ના ઉચ્ચારમાં 'લ્'ની સાથે 'ઈ' અક્ષરના ઉચ્ચારની સહાયતા લેવી પડે છે.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરતાં બીજા અક્ષરની સહાયતા લેવી પડતી નથી, પણ આપોઆપ થઈ શકે છે; તેને સ્વર કહે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ૧૧ સ્વર છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ. એમાં અ, ઇ, ઉ, ઋ, **હ્રસ્વ સ્વર** છે, એટલે બોલવામાં ટુંકા છે. આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ **દીર્ઘ સ્વર** છે એટલે બોલવામાં લાંબા છે.

ૠ, ૡ, એ બે સ્વર ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી, સંસ્કૃતમાં વપરાય છે.

રામ. અહિં 'રામ' એકલું નામ છે, એમાં ક્રિયાનો અર્થ સમાયેલો નથી; એ ઠેકાણે ક્રિયાપદ અ[illegible]દાર છે, માટે એકલું નામ વાપરવાથી વાક્ય બની શકે નહિ.

જે અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં કોઈપણ સ્વરની સહાયતા લેવી પડે છે, તેને **વ્યંજન** કહે છે. એટલે વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં તેની સાથે સ્વરનું વિશેષ આંજણુ જોઇએ છે.

વ્યંજન ૩૪ છેઃ—

ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્, ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ઞ્, ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્, ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્, પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્, ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્.

પાઠ ૩. બારાખડી.

ઋ સિવાયના દશ સ્વરો, અને અં તથા અઃ વ્યંજનમાં મળવાથી **બાર અક્ષર** થાય છે; માટે તેને **બારાક્ષરી** કે **બારાખડી** કહે છે.

બારાખડી લખવામાં વ્યંજનની નીચેનું ચિહ્ન કાઢી નાંખી વ્યંજન સાથે સ્વરોની નિશાનીઓ જોડાય છે.

સ્વર.	નિશાની.	નિશાનીનું નામ.	બારાખડી.
અ.	નથી.	નથી.	ક્+અ=ક.
આ.	ા	કાનો.	ક્+આ=કા.
ઇ.	િ	હ્રસ્વ ઇ (હ્રસ્વ અજણુ)	ક્+ઇ=કિ.
ઈ.	ી	દીર્ઘ ઈ (દીર્ઘ અજણુ).	ક્+ઈ=કી.
ઉ.	ુ	હ્રસ્વ ઉ (હ્રસ્વ વરડુ).	ક્+ઉ=કુ.
ઊ.	ૂ	દીર્ઘ ઊ (દીર્ઘ વરડુ).	ક્+ઊ=કૂ.
એ.	ે	એક માત્રા.	ક્+એ=કે.
ઐ.	ૈ	બે માત્રા.	ક્+ઐ=કૈ.
ઓ.	ો	કાનોમાત્રા.	ક્+ઓ=કો.
ઔ.	ૌ	કાનો બે માત્રા.	ક્+ઔ=કૌ.
અં.	ં	અનુસ્વાર.	ક્+અં=કં.
અઃ.	ઃ	વિસર્ગ.	ક્+અઃ=કઃ

અનુસ્વાર:—હરકોઈ સ્વરને માથે આવું (ं) ટપકું કરવામાં આવે છે, તેને **અનુસ્વાર** કહે છે; કેમકે તેનો ઉચ્ચાર સ્વરની પાછળ થાય છે. જેમકે, અંક, શીંગડાં, મીઠું, મેં, વગેરે.

વિસર્ગ:—હરકોઇ સ્વર આગળ આવાં (:) બે ટપકાં કરવામાં આવે છે, તેને **વિસર્ગ** કહે છે. જેમકે, અંત:કરણ, દુ:ખ, વગેરે. તેનો ઉચ્ચાર 'હ્' જેવો થાય છે.

અનુસ્વાર ને વિસર્ગ સ્વરનીજ પછી આવે છે, વ્યંજન પછી આવી શકતાં નથી.

પાઠ ૪. જોડાક્ષર.

ત્+ય્+અ=ત્ય.	નિત્ય.	ષ્+ટ્+ર્+અ=ષ્ટ્ર.	સૌરાષ્ટ્ર.
ક્+ક્+ઈ=ક્કી.	નક્કી.	ર્+ગ્+ઉ=ર્ગુ.	વટેમાર્ગુ.
દ્+ગ્+ઉ=દ્ગુ.	સદ્ગુણ.	ત્+ત્+અ=ત્ત.	પિત્તળ.
ટ્+ટ્+ઈ=ટ્ટી.	ભટ્ટી.	શ્+વ્+અ=શ્વ.	પરમેશ્વર.
પ્+ર્+અ=પ્ર.	પ્રભુ.	ક્+ષ્+અ=ક્ષ.	અક્ષર.
સ્+ત્+ર્+અ=સ્ત્ર.	શાસ્ત્ર.	જ્+ઞ્+અ=જ્ઞ.	જ્ઞાન.

બે અથવા વધારે વ્યંજનો ભળવાથી જોડાક્ષર બને છે. એમાં સ્વર છેડે હોય છે, વચમાં હોતો નથી.

જોડાક્ષર લખવાની રીત:—

(૧). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે બીજો વ્યંજન જોડવો હોય છે, ત્યારે કાનાવાળો ભાગ મૂકી દેવામાં આવે છે. જેમ, લાગ્યો, બચ્ચાં, અન્ન, ચશ્મા.

(૨). પહેલા વ્યંજનમાં કાના જેવો ભાગ ન હોય, તો બંને વ્યંજનો પાસપાસે લખાય છે, અથવા પહેલા વ્યંજન નીચે ખોડાનું

ચિહ્ન કરે છે, અથવા પહેલા નીચે બીજો લખાય છે. જેમકે, નક્કી, પૂછ્યું, સજ્જડ, અડાડ્યો; ચિહ્ન, સદ્‌ગુણ; છુટ્ટો, ઓઘ્ઘો, રહ્યો.

(૩). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે ર્ જોડવો હોય તો 'ર્' નું/ આવું ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, પ્રભુ, બ્રાહ્મણ, ભ્રમર, ત્રીજો. કાના વગરના વ્યંજન સાથે જોડવો હોય, તો ^ આવું ચિહ્ન કરે છે. જેમ, મહારાષ્ટ્ર. ર્‌ની સાથે કોઇ વ્યંજન જોડવો હોય, તો ˚ આવી નિશાની કરે છે. જેમ, વર્ણન, ધર્મશાળા, દર્પણ. ' ' આવી નિશાનીને રેફ કહે છે.

(૪). શ્‌ની સાથે ચ, વ, ર જોડવો હોય, તો (શ્) ને બદલે શ્ર આવું રૂપ વાપરે છે. જેમ, પશ્ચિમ, ઇશ્વર, શ્રવણ.

(૫). કેટલાંક બાળબોધનાં રૂપ ચાલે છે. જેમ, વિદ્વાન, વિદ્યા, પદ્મ.

જોડાક્ષર વાંચવાની રીત:—ડાબા હાથ ભણીનો પ્રથમ, ને જમણા હાથ ભણીનો પછી બોલાય છે. જેમ, વાક્ય. મથાળે લખાય તે પ્રથમ બોલાય, ને નીચે લખાય છે તે પછી બોલાય છે. જેમ, પર્વ, વક્ર.

જોડાક્ષર (જોડ+અક્ષર)માં 'અક્ષર'નો અર્થ વ્યંજન સમજવો. બારાક્ષરી વ્યંજનમાં સ્વર ભળવાથી થાય છે, માટે જોડાક્ષરમાં ન ગણાય. સ્વર અને વ્યંજનોમાં અક્ષરો જોડાતા નથી, માટે એ **મૂળાક્ષરો** કહેવાય છે.

પાઠ ૫. વાક્યના મુખ્ય બે ભાગ.

'મગન રમે છે.' આ વાક્યમાં કોને માટે વાત કરી છે? 'મગન' ને માટે. શી વાત કરી છે? 'રમે છે.' છગન પાઠ વાંચે છે. આ વાક્યમાં 'છગન' ને માટે કહેવામાં આવ્યું છે અને

તેને માટે 'પાઠ વાંચે છે' એ કહ્યું છે. આમ દરેક વાક્યના બે ભાગ હોય છે.

(૧). જેની આપણે વાત કરતા હોઇએ તે એક ભાગ, અને
(૨). તેના વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ. જેમઃ—

વાક્ય.	**કોને માટે (ઉદ્દેશ્ય×).**	**શું કહ્યું (વિધેય×).**
૧. ઘર પડ્યું.	ઘર.	પડ્યું.
૨. મગન દોડે છે.	મગન.	દોડે છે.
૩. ઘોડો ખડ ખાય છે.	ઘોડો.	ખડ ખાય છે.

મનોયત્ન ૧.

નીચેનાં વાક્યોમાં કોને માટે, અને શું કહેવામાં આવ્યું છે તે કહો.

૧. તાપ પડે છે.
૨. ચંદ્રમા ઊગ્યો.
૩. ધણીએ કાગળ લખ્યો.
૪. કીડા રેશમ કરે છે.
૫. ગધેડાં વૈતરું કરે છે.
૬. બૈરી દવા લે છે.
૭. વૈતરા દવા વાટે છે.
૮. પોપટ મરચાં ખાય છે.
૯. બિલાડી ઉંદરને પકડે છે.
૧૦. છગને ચોપડી ફાડી નાંખી.

પાઠ ૧. નામ.

વાક્યમાં જેને વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ, તેનું કંઇક **નામ** પાડેલું હોય છે. 'માણેકલાલ' એ છોકરાનું નામ છે, 'જમના' એ છોડીનું નામ છે; ગાય, ભેંસ, બકરી, બળદ, પાડો, ઘોડો, એ પશુનાં નામ છે; કાગડો, ચકલી, પોપટ, કબુતર, એ પંખીનાં નામ છે; લીમડો, વડ, પીપળો, આમલી, એ ઝાડનાં નામ છે; ગુલાબ, મોગરો, કરેણ, ચંપો, જુઇ, ગુલદાવદી, વગેરે ફૂલઝાડનાં નામ છે; તડબુચ, તુરીઆં, શકરીઆં, કોળાં, વગેરે વેલાનાં ફળનાં નામ છે; ચોપડી, સ્લેટ, પેન, ખુરસી, ટેબલ, ઘોડી, પાટીઉં, નકશો, વગેરે પદાર્થનાં નામ છે;

× ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શબ્દ ધોરણ પાંચમામાં શીખવવા.

આ બધાં જે જે પદાર્થનાં નામ ગણાવ્યાં, તે આંખ વડે જોઇ શકાય છે. અવાજ, સાદ, ઘાંટો, બૂમ, ગડગડાટ એ કાન વડે સમજાય એવાં નામ છે. વાસ, પીમળ, ગંધ, સુગંધ, દુર્ગંધ એ નાક વડે સમજાય એવાં નામ છે. સ્વાદ, મિઠાશ, કડવાશ, ખારાશ, ખટાશ, તિખાશ, તુરાશ એ જીભ વડે સમજાય એવાં નામ છે. ટાઢ, તાપ, ગરમી, ઠંડક, ઘામ, બફારો, ઉકળાટ, ગરમાવો, એ ચામડીથી સમજાય તેવાં નામ છે.

ઉપર આપણે પાંચ ઇંદ્રિયોથી માલમ પડતાં નામો ગણાવ્યાં, પણ કેટલાંક નામ એવાં છે કે તે મનથી એટલે વિચાર કરવાથી સમજાય તેવાં નામ છે. રતાશ, સાચાઇ, જુઠાણુ, હોશિયારી, ડહાપણ, નમ્રતા, આળસ, ઉદ્યોગ, ચોકૂખાઇ, એ ગુણનાં નામ છે. ગુણ એટલે સ્વભાવ. રમત, ગમત, વાચન, લેખન, ભજન, કીર્તન, એ ક્રિયાનાં નામ છે.

નામ પાડવાથી પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઓળખાય છે.

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા, વગેરે ઓળખાય છે તે.

મનોયત્ન ૨.

૧. દશ છોકરાનાં નામ બોલો.
૨. દશ છોકરીનાં નામ બોલો.
૩. ગામમાં રહેનાર દશ પશુનાં નામ બોલો.
૪. જંગલમાં રહેનાર ચાર પશુનાં નામ બોલો.
૫. પાણીમાં રહેનાર પાંચ પ્રાણીનાં નામ બોલો.
૬. દશ પંખીનાં નામ બોલો.
૭. ઘરમાં માણસ સિવાય વસનાર પ્રાણીનાં નામ ગણાવો.
૮. દશ ઝાડનાં નામ ગણાવો.
૯. દશ છોડનાં નામ બોલો.
૧૦. દશ વેલાનાં નામ ગણાવો.

૧૧. પાંચ ફૂલનાં નામ ગણાવો.
૧૨. દશ અનાજનાં નામ બોલો.
૧૩. માણસના શરીરના ભાગનાં નામ બોલો.
૧૪. ઝાડના અવયવનાં પાંચ નામ ગણાવો.
૧૫. ઘરમાંની ૨૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૬. નેસ્તીની દુકાને વેચાતી ૧૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૭. ગાંધીની દુકાને વેચાતી ૧૦ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૮. બજારમાં વેચાતી ૧૫ વિલાયતી વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૯. ખેતીના ઉપયોગનાં ૫ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૦. સોનીના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૧. સુથારના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૨. લુહારના ઉપયોગનાં ૫ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૩. દરજીના ઉપયોગનાં ૪ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૪. કડીઆના ઉપયોગનાં ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૫. ઘરના ભાગોનાં નામ ગણાવો.
૨૬. ગામના ભાગનાં નામ ગણાવો.
૨૭. પાંચ નદીનાં નામ ગણાવો.
૨૮. પાંચ ડુંગરનાં નામ ગણાવો.
૨૯. ચાર સંસ્થાન કે જિલ્લાનાં નામ ગણાવો.
૩૦. પાંચ સિક્કાનાં નામ બોલો.
૩૧. આંખ, કાન, નાક, જીભ, અને ચામડીથી માલમ પડતાં પાંચપાંચ નામ ગણાવો.
૩૨. ત્રણ ઋતુનાં નામ બોલો.
૩૩. બાર મહિનાનાં નામ બોલો.
૩૪. સાત વારનાં નામ બોલો.
૩૫. દિવસના ભાગનાં નામ બોલો.
૩૬. તોલનું માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૩૭. જગ્યાનું અંતર જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.

૩૮. લૂગડાનું માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૩૯. સગપણ બતાવનાર દશ નામ બોલો.
૪૦. પાંચ ગુણનાં નામ* બોલો.
૪૧. પાંચ ક્રિયાનાં નામ* બોલો.

પાઠ ૭. ક્રિયાપદ.

(૧). 'પંખી ઊડે છે.' આ વાક્યમાં પંખીને માટે કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે ઊડવાનું કામ કે **ક્રિયા** કરે છે તે 'ઊડે છે' શબ્દથી જણાય છે. 'છગન જાય છે.' આ વાક્યમાં છગન જવાની ક્રિયા કરે છે તે 'જાય છે' શબ્દથી જણાય છે. 'ગવૈયાઓ ગાય છે.' આ વાક્યમાં ગવૈયા ગાવાની ક્રિયા કરે છે તે 'ગાય છે' શબ્દથી જણાય છે. 'મોર નાચે છે' આ વાક્યમાં મોર નાચવાની ક્રિયા કરે છે તે 'નાચે છે' શબ્દથી જણાય છે.

જે પદ કે શબ્દથી કોઇ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય, તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ.

મનોયત્ન ૩.

નીચેનાં વાક્યોમાં **નામ** અને **ક્રિયાપદ** ક્યાં છે તે કહો.

૧. છોકરાં રમે છે.
૨. ગાય બરાડે છે.

---

* બાળકને ગુણ અને ક્રિયાનાં નામ શોધવાં મુશ્કેલ લાગશે. તેવે પ્રસંગે શિક્ષકે છોકરાંને કહેવું કે જેમ ખરેખરી વસ્તુ વિષે આપણે વાતચીત કરી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે જે વસ્તુ જાતે ખરેખરી વસ્તુ નથી તેને વિષે વાતચીત કરી શકીએ તો તેને નામ કહેવાં. જેમ, આ મરચામાં તિખાશ ઘણી છે, આમાં થોડી છે; માટે તિખાશ શબ્દ નામ કહેવાય. ટુંકામાં કશાનું પણ નામ તે નામ કહેવાય.

૩. છગન થાકયો.
૪. વરસાદ વરસે છે.
૫. પાણી વહે છે.

(૨). રામજી બેઠો છે, રામજી સૂતો છે, રામજી ઊંઘેછે, રામજી છે, રામજી હતો. આ વાક્યમાં રામજી વિષે વાતો છે; અને બેઠો છે, સૂતો છે, ઊંઘે છે, છે, હતો, આ શબ્દો રામજી કંઈ પણ ક્રિયા કરે છે તે બતાવતા નથી, પણ રામજીની **સ્થિતિ** કે **હાલત** જણાવે છે. **સ્થિતિ** જણાવનારા શબ્દો પણ ક્રિયાપદમાં ગણાય છે.

પાઠ ૮. ક્રિયાપૂરક.

૧. રામલાલે પછાડી.
૨. કાશીએ લીધાં.
૩. તંબોળીએ વેચ્યાં.
૪. છગને માર્યો.

આ વાકયોમાં ક્રિયાપદોથી ક્રિયાનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજાતો નથી. પહેલા વાક્યમાં 'શું પછાડી' તે લખ્યું નથી. બીજા વાક્યમાં 'શું લીધાં' તે લખ્યું નથી, ત્રીજા વાક્યમાં 'શું વેચ્યાં,' તે લખ્યું નથી, ચોથા વાક્યમાં 'કોને માર્યો' તે લખ્યું નથી. ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારા શબ્દો ઉમેરીને બોલીએ, તો ઉપરનાં વાકયો નીચે મુજબ બોલાય.

૧. રામલાલે **સ્લેટ** પછાડી.
૨. કાશીએ **બોર** લીધાં.
૩. તંબોળીએ **પાન** વેચ્યાં.
૪. છગને **મનસુખને** માર્યો.

ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરવાને ક્રિયાપદની સાથે જે શબ્દો આવે, તે શબ્દો ક્રિયાપૂરક કહેવાય.

મનોયત્ન ૪.

નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ કયા ? ને તે કઇ જાતના છે ?

૧. છોકરાં જામફળ ખાય છે.
૨. રાજા દાન આપે છે.
૩. મગને ઝાડ પાડયું.
૪. કૂકડી ઇંડાં સેવે છે.
૫. લલ્લુએ ઘોડો લીધો.

પાઠ ૯. જોડાયલાં ક્રિયાપદ.

કેટલીક વખત વાક્યમાં બે કે વધારે ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ સાથે લઇએ, તોજ અર્થ સમજાય. જેમ, મગને અક્ષર લખી નાંખ્યા. આ વાક્યમાં 'મગને અક્ષર લખી' એટલું બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. તલકશી દાખલા ગણ્યા કરે. એમાં 'તલકશી દાખલા ગણ્યા' બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. માટે પહેલા વાક્યમાં 'લખી નાંખ્યા' ને બીજા વાક્યમાં 'ગણ્યા કરે' ક્રિયાપદ સાથે લેવાય. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં ક્રિયા બતાવનાર સઘળા શબ્દોને એકજ ગણવા.

મનોયત્ન ૫.

નીચેનાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો નામ, અને કયા શબ્દો ક્રિયાપદ છે તે કહો, તથા ક્રિયાપૂરક સબ્દ કયા છે તે પણ જણાવો.

૧. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.
૨. મણી લાડવો ખાઇ રહી.
૩. લલ્લુ વાત કરી શકશે.
૪. કડીઓ ઘર ચણી ચૂકયો.
૫. બિલાડીએ ઉંદર પકડી પાડયો.
૬. કૂતરો ખીચડી ખાઇ ગયો.

૭. દામોદરે ભૂલ પકડી પાડી.
૮. છગન કવિતા ગાઇ શકશે.
૯. ગોવિંદે કામ કરવું જોઇએ.
૧૦. નરોત્તમ જઇ આવ્યો.

પાઠ ૧૦ કર્ત્તા.

૧. ઘોડો દોડયો.
૨. ગાય આવી.
૩. મગન નાઠો.
૪. બકરાં ચરે છે.
૫. દીવો બળે છે.

પહેલા વાક્યમાં દોડવાની ક્રિયાનો કરનાર 'ઘોડો' છે, બીજા વાક્યમાં આવવાની ક્રિયા કરનાર 'ગાય' છે, ત્રીજા વાક્યમાં નાસવાની ક્રિયા કરનાર 'મગન' છે, ચોથા વાક્યમાં ચરવાની ક્રિયા કરનાર 'બકરાં' છે, ને પાંચમા વાક્યમાં બળવાની ક્રિયા કરનાર 'દીવો' છે.

વાક્યમાં ક્રિયાના કરનારને કર્ત્તા કહે છે. કર્ત્તા એટલે કરનાર.

કર્ત્તા શોધવાની રીતઃ—ક્રિયાપદની પહેલાં 'કોણ' મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્ત્તા જાણવો. જેમ, પહેલા વાક્યમાં કોણ દોડયો? ઘોડો. બીજા વાક્યમાં કોણ આવી? ગાય. ત્રીજા વાક્યમાં કોણ નાઠો? મગન. ચોથા વાક્યમાં કોણ ચરે છે? બકરાં. પાંચમા વાક્યમાં કોણ બળે છે? દીવો. માટે ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં અને દીવો કર્ત્તા જાણવા.

ટીપઃ—ઉપલાં વાક્યોમાં ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં અને દીવો કર્ત્તા છે, અને તેજ શબ્દો વિષે વાક્યોમાં કહેવામાં આવેલ છે; માટે વાક્યમાં કર્ત્તા અને જેને વિષે કહેવામાં આવે છે તે શબ્દો એકજ હોય છે.

પાઠ ૧૧. કર્મ.

૧. છોકરો ચોપડી લખે છે.
૨. મગન લેખાં ગણે છે.
૩. સોની સોનું ઘડે છે.
૪. પિતા પુત્રને બોલાવે છે.
૫. મહેતાજીએ મોહનને માર્યો.
૬. બાયડીએ પૂરી વણી.

પહેલા વાક્યમાં છોકરો કર્ત્તા છે, ને લખવાની ક્રિયા 'ચોપડી' પર થાય છે; બીજા વાક્યમાં મગન કર્ત્તા છે, ને ગણવાની ક્રિયા 'લેખાં' પર થાય છે; ત્રીજા વાક્યમાં સોની કર્ત્તા છે, ને ઘડવાની ક્રિયા 'સોનું' એ પર થાય છે; ચોથા વાક્યમાં પિતા કર્ત્તા છે, ને બોલાવાની ક્રિયા 'પુત્રને' એ પર થાય છે; પાંચમા વાક્યમાં મહેતાજી એ કર્ત્તા છે, ને મારવાની ક્રિયા 'મોહનને' એ પર થાય છે; છઠ્ઠા વાક્યમાં બાયડી કર્ત્તા છે, તેની ક્રિયાનું ફળ પૂરી છે.

કર્ત્તા જે વસ્તુ પર ક્રિયા કરે, અથવા તેની ક્રિયાથી જે ફળ ઉત્પન્ન થાય, તે વસ્તુ બતાવનાર શબ્દ કર્મ કહેવાય છે. કર્મ એટલે કરેલું કે સાધેલું કામ.

કર્મ શોધવાની રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં 'શું' અથવા 'કોને' મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ જાણવું. જેમ પહેલા વાક્યમાં શું લખે છે? ચોપડી. બીજા વાક્યમાં શું ગણે છે? લેખાં. ત્રીજા વાક્યમાં શું ઘડે છે? સોનું. ચોથા વાક્યમાં કોને બોલાવે છે? પુત્રને. પાંચમા વાક્યમાં કોને માર્યો? મોહનને. છઠ્ઠા વાક્યમાં શું વણી? પૂરી. માટે ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, મોહનને, અને પૂરી કર્મ છે,

ટીપ:—ઉપલાં વાક્યમાં ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, મોહનને, અને પૂરી કર્મ છે, અને તેજ શબ્દો **ક્રિયાપૂરક** પણ છે.

પાઠ ૧૨. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક.)

વાક્યપૃથક્કરણ એટલે વાક્યના ભાગ પાડવા. પાછલા પાઠોમાં આપણે જોયું કે વાક્યના **બે ભાગ** છે. (૧) જેની આપણે વાત કરતા હોઇએ તે એક ભાગ. (૨) તેને વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ. વાક્યમાં **કર્ત્તા** હોય છે તે વાક્યના પહેલા ભાગમાં આવે છે, ને **ક્રિયાપદ** હોય છે તે બીજા ભાગમાં આવે છે. :કેટલાંક ક્રિયાપદ એકલાં આવે છે, અને કેટલાંક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાપૂરક શબ્દ આવે છે. **સઘળાં** કર્મ ક્રિયાપૂરક હોય છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?	શું કહ્યું?	
	કર્ત્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. દોડ.	તું.(અધ્યાહાર.)	દોડ.	
૨. છોકરાં રમે છે.	છોકરાં.	રમે છે.	
૩. નરોત્તમ જઈ આવ્યો.	નરોત્તમ.	જઇ આવ્યો.	
૪. કૂકડી ઈંડાં સેવે છે.	કૂકડી.	સેવે છે.	ઈંડાં.
૫. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.	વાડીલાલે.	આપી દીધા.	પૈસા.

પાઠ ૧૩. પદચ્છેદ.*

(નામ, ક્રિયાપદ.)

(૧). વાક્યમાં અમુક શબ્દ નામ કે ક્રિયાપદ છે, એમ ન કહેવરાવતાં, શરૂઆતમાં પ્રથમ તેનું કારણ કહી, પછી નામ કે ક્રિયાપદ કહે, એવી ટેવ પાડવી. આથી છોકરાં વગર વિચારે બોલતાં અટકશે.

(૨). વાકયમાં જે નામો કર્ત્તા કર્મ તરીકે વપરાયલાં હોય, તેના પદચ્છેદમાં તે નામો કયા ક્રિયાપદનાં કર્ત્તા કે કર્મ છે, તે પણ પદચ્છેદમાં બોલાવવું.

(૩). નામ ને ક્રિયાપદ સિવાયના શબ્દો પદચ્છેદમાં મૂકી દેવરાવવા.

એક દિવસ ભરવાડનો છોકરો સીમમાં બકરાં ચારતો હતો.

આ વાક્યનું પદચ્છેદ અમે નમુના દાખલા નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

દિવસ:—વખતના માપનું નામ માટે નામ.

ભરવાડનો:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ.

છોકરો:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ; ચારતો હતો ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

સીમમાં:—જગ્યાનું નામ માટે નામ.

બકરાં:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ, ચારતો હતો ક્રિયાપદનું કર્મ.

ચારતો હતો:—ચારવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

---

* પદચ્છેદ=[પદ=શબ્દ (વ્યાકરણમાં વાકયમાંના શબ્દને પદ કહે છે.) + છેદ=ભાગ કે વિભાગ] પદના વિભાગ વાકયમાંનાં પદોના પાંચ વિભાગ છે. નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય. પદચ્છેદ કરવું એટલે પદના વિભાગ કરવા અને તે નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, કે અવ્યય છે તે કહેવું તે.

મનોયત્ન ૬.

નીચેના વર્ણનમાંથી નામ અને ક્રિયાપદ શોધી કાઢો.

માણસના શરીરના બે ભાગ ડોકું ને ધડ છે. ડોકું ઉપર છે, ને ધડ નીચે છે. ડોકા ઉપર માથું છે, માથા ઉપર વાળ ઉગે છે. ડોકામાં આંખો, કાન, નાક, મોઢું મોખરે છે. આંખો ઉપર કપાળ છે. આંખો ને કાન વચ્ચે લમણાં છે. મોં ને કાન વચ્ચે ગાલ છે. માથા પર બાળકને બાબરી હોય છે, મોટા માણસ ચોટલા કે ચોટલી રાખે છે. મોઢાને બે હોઠ છે. મોંમાં જીભ ને દાંત છે. હોઠની નીચે હડપચી છે. ડોકું ને ધડ એ બેની વચ્ચે ગળું છે. ગળાની પછવાડે બોચી છે. મજુર લોક ગાંસડી કે ટોપલા માથે મૂકે છે.

કાગડા ચાંચથી ભોંય ખોદે છે. તેને બે પગ હોય છે. તે દરેક પગે ચચ્ચાર આંગળાં છે. તે અનાજ, કીડા, કે માંસ ખાય છે, ને મુએલાં જનાવરની આંખો ફોડી ખાય છે. બાળકના હાથમાંથી વખતે રોટલો પણ લઈ જાય છે, કાગડા ઝાડે માળા બાંધે છે, સાંજે તેમાં સુએ છે. પરોઢીએ કા કા કરે છે.

દિવાળીના દહાડામાં લોક ઘેર ઘેર દિવા કરે છે, સારૂં સારૂં ખાવાનું કરે છે. કોઇ દહાડો કંસાર, કોઈ દહાડો શીરોપૂરી, કોઈ દહાડો દુધપાકપૂરી, કદી લાડુ એમ જમણ કરે છે. લોક કાચુંકોરૂં ખાવા માટે સેવ, પૂરીઓ, મઠીઆં, પકઆ, સંજોરી, ઘૂઘરા એવી એવી ખાવાની જણસો રાખે છે. દિવાળી પહેલાં લોક ઘરમાંથી જાળાં કાઢે છે, ને ઘરને ખડી, ગેરૂ, ચુનો કે રંગ ચોપડે છે. પટારામાંથી બચકા કાઢી તેમાંનાં લૂગડાં તડકે સુકવે છે, ને ઉધઈખુધઈ લાગી હોય તો તે ખંખેરે છે. છોકરાં દારૂખાનું છોડે છે. ફટાકાની પેટીઓ, ટેટા, કોઠીઓ, છછુંદર, ફુલકરણીઓ, વગેરે છોડે છે.

પાઠ ૧૪. સર્વનામ.

૧. મગને કહ્યું કે, મગન ભૂખ્યો છે.
૨. છગને કહ્યું કે, છગનને ચોપડી આપો.

૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, માવજી નિશાળે જા.

૪. છગને તારાચંદને કહ્યું કે, તારાચંદથી પાઠ નહિ થાય.

૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં લલ્લુ પડી ગયો, તેથી લલ્લુનો પગ ભાંગ્યો.

ઉપર મુજબ બોલવું શોભતું નથી, તથા કાનને પણ સારૂં લાગતું નથી. ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય છે.

૧. મગને કહ્યું કે, **હું** ભૂખ્યો છું.

૨. છગને કહ્યું કે **મને** ચોપડી આપો.

૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, **તું** નિશાળે જા.

૪. છગને તારાચંદને કહ્યું કે, **તારાથી** પાઠ નહિ થાય.

૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં **તે** પડી ગયો, તેથી **તેનો** પગ ભાંગ્યો.

પહેલા વાક્યમાં 'હું' શબ્દ મગનને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં 'મને' શબ્દ છગનને ઠેકાણે, ત્રીજા વાક્યમાં 'તું' શબ્દ માવજીને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં 'તારાથી' શબ્દ તારાચંદને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં 'તે' અને 'તેનો' શબ્દ લલ્લુને ઠેકાણે વપરાએલા છે. 'હું', 'મને', 'તું', 'તારાથી', 'તે', અને 'તેનો શબ્દો' **નામોને** માટે વપરાયા છે, માટે તેને **સર્વનામ** કહે છે.

જે શબ્દો નામને ઠેકાણે આવે છે, તેને સર્વનામ કહે છે.

હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કોણ, એ સાત શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે.×

× 'આપણે' સર્વનામ બોલનાર અને જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે, 'આપ' સર્વનામ સામા માણસને માન આપીને બોલાવતાં, અને 'કોણ' સર્વનામ પ્રશ્ન પૂછતાં વપરાય છે (જુઓ ધોરણ પાંચમાનો પાઠ૩જો).

મનોયત્ન ૭.

નીચેના પાઠમાં સર્વનામ ક્યાં છે, ને તે કયા નામને બદલે આવ્યાં છે તે કહો.

બેન રતન, તું કેમ રડે છે ? ભાઇ, પેલા છગને મારી ચોપડી ફાડી નાંખી. હવે હું શું કરીશ ? લે, આ મારી સારી ચોપડી લે. તારી ફાટેલી ચોપડી મને આપ. હું તેને સાંધીને કામમાં લઈશ ભાઈ, એમ ન થાય આ તમારી ચોપડી પાછી લો. હું મારી ચોપડી સાંધી લઇશ ચાલ, ઊઠ બેન, નિશાળે જવાનું મોડું થાય છે. ભાઈ મને આજનો પાઠ આવડતો નથી, મારી માનું માથું દુખતું હતું તે ચાંપવાને હું બેઠી, ને પાઠ થયો નહિ. મહેતાજી પૂછશે તો હું શું કહીશ ? ખરી વાત કહેજે. ભાઇ, મહેતાજીને આવતાં વાર છે. તે આવે તે પહેલાં મને પાઠ ન શીખવો ? હા, આવ, તને ઝટ શીખવું.

આપણને કોણે પેદા કર્યા ? ઈશ્વરે. આપણે જે જે જોઇએ છીએ તે બધું તેણેજ પેદા કર્યું છે. આપણને અને આપણાં સગાંવહાલાંને પણ તેણેજ પેદા કર્યાં છે. આપણે તેને દેખતા નથી. પણ તે આપણને દેખે છે. તે આપણને રાત દિવસ જાળવે છે. એવો તે પોતે આપણા સૌના પર કૃપાળુ છે. એને પોતાને આપણી ફીકર છે તેટલી કોઇને નથી.

પાઠ ૧૫. વાક્યપૃથક્કરણ (સર્વનામ સહિત).

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક.)

૧. વાક્યમાં જે વિષે કહેવામાં આવે તે (કર્ત્તા), અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો મુખ્યત્વે નામ હોય છે. જેમ—

૧. મગન ગયો.

૨. કનુભાઈ બેનને બોલાવી લાવ્યા.

૩. ગુલાબે ભિખારીને રોટલો આપ્યો.

૪. છગને મનસુખને દાખલો શીખવ્યો.

આ વાક્યમાં 'મગન,' 'ફનુભાઇ,' 'ગુલાબે,' અને 'છગને' કર્ત્તા છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

'બેનને,' 'ભિખારીને રોટલો,' અને 'મનસુખને દાખલો' શબ્દ ક્રિયાપૂરક (કર્મ) છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

૨. સર્વનામ, નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઇ શકે. જેમ, હું ગયો, તેણે પાઠ વાંચ્યો. આ વાક્યોમાં 'હું' અને 'તેણે' સર્વનામ છે ને કર્ત્તા છે. માવજીએ મને બોલાવ્યો, સિપાઇએ તેને પકડ્યો. આ વાક્યોમાં 'મને' અને 'તેને' સર્વનામ છે ને તે ક્રિયાપૂરક છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ અમે નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?	શું કહ્યું?	
	કર્ત્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. ફીકાભાઈ આવ્યા.	ફીકાભાઇ.	આવ્યા.	
૨. તે જશે.	તે.	જશે.	
૩. તેણે નોકર રાખ્યો.	તેણે.	રાખ્યો.	નોકર.
૪. વાઘે પાડાને ફાડી ખાધું.	વાઘે.	ફાડી ખાધું.	પાડાને.
૫. હું તેને પાન દઉંછું.	હું.	દઉં છું.	તેને પાન.

મનોયત્ન ૮.

નીચેનાં વાક્યનું પૃથક્કરણ કરો.

૧. ત્રિકમલાલ કાગળ વાંચે છે.
૨. તેણે ગાયને લાકડી મારી.
૩. મેં તને ગુણ કર્યાં છે.
૪. ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું.
૫. તેણે મને પાણી પાયું.
૬. તેણે તને હિસાબ બતાવી દીધો.
૭. છોકરાંને તે છેતરતો નથી.
૮. એ તને નખ દેશે.

અત્યાર સુધી કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરક અને ક્રિયાપદથી બનતાં વાક્યનું વિવેચન કર્યું. આવાં વાક્યને **અતિ ટુંકાં** કે **મૂળ વાકય** કહે છે. દુનિયાનો બધો વ્યવહાર મૂળવાક્યથી ન જ ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. તેથી વ્યવહારમાં જે વાકો વપરાય છે, તેમાં એ સિવાયના બીજા ઘણી જાતના શબ્દો આવેલા હોય છે, પણ એ શબ્દો વાક્યનાં ત્રણ અંગ–કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરક, અને ક્રિયાપદ–એમાંના હરકોઇ સાથે સંબંધ રાખે છે. જેની સાથે એ શબ્દો સંબંધ રાખે તેનો એ વધારો કહેવાય, ને એ વાક્ય **વધારેલાં** કે **વિસ્તાર પામેલાં** કહેવાય છે.

કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો **વિશેષણથી**, અને ક્રિયાપદનો વધારો **ક્રિયાવિશેષણથી** થાય છે, તે સંબંધી હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૧૬. વિશેષણ.

૧. રાતી ગાય આવી.
૨. આ છોકરો પાઠ વાંચે છે.
૩. મોટી કલમ ભાંગી ગઈ.
૪. ત્રણ પાવલી પડી ગઇ.
૫. પાંચમી દુકાન સળગી.
૬. થોડી શાહી છે.
૭. રાજાએ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા.
૮. લલ્લુએ પેલી પાઘડી ફાડી નાંખી.
૯. તેણે મોટી સ્લેટ ફોડી.
૧૦. ભરવાડે દશ બકરાં ખરીધાં.
૧૧. મહેતાજી પહેલા નંબરને બોલાવે છે.
૧૨. બિલાડી ઘણું દૂધ પી ગઇ.

પહેલા વાક્યમાં કર્ત્તા 'ગાય' છે તેની પહેલાં ' રાતી ' શબ્દ મૂકવાથી ગાય **કેવી** છે તે સમજાય છે, બીજા વાક્યમાં કર્ત્તા ' છોકરો ' છે તેની પહેલાં ' આ ' શબ્દ મૂકવાથી છોકરો **કયો** છે તે સમજાય છે, ત્રીજા વાક્યમાં કર્ત્તા 'કલમ' છે તેની પહેલાં 'મોટી' શબ્દ મૂકવાથી કલમ **કેવડી** છે તે સમજાય છે, ચોથા વાક્યમાં કર્ત્તા 'પાવલી'ની પહેલાં 'ત્રણ' શબ્દ પાવલી **કેટલી** છે તે સમજાવે છે, પાંચમાં વાક્યમાં કર્ત્તા 'દુકાન'ની પહેલાં 'પાંચમી' શબ્દ દુકાન **કેટલામી** છે તે સમજાવે છે, ને છઠ્ઠા વાક્યમાં કર્ત્તા ' શાહી ' છે તેની પહેલાં 'થોડી' શબ્દ મૂકવાથી શાહી (**જથ્થામાં**) **કેટલી** છે તે સમજાય છે.

સાતમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'બ્રાહ્મણો'ની પહેલાં 'વિદ્વાન્' શબ્દ બ્રાહ્મણો **કેવા** તે સમજાવે છે, આઠમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'પાઘડી'ની પહેલાં 'પેલી' શબ્દ પાઘડી **કઈ** છે તે સમજાવે છે, નવમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ' સ્લેટ ' ની પહેલાં ' મોટી ' શબ્દ સ્લેટ **કેવડી** છે તે સમજાવે છે, દશમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'બકરાં'ની પહેલાં 'દશ' શબ્દ બકરાં **કેટલાં** છે તે સમજાવે છે, અગીઆરમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ ' નંબર ' ની પહેલાં 'પહેલો' શબ્દ નંબર **કેટલામો** છે તે સમજાવે છે, ને બારમા વાક્યમાં ક્રિયા-

પૂરક શબ્દ 'દૂધ'ની પહેલાં 'ઘણું' શબ્દ દૂધ (જથ્થામાં) કેટલું છે તે સમજાવે છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેવી છે, કઈ છે, કેવડી છે, કેટલી છે, કેટલામી છે, (જથ્થામાં) કેટલી છે, વગેરે વધારો (વિશેષ) સમજાવે છે, તે વિશેષણ છે.*

ટીપઃ—જેમ દરેક છોકરાને ઓળખવાને તેનું વિશેષ નામ હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુમાં કાંઈ વિશેષપણું હોય છે, કે જેથી તે વસ્તુ ઓળખી શકાય છે; એ વિશેષપણું સમજાવનારા શબ્દો **વિશેષણ** કહેવાય છે.

મનોયત્ન ૯.

નીચેનાં વાક્યોમાં **વિશેષણ** કયાં છે? અને તે શું સમજાવે છે ?

૧. કાળી માટી લાવો.
૨. લાંબું દોરડું જોઇશે.
૩. કાચાં બોર છે.
૪. મેં બે લાડુ ખાધા.
૫. જૂઠો ચકલો બોલ્યો.
૬. નાની સ્લેટ લાવ.
૭. જલ્દી પાડું નાડું.
૮. મેં પાંચ દાખલા ગણ્યા.
૯. ત્રણ પૈસા જડયા.
૧૦. મોટું પૂર આવ્યું.

પાઠ ૧૭. વિશેષણ, વિશેષ્ય.

મોટું પૂર આવ્યું, ઘણું દૂધ છે, બહુ મજા પડી, લાલ રંગ ચડયો, પાંચ રૂપિયા પડયા છે. આ વાક્યોમાં 'મોટું,' 'ઘણું,' 'બહુ', 'લાલ,' અને 'પાંચ' વિશેષણ છે. ને તેથી 'પૂર', 'દૂધ,' 'મજા', 'રંગ', અને 'રૂપિયા'ના અર્થમાં વધારો (વિશેષ) થાય છે, માટે પૂર, દૂધ, મજા, રંગ, અને રૂપિયા એ નામો વધારો (વિશેષ) બતાવવાને યોગ્ય એટલે **વિશેષ્ય** કહેવાય છે, અને વિશેષ બતાવનારા શબ્દો **વિશેષણ** કહેવાય.

---

* વિશેષણ નામોને ઓળખાવી નામના વર્ગની હદ બાંધે છે. અર્થાત્ તેને સંકોચાવે છે. જેમ, ડાહ્યાં છોકરાં. એમાં છોકરાંના વર્ગથી ડાહ્યાં છોકરાંનો વર્ગ નાનો થશે; કેમકે છોકરાંમાં બધાં છોકરાં આવી ગયાં. બધાં છોકરાં એમ કહીએ તોપણ કેટલાં છોકરાં તે જણાવી નામના વર્ગની હદ બાંધે છે.

વિશેષણ જેને લગાડવામાં આવે તે વિશેષ્ય, અને વિશેષ બતાવનારો શબ્દ તે વિશેષણ. જેમ, મોટું પૂર એમાં મોટું એ 'પૂર'નું વિશેષણ, અને પૂર એ 'મોટું'નો વિશેષ્ય છે.

મનોયત્ન ૧૦.

નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ તથા વિશેષ્ય કહો.

૧. મીઠો ભાત હતો.	૨. ખાટી છાશ છે.
૩. ઘણો વરસાદ વરસ્યો.	૪. ગંદુ પાણી આવે છે.
૫. ઉનું પાણી લાવો.	૬. નાના છોડ કરમાયા.
૭. ચાર પગ છે.	૮. નાનાં બચ્ચાં ખરીદ્યાં.

પાઠ ૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

૧. તારું **શું** થાત ?	તારી **શી** વલે થાત ?
૨. **આ** આવે છે.	**આ** માળી આવે છે.
૩. **પેલો**, દડો લઈ કૂદે છે.	**પેલો** છોકરો દડો લઈ કૂદે છે.
૪. **એ** પીળો છે.	**એ** દડો પીળો છે.
૫. તેને **કંઈ** ન હતું.	તેને **કંઇ** છોકરું ન હતું.
૬. મેં **કાંઈ** ન ખરીદ્યું.	મેં **કાંઈ** વસ્તુ ન ખરીદી.
૭. **દરેકે** ફ્રિલમાં આવવું.	**દરેક** છોકરે ફ્રિલમાં આવવું.
૮. **જે** જશે તે પસ્તાશે.	**જે** માણસ જશે તે પસ્તાશે.
૯. તમારા **જેવી** અહિં આવીહતી.	તમારા **જેવી** બેન અહિં આવીહતી.
૧૦. **તે** દવા લે છે.	**તે** બૈરી દવા લે છે.
૧૧. **તેવું** મારે પણ છે.	**તેવું** બદન મારે પણ છે.

પહેલી હારનાં વાક્યોમાં શું, આ, પેલો, એ, કંઈ, કાંઇ, દરેકે, જે, જેવી, તે અને તેવું શબ્દો નામને બદલે આવ્યા છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ **સર્વનામ** થાય; પણ બીજી હારમાં શી, આ, પેલો, એ,

કંઈ, કાંઈ, દરેક, જે, જેવી, તે અને તેવું શબ્દો અનુક્રમે વર્ષ, માળી, છોકરો, દડો, છોકરૂં, વસ્તુ, છોકરે, માણસ, બેન, બૈરી અને બદન નામના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ **વિશેષણ** થાય.

શો-શી-શું, કયો-કઈ-કયું; આ, એ, પેલો-પેલી-પેલું, એ-લ્યો-ઓલી-ઓલ્યું; કોઈ-કોઇક-હરકોઇ, કાંઈ-કાંઇક-હરકાંઇ, કંઈ-કંઇક-હરકંઇ, જેકોઈ, અમુક, બીજું, કશું, ફલાણો-ફલાણી-ફલાણું, કેટલાંક; જે, જેવું, જેટલું, જેવડું; તે, તેવું, તેટલું, તેવડું આ શબ્દો એકલા આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ **સર્વનામ**, અને નામ સાથે આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ **વિશેષણ** કરવું.

પાઠ ૧૯. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. વિશેષણો વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે **વિશેષણો** પણ કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, **ગાંડો** બકે છે, તેણે **ભલાને** માર્યો. આ વાક્યોમાં 'ગાંડો' કર્ત્તા છે, અને 'ભલાને' ક્રિયાપૂરક (કર્મ) છે.

૨. કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **વિશેષણ** વપરાય છે. જેમ, **સારો** છોકરો આવ્યો, મેં **કાળો** ઘોડો લીધો.

૩. **કેટલાંક સર્વનામ**, વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, **કયો** માણસ આવ્યો ? **આ** માણસ જાય છે, **જે** માણસ જમતો હતો, **પેલો** ઘોડો જાય છે; તમે **શી** વસ્તુ ખરીદી ? મેં **એ** ઘર લીધું, **તે** માણસને બોલાવ્યો, તમે **કોઈ** માણસને ન છેડો.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાકયોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાકય.	કોને માટે?		શું કહ્યું?	
	કર્ત્તા.	કર્ત્તાનો વધારો	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. ગાંડો બકે છે.	ગાંડો.		બકે છે.	
૨. તેણે ભલાને માર્યો.	તેણે.		માર્યો.	ભલાને.
૩. ડાહ્યાં માણસો સારાં કામ કરે છે.	માણસો.	ડાહ્યાં.	કરે છે.	સારાં કામ.
૪. ઉદાર રાજાએ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	ઉદાર.	તેડાવ્યા.	વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને.
૫. અદેખા પ્રાણજીવને નીચ કામ કર્યું.	પ્રાણજીવને.	અદેખા.	કર્યું	નીચ કામ.
૬. એ બાઇએ જે સંકટ ખાળ્યું હતું.	બાઇએ.	એ.	ખાળ્યું હતું.	જે સંકટ.
૭. પેલા જીવણરામે શી તકરાર કરી ?	જીવણરામે.	પેલા.	કરી.	શી તકરાર.
૮. આ છોકરે અનેક ઉપાય યોજ્યા.	છોકરે.	આ.	યોજ્યા.	અનેક ઉપાય.
૯. કેટલાક છોકરાઓએ તે કસુર કીધી હતી.	છોકરાઓએ.	કેટલાક.	કીધી હતી.	તે કસુર.
૧૦. તેં નિર્મળ રસ્તો પકડયો છે.	તેં.		પકડયો છે.	નિર્મળ રસ્તો.

પાઠ ૨૦. અવ્યય.

પાછલા પાઠોમાં આપણે નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ અને વિશેષણ એ ચાર જાતના શબ્દોની વાત કરી ગયા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે જુદે જુદે વખતે તેના રૂપમાં કંઇ ને કંઈ ફેરફાર થાય છે; જેમ—

નામ—છોકરો, છોકરી, છોકરૂં, છોકરાઓ, છોકરાં, છોકરાથી, વગેરે.

ક્રિયાપદ.—હું **આવું છું**, મારાથી **અવાય** છે, તું **આવ્યો**, તે **આવશે**, વગેરે.

સર્વનામ.—હું, અમે, મેં; તું, તમે, તારાથી; તે, તેણે, તેમાં; આપણ, આપણી; વગેરે.

વિશેષણ.—**સારો** છોકરો, **સારી** છોકરી, **સારા** છોકરાઓ, વગેરે.

નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ, વિશેષણ સિવાયના જે શબ્દો બાકી રહ્યા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થતો નથી, એટલે તે બધા શબ્દો એક ને એકજ રૂપે વપરાય છે. તેથી તેનું નામ **અવ્યય** (**અ**=નહિ+**વ્યય**=ફેરફાર,—ફેરફાર વગરના) પાડ્યું છે. જેમ, ઝટ, ઠીક, સુદ્ધાં, વડે, અને, અથવા, વાહ, અરે, વગેરે.

જે શબ્દોના રૂપમાં કાંઇ ફેરફાર ન થતાં હંમેશાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે.

મનોયત્ન ૧૧.

નીચેની વાર્તામાં **અવ્યય** કયા છે **તે** કારણ સાથે કહો. (ચાર જાતમાં ન આવે તેને અવ્યય કહેવરાવવું).

એક વેળા એવું બન્યું કે પેલાં જ ઝાડ **તળે** એક જણે જાળ નાંખી હતી. તેમાં એનો એ જ સિંહ આવી ચઢયો, ને ઘણાં ય ફાંફાં માર્યાં,

મચ્છુ માંહેથી છૂટાયું નહિ, ને બહુ અકળાયો એટલે બૂમો પાડવા માંડી, તે સાંભળીને પેલો ઉંદર દરમાંથી ઝટ લઇને બહાર આવ્યો, ને જોયું તો પેલા સિંહને મોટા દુ:ખમાં દીઠો.

ઉંદરે વિચાર્યું જે આ વખત જીવતદાનનો બદલો વાળવાનો આવ્યો છે. પછી તેણે સિંહને કહ્યું, મહારાજ, ફીકર કરશો મા, તમારો દાસ હાજર થયો છે, તેનાથી બનશે તે ચાકરી કરશે. ત્યારપછી તેણે પેલી જાળ દાંતે કાતરી નાંખી, અને સિંહનો છૂટકો કર્યો.

અવ્યયની જાતના શબ્દોને તેમના કામ પ્રમાણે છૂટા છૂટા ઓળખવાની જરૂર છે તે વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૨૧. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૧. લલ્લુ હમણા આવ્યો.
૨. છગન કાલે જશે.
૩. ભગુ નીચે બેઠો છે.
૪. ગાય પાછળ આવે છે.
૫. મગન હળવે હળવે બોલે છે.
૬. બંદુક ફડાફડ ફૂટી.

પહેલા વાક્યમાં 'હમણા' શબ્દ આવવાની ક્રિયા **ક્યારે** (ક્યે વખતે) થઇ તે સમજાવે છે, બીજા વાક્યમાં ' કાલે' શબ્દ જવાની ક્રિયા **ક્યારે** થશે તે સમજાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં ' નીચે ' શબ્દ બેસવાની ક્રિયા **ક્યાં** (ક્યે ઠેકાણે) થઈ છે તે સમજાવે છે, ચોથા વાક્યમાં 'પાછળ' શબ્દ આવવાની ક્રિયા **ક્યાં** થાય છે તે સમજાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં 'હળવે હળવે' શબ્દ બોલવાની ક્રિયા **કેમ** (કેવી રીતે) થાય છે તે સમજાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં 'ફડાફડ' શબ્દ ફૂટવાની ક્રિયા **કેમ** થાય છે તે સમજાવે છે. આ શબ્દો **ક્રિયાના અર્થમાં વધારો** કરે છે, ને **અવ્યયની** જાતના છે; માટે તેને **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** કહે છે.

જે અવ્યય ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી તેના અર્થમાં વધારો કરે છે, એટલે ક્રિયા ક્યારે, ક્યાં, કેમ બની, વગેરે સમજાવે છે; તેને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહે છે.

૧. વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય—હમણાં, અત્યારે, એટલામાં, ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે, ઝટ, ઝટપટ, નિત્ય, પહોર, પરાર, હંમેશાં, વારેવારે, ઇત્યાદિ.

૨. ઠેકાણું દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—જ્યાં, જહિં, ત્યાં, તહિં, ક્યાં, અહિં, આગળ, પાસે, નજીક, દૂર, છેટે, વેગળે, પુંઠે, ઉપર, નીચે, મધ્યે, આમ, આણીતરફ, ઇત્યાદિ.

૩. રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—આમ, એમ, જેમ, તેમ, કેમ, આસ્તે, ધીમે, જરૂર, જ, ખરેખર, કદાચ, રખે, હા, તડાતડ, ઇત્યાદિ.

૪. નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—ન, નવ, નહિ, ના, મા.

૫. ઉપર સિવાયના બીજા.—જરા, ઠીક, થોડું, ઘણું, ભલે, સારૂં, વગેરે.

સૂચના:—કેટલાક અવ્યય નામને ઠેકાણે વપરાય છે, તથી તેને વિભક્તિના કોઇ કોઇ પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, મેડેથી ખુરશી લાવ, તેને બદલે ઉપરથી ખુરશી લાવ. એમાં 'ઉપર' અવ્યયને પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો છે. તેમજ ઉપરનો, ક્યારનો, અહિંથી, ત્યાંથી, અત્યારમાં, વગેરેમાં કેટલીક વિભક્તિ લાગે છે; પણ તેમને જાતિ, વચન, તેમજ સઘળી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી માટે તેમજ અવ્યયમાંજ ગણવા. **પદચ્છેદમાં વિભક્તિનો લાગેલો પ્રત્યય કહેવરાવવો નહિ.**

ડો ઘણો દોડ્યો, ઘોડી ઘણી ઘોડી, ઘોડું ઘણું દોડ્યું, ઘોડા, ઘણા દોડ્યા, ઘોડાં ઘણાં દોડ્યાં, આ વાક્યોમાં ઘણો, ઘણી, ઘણું, ઘણા, ઘણાં **માત્ર** ક્રિયાવિશેષણ છે, તે ક્રિયાપદના રૂપ પ્રમાણે ફરે છે. જ્યારે અવ્યયનો શબ્દ હઇને ક્રિયાનો ગુણ બતાવે, ત્યારે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય**, ને બીજે ઠેકાણે એકલું **ક્રિયાવિશેષણ** કહેવું.

નામથી ક્રિયાનો વધારો:—કેટલીક વખત ક્રિયાપદની પહેલાં **ક્યાં, ક્યારે, ક્યારથી, ક્યાંથી,** વગેરે મૂકીને સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ **નામ વડે** મળે છે. જેમ, ક્યાં જાઓ છો ? **ઘેર.** ક્યારે આવશો ? **રાતે.** ક્યારથી ભણે છે ? **વર્ષથી.** ક્યાંથી આવ્યો ? **વડોદરેથી.** આ 'ઘેર,' 'વર્ષથી', 'વડોદરેથી' 'ક્રિયાવિશેષણનું'જ કામ કરે છે, માટે **વાક્યપૃથક્કરણમાં** તેમને **ક્રિયાવિશેષણના ખાનામાં** મૂકવા; પરન્તુ ઘર નામ પરથી ઘેર, રાત નામ પરથી રાતે, વર્ષ નામ પરથી વર્ષથી, વડોદરા નામ પરથી વડોદરેથી શબ્દ થયેલા છે, તેથી **પદચ્છેદમાં** તો તે શબ્દોને **નામના વર્ગમાંજ** ગણવા.

મનોયત્ન ૧૨.

નીચેનાં વાક્યોમાં **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** કયા છે ? તથા ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરનાર **નામ** ક્યાં છે ? તથા તે શું બતાવે છે ?

૧. નાનાં છોકરાં ઘણું ઉંઘે છે.
૨. ત્યાં ઘણાં છોકરાં રમતાં હતાં.
૩. ગંદી છોડી જલદી નાહ.
૪. મૂર્ખ છોકરાં પાછળથી પસ્તાય છે.
૫. છોકરા ખૂબ દોડ્યા.
૬. છોડુ પાછળ રહ્યો.
૧૧. ભરવાડ બકરાંને સીમમાં લઈગયો.
૧૨. ડાહ્યા માણસો વહેલા ઉઠે છે.
૧૩. છગન બે વર્ષથી અંગ્રેજી ભણેછે.
૧૪. સાપ દરમાં ગયો.
૧૫. બોરડીએ બોર બેઠાં છે.
૧૬. છોકરાં મેદાનમાં રમે છે.

૭. શ્રીમન, કાલે આવજે.
૮. છગન, ક્યાં જાય છે ?
૯. મોઢું કેમ ઉતરી ગયું ?
૧૦. છગન. મગનને સારીપેઠે ઓળખેછે.
૧૭. અહિં ઘણો તાપ પડે છે.
૧૮. બાહરમાં પૂર આવ્યું છે.
૧૯. મગનનું ઘર આમ છે.
૨૦. છગને સવારમાં દવા પીધી છે.

પાઠ ૨૨. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. ક્રિયાના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** વપરાય છે. જેમ, તે **કાલે** ગયો (કાળ), તે **અહિં** આવશે (સ્થળ), તે **નહિ** આવે (નકાર), અમે **કદાચ** આવીએ (સંશય), તે **જરા** દોડ્યો (સ્થિતિ—ન્યુનતા), ઇત્યાદિ.

૨. ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવતાં **નામ, સર્વનામથી** ક્રિયાનો વધારો થઈ શકે છે. જેમ, હું **બે** કલાક સૂતો (કાળ), તે **બે વર્ષથી** ભણે છે (કાળની મર્યાદા), તે **સુરત** ગયો (સ્થળ), સાપ **દરમાં** પેઠો (સ્થળ), ગાડી **રાજકોટથી** છૂટી (સ્થળનો વિયોગ).

નમુના દાખલ કેટલાંક વાકયોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાકય.	કોને માટે ?		શું કર્યું ?		
	કર્તા	કર્તાનો વધારો	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.	ક્રિયાનો વધારો.
૧. આપણે આજ એક નવી રમત રમીશું.	આપણે.		રમીશું.	એક નવી રમત.	આજ (કાળ).
૨. અહિં ઢોર પાણી પીએ છે.	ઢોર.		પીએ છે.	પાણી.	અહિં (સ્થળ).
૩. તે કેમ રડે છે ?	તે.		રડે છે.		કેમ (રીત).
૪. ભરવાડ બકરાંને સીમમાં લઈ ગયો.	ભરવાડ.		લઈ ગયો.	બકરાંને.	સીમમાં (સ્થળ).
૫. ભગુ મોડો આવ્યો.	ભગુ.		આવ્યો.		મોડો (કાળ).
૬. પાણીમાં આ શું પડયું છે ?	શું.	આ.	પડયું છે.		પાણીમાં (સ્થળ).
૭. હું તને એ પતાસાં વધારે આપીશ.	હું.		આપીશ.	તને એ પતાસાં	વધારે (સ્થિતિ).
૮. મેં તે કડકો અંગારામાં મૂકયો	મેં.		મૂકયો.	તે કડકો.	અંગારામાં (સ્થળ).
૯. ગુલાબમાં એવા ઘણા તાંતણા હોય છે.	તાંતણા.	એવા ઘણા.	હોય છે.		ગુલાબમાં (સ્થળ).

મનોયત્ન ૨૩.

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો.

૧. હું તને રજા વહેલી આપીશ.
૨. પેલો છોકરો અંગ્રેજી રોજ બોલે છે.
૩. સારા લોક હંમેશાં પ્રાર્થના કરે છે.
૪. મહેતાજીએ છોકરાંને છ વાગ્યે રમાડયાં.
૫. તેણે આંધળાને બહાર કાઢયો.
૬. નાનો ભાઈ નિશાળે જાય છે.
૭ વાડીમાં છ માણસો મજુરી કરે છે.
૮. છોકરે ગજવામાં હાથ ઘાલ્યો હતો.
૯. કૂતરીએ સસલીને પાસે આવવા દીધી.
૧૦. તેણે ઘરમાં બિલાડી પાળી છે.
૧૧. આ કૂતરો અજાણ્યા માણસને ઓચિંતો કરડે છે.
૧૨. ચંચળે નાનો વીંજણો સારો ભર્યો.
૧૩. તેં પાઠ સારો કર્યો છે.
૧૪. તેણે દેશાઇને વતન કાયમ કરી આપ્યું.
૧૫. પેલા ભટજીએ પેલી ડોસીને પાસે બોલાવી કહ્યું.
૧૬. તેણે કોઇ મુસલમાનને મહોલ્લાને નાકે ઉભેલો જોયો.

પાઠ ૨૩. પદચ્છેદ.

[શબ્દના પાંચે વર્ગ (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સહિત) ઓળખતાં].

એટલામાં સુમિત્રા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને ત્રણે જણે નમન કર્યું ને આજ્ઞા માગી. (આ વાક્યોનું નમુના દાખલ નીચે પદચ્છેદ કરી બતાવ્યું છે.)

એટલામાં:—ક્યારે આવી પહોંચ્યા તે બતાવે છે માટે વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

સુમિત્રા:—પ્રાણીનું નામ માટે નામ, આવી પહોંચ્યાં ક્રિયાપદનો કર્તા.

ત્યાં:—ક્યાં આવી પહોંચ્યા તે બતાવે છે માટે ઠેકાણું બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

આવી પહોંચ્યાં:—આવી પહોંચવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

તેમને:—સુમિત્રાને ઠેકાણે છે માટે સર્વનામ.

ત્રણે:—જણ કેટલા છે તે બતાવે છે માટે વિશેષણ.

જણે:—પ્રાણીનાં નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદના કર્તા.

નમન:—ક્રિયાનું નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદનું કર્મ.

કર્યું:—કરવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

ને:—અવ્યય.

આજ્ઞા:—ક્રિયાનું નામ માટે નામ, માગી ક્રિયાપદનું કર્મ.

માગી:—માગવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

પાઠ ૨૪. ટુંકાં વાક્યો બનાવવા વિષે.

૧. નીચેના શબ્દોની આગળ તે "શું કરે છે" તે બતાવનાર એકેક શબ્દ મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧. લુહાર	૬. શિક્ષક
૨. દરજી	૭. વાંદરો
૩. ખેડૂત	૮. બાળક
૪. પંખી	૯. સાપ
૫. છોકરાં	૧૦. ઢોર

૨. નીચેનાં ક્રિયાપદોની પહેલાં 'કર્તા' મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧.	નાઠો.	૬.	આવશે.
૨.	હીંડે છે.	૭.	નાચ્યાં.
૩.	ખસશે.	૮.	થાક્યો.
૪.	પડયાં.	૯.	ચાલે છે.
૫.	ગયો.	૧૦.	બોલે છે.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં રહી ગયેલ 'કર્મ' મૂકી બતાવો.

૧. ભિખારી	માગે છે.	૭. કૂકડી	સેવે છે.
૨. છોકરાં	ખાય છે.	૮. શિક્ષકે	લખાવ્યું.
૩. રાજા	આપે છે.	૯. નરોત્તમે	ભાંગી.
૪. લહીઓ	લખશે.	૧૦. મગન	લાવ્યો.
૫. મગને	પાડયું.	૧૧. મણીએ	બોલાવ્યો.
૬. છગન	શોધે છે.	૧૨. લલ્લુએ	રમાડયો.

૪. નીચેનાં ક્રિયાપદની પહેલાં કર્તા, અથવા કર્તાકર્મ મૂકી બતાવો. પહેલા વાક્યમાં 'કોણ ખેંચે છે' પૂછવાથી કર્તા, ને શું ખેંચે છે' પૂછવાથી કર્મ માલમ પડશે. એ રીતે બધાં વાક્ય ભરાવવાં.

૧.	ખેંચે છે.	૬.	ચડયો.
૨.	લખાવશે.	૭.	ખસેડયું.
૩.	રંગી.	૮.	પકડયો.
૪.	ધોયાં.	૯.	કરડયો.
૫.	આવ્યો.	૧૦.	સળગાવે છે.

૫. પાટિયાપર નીચે આપેલા શબ્દો લખી તેમાંથી એકને કર્તા, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે; અથવા એકને કર્તા, એકને કર્મ, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે લેવરાવી વાક્યો રચાવો.

મગન, રામજી, નરોત્તમ, પુરૂષોત્તમ, રાણીસાહેબે, અક્ષર, પાઠ, ખીચડી, લખે છે, વાંચતો હતો, બક્યા કરે છે, જાગી ઉઠ્યો, વહેંચી અપાવી.

સૂચના:—પ્રથમ એક ક્રિયાપદ લઈ તેનાં કર્ત્તાકર્મ ખોળાવવાથી ઝટ વાક્ય રચી શકાશે.

૬. ઝાડ, શકરિયાં. છોડ, હાથ, બાજરો આ શબ્દો નીચેના ક્રિયાપદોના કર્ત્તા તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

વધ્યો, સળગી ગયો, ભાંગ્યો, પડ્યું, વાવ્યાં.

૭. લીમડો, ડાંગર, ચણા, ડમરો, બાજરો, આંબ આ શબ્દો નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મ તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

૧. કાશી ખાંડે છે.
૨. જમના દળે છે.
૩. ઘોડો ખાય છે.
૪. ભીમાએ બગાડી.
૫. મગને રોપ્યો.
૬. ગોવિંદે વાવ્યો.

૮. ચોમાસામાં, આશા, સોમવારે, શેર, ગજ, માસીએ આ શબ્દો નીચેનાં વાક્યોમાં જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

હું આવીશ.
વરસાદ વરસે છે.
બ્રાહ્મણ રાખે છે.
ખુશાલદાસે ગોળ લીધો.
ગજીઆણી ખરીદી.
કાશીએ મશરૂ લીધો.

૯. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્તાને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧. ચકલો બોલ્યો. ૪. પંખી ઉડયાં.
૨. હાર તૂટી. ૫. પેટી પડી.
૩. બળદ દોડે છે. ૬. પૂર આવ્યું.

૧૦. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧. મગને પાઠ વાંચ્યા. ૪. છગને નંબર લીધો.
૨. લલ્લુએ ઘોડો ખરીદ્યો. ૫. રાજાએ બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો.
૩. કાશીએ રોટલો ઘડયો. ૬. મણીએ ખીચડી ખાધી.

૧૧. નીચેના કોઠામાં ક્રિયા કયે વખતે, કયે ઠેકાણે, અને કેવી રીતે બની તે જણાવનાર શબ્દો (ક્રિયાવિશેષણો) ઉમેરો.

	કયે વખતે ? (ક્યારે ?)	કયે ઠેકાણે ? (ક્યાં ?)	કેવી રીતે ? (કેમ ?)	
છોકરો	આજ	વેગળે	ઝટપટ	ગયો.
મગન				વાંચે છે.
ઘોડો				દોડયો.
પંખી				ઉડયાં.
જનાવરો				બોલ્યાં.
છોકરાં				રમે છે.
કેશવલાલે				જોયું.
મહેતાજી				ભૂલી ગયા.
બિલાડીઓ				વઢી પડી.
ખુરસી				ઘડી.
વાંદરો				ખાઈ ગયો.

પાઠ ૨૫. સવાલો.

૧. વાક્ય એટલે શું? એક શબ્દનાં વાક્ય આપો, એને વાક્યમાં કેમ ગણાય?

૨. શબ્દ એટલે શું?

૩. સ્વર, હ્રસ્વ સ્વર, અને દીર્ઘ સ્વર એટલે શું? અને તે ક્યા ક્યા?

૪. વ્યંજન એટલે શું? અને તે ક્યા ક્યા?

૫. બારાક્ષરી, અનુસ્વાર, અને વિસર્ગની વ્યાખ્યા આપો.

૬. જોડાક્ષર એટલે શું?

૭. ક્ષ્ અને જ્ઞ્ એ ક્યા ક્યા વ્યંજન મળવાથી થયેલ છે?

૮. જોડાક્ષર વાંચવાની રીત બોલો.

૯. વાક્યના બે ભાગ ક્યા?

૧૦. નામ એટલે શું?

૧૧. ક્રિયાપદ એટલે શું?

૧૨. ક્રિયાપૂરક એટલે શું?

૧૩. કર્ત્તા એટલે શું? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.

૧૪. કર્મ એટલે શું? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.

૧૫. સર્વનામ એટલે શું? ક્યા ક્યા શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે?

૧૬. વિશેષણ એટલે શું? એ નામ પાડવાનું કારણ શું?

૧૭. વિશેષ્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ ક્યાં? એમનું પદચ્છેદ કેમ કરવું?

૧૯. અવ્યય કોને કહે છે?

૨૦. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કોને કહે છે?

૨૧. વેળા, ઠેકાણું, રીત, ને નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય-ના દાખલા આપો.

૨૨. ક્રિયાનો વધારો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સિવાય શા વડે થાય છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

ભાગ ૨ જો. ધોરણ પાંચમા માટે.

પાંચમા ધોરણમાં "શબ્દવિન્યાસ અને વાકયવિન્યાસનાં મૂળતત્ત્વો (પ્રયોગો સાથે)" આટલું શીખવવાનું છે તે નીચેને ક્રમે ચલાવવું.

પાઠ ૧. નામના પ્રકાર.

પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, વગેરેને ઓળખવા માટે માણસોએ તેનાં નામ પાડેલાં છે. જો દરેક પ્રાણી, વનસ્પતિ, કે પદાર્થને માટે જુદાં જુદાં નામ પાડયાં હોત, તો તે એટલાં બધાં થઈ જાત, કે પછી આપણે તે નામ વડે વસ્તુ ઓળખી શકત નહિ; માટે એકજ જાતની અને સરખા ગુણવાળી વસ્તુઓનાં, બધાંને લાગુ પડે એવાં **સામાન્ય નામ** પાડેલાં છે. જેમ, માણસ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક પ્રાણીનું નામ છે. વડ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક ઝાડનું નામ છે. ખુરસી શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગની દરેક વસ્તુનું નામ છે.

સામાન્ય નામઃ—જે નામ કોઈ આખા વર્ગને, અથવા તે વર્ગમાંની દરેક વસ્તુને સરખી રીતે લાગુ પડે છે તે. જેમ, પુરૂષ, કાકા, ઘોડો, ચકલી; લીમડો, મોગરો; દેશ, પર્વત, નદી, શહેર; ટેબલ, સાંકળ; સંઘ,* કાફલો; સોનું,+ લાકડું, પત્થર, તેલ,

* સંઘ, ટોળું, સૈન્ય, વર્ગ, કાફલો, પલટણ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઇ સમૂહવાચક નામ કહે છે. **જે નામ વડે વસ્તુનો સમૂહ એક પદાર્થ છે એમ બતાવાય, તો તે નામ સમૂહવાચક નામ કહેવાય.** સમૂહવાચક નામ અને સામાન્યનામમાં ફેર એટલો છે કે સામાન્ય નામ આખા વર્ગના છૂટા પદાર્થને પણ લાગુ પડે છે, તેમ એ નામ લાગુ પડતાં નથી. એ આખા સમૂહને માટે જ વપરાય છે.

+ સોનું, રૂપું, લોઢું, તાંબું, પત્થર, લાકડું, માટી, પાણી, દૂધ, તેલ, ઘી, મધ, ઘઉં, જુવાર, રૂ, રેશમ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઇ પદાર્થવાચક નામ કહે છે. પદાર્થ=મૂળ પદાર્થ. **જેમાંથી વસ્તુઓ બને તે પદાર્થનું નામ, તે પદાર્થવાચક નામ.** લાકડું એ પદાર્થ-

ઇત્યાદિ. આવાં નામોને કેટલાક **જાતિવાચક** નામ પણ કહે છે, કેમકે તેથી પ્રાણી, વનસ્પતિ કે પદાર્થની જાત ઓળખાય છે.

રોગ, સંખ્યા, વજન, માપ, વખત, અને **અંતર** બતાવનાર નામો પણ **સામાન્ય નામ**માં ગણાય છે. જેમ તાવ, કોલેરા; સેંકો, દશકો; શેર, તોલો; ગજ, તસુ; વર્ષ, ઘડી; કોસ, ગાઉ; ઇત્યાદિ.

સામાન્ય નામની પહેલાં **સંખ્યા** લગાડી શકાય છે, જેમ પાંચ છોકરા, દશ લીમડા, સાત ખુરસી, બે કાફલા, વગેરે.

૧. છોકરો રમે છે.	૧. રમણલાલ રમે છે.
૨. છોડી સુખી છે.	૨. મણી સુખી છે.
૩. દેશ વિસ્તીર્ણ છે.	૩. હિંદુસ્તાન વિસ્તીર્ણ છે.
૪. શહેર ધનાઢ્ય છે.	૪. મુંબઇ ધનાઢ્ય છે.
૫. નદી ઉંડી છે.	૫. નર્મદા ઉંડી છે.

પહેલા વાક્યમાં રમનાર 'છોકરો' છે, પણ તેથી કયો છોકરો તેનો ભાસ થતો નથી; પણ 'રમણલાલ' કહેવાથી એકજ છોકરાનો ભાસ થાય છે. બીજા વાક્યમાં છોડી કહેવાથી કઇ છોડી તેનો ભાસ થતો નથી; પણ ' મણી ' કહેવાથી એકજ છોડીનો ભાસ થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશ, શહેર, અને નદી કહેવાથી કયો દેશ, કયું શહેર, કઇ નદી, એ ચોકસ થતું નથી; પણ હિંદુસ્તાન, મુંબઇ, અને નર્મદા કહેવાથી ચોકસ સ્થળ વિષે કહ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. માટે છોકરો, છોડી, દેશ, શહેર, નદી એ **સામાન્યનામ** કહેવાય, અને રમણલાલ, મણી, હિંદુસ્તાન, મુંબઇ, નર્મદા એ **વિશેષ નામ** કહેવાય.

વાચક નામ; અને ટેબલ, ખુરસી, પલંગ તે સામાન્ય નામ. પદાર્થવાચક નામની પહેલાં સંખ્યા જોડી શકાતી નથી. પાંચ ઘી, બે તેલ, છ દારૂ એમ બોલાય નહિ, અને કદાચ બોલીએ તો ત્યાં તેની જાત બતાવે છે. પાંચ ઘી=પાંચ જાતનાં ઘી.

વિશેષનામઃ—એક જ માણસ કે સ્થળનું ખાસ નામ તે વિશેષનામ કહેવાય.

વાર, પખવાડીઉં, મહિના, અને **તહેવારનાં** નામ પણ વિશેષનામમાં ગણાય. જેમ, સોમવાર, શુકલપક્ષ, માહ, દિવાળી, વગેરે.

વિશેષનામની સાથે સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડી શકાતા નથી.

ટીપ:-પ્રાણીમાં માત્ર મનુષ્ય જાતિમાં દરેકને ઓળખવાને તેનાં **ખાસ** નામ પાડેલાં છે, બીજાં પ્રાણીનાં ખાસ નામ પાડેલાં નથી. કોઈ પ્રસંગે પાડેલાં હોય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, ટીપુ (કૂતરાનું નામ). તેમજ પદાર્થમાં માત્ર **સ્થળનાં**-ખંડ, દેશ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, વગેરેનાં-ખાસ નામ પાડેલાં છે. બીજા પદાર્થનાં ખાસ નામ પાડેલ જણાય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, કોહિનૂર (હીરાનું નામ).

છાશમાં **ખટાશ** છે, મગનને **ઉંઘ** આવે છે, રાણી સાહેબમાં **દયા** ઘણી છે; તેણે **માર** ખાધો. આ વાકયોમાં 'ખટાશ' ગુણનું, 'ઉંઘ' સ્થિતિનું, 'દયા' લાગણીનું, અને 'માર' ક્રિયાનું નામ છે. આ નામો **ભાવવાચક** નામ કહેવાય છે, ભાવ એટલેજ ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી કે ક્રિયા.

ભાવવાચક નામઃ—જે નામો ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી, કે ક્રિયા બતાવે તે.

૧. **ગુણનાં નામઃ**—મોટાઈ, અદેખાઈ, ઉંડાણ, રતાશ, ભોળપણ, ગાંડપણ, બહાદુરી, વિદ્વત્તા, દાસત્વ, સૌંદર્ય, ધીરજ, હિમ્મત, વગેરે.

૨. **સ્થિતિનાં નામઃ**—ઉંઘ, તન્દુરસ્તી, વગેરે.

૩. **લાગણીનાં નામ:**—દયા, હરખ, પ્યાર, હેત, શોક, દુઃખ, વેર, વગેરે.

૪. **ક્રિયાનાં નામ:**—વાંચવું, વાંચન, દોડવું, દોડ, ગતિ, દોડાદોડ, મરણ, માર, રમત, વધઘટ, પડાપડી, ખડખડાટ, વગેરે.

૫. **હુન્નર અને વિદ્યાનાં નામ:**—રંગાટ, વણાટ; ગણિત, ખગોળવિદ્યા.

ભાવવાચક નામની પહેલાં સંખ્યા લગાડી શકાતી નથી, જો લગાડાય તો તે ઠેકાણે તે સામાન્ય નામ થઈ જાય છે. જેમ, કોલેરાથી ઘણાં **મરણ** થયાં. આ વાક્યમાં 'મરણ' સામાન્ય નામ છે.

ભાવવાચક નામો ઘણું કરીને નીચેની રીતે બને છે.

વિશેષણ પરથી:—ડાહ્યો, ડહાપણ; આળસુ, આળસ.

નામ પરથી:—મિત્ર, મૈત્રી; ચોર, ચોરી; દીવાન, દીવાની.

ક્રિયાપદ પરથી:—દેખ, દેખાવ; વિચારવું, વિચાર.

મનોયત્ન ૧.

નીચેનાં નામમાંથી **સામાન્ય, વિશેષ,** અને **ભાવવાચક** નામ ખોળી કાઢો.

રજપુત, રાજા, મેવાડ, રાજ, રાણો, રાજસિંગ, રાણી, કલાક, પુત્ર, જન્મ, કુંવર, ભાવ, બેઠક, ગાદી, વિચાર, ખેદ, ટંટો, યુક્તિ, તરવાર, મ્યાન, પ્રાણ, ઘડી, ઉપયોગ, પિતા, ને વચન.

પાઠ ૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર.

૧. ભગુ જાય છે.
૨. ઘોડો દોડે છે.
૩. છગન નહાય છે.
૪. લલ્લુ રખડે છે.
૫. દોરો લટકે છે.
૬. મગન પાઠ વાંચે છે.
૭. માળી હાર ગુંથે છે.
૮. ગાયે પાણી પીધું.
૯. તું ગાય દોહશે?
૧૦. વૈદ તેને દવા આપે છે.

આ બધાં વાક્યોમાં ક્રિયાનો અર્થ પૂરો સમજાય છે. પહેલાં પાંચ વાક્યોમાં જાય છે, દોડે છે, નહાય છે, રખડે છે, અને લટકે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્તા અનુક્રમે, ભગુ, ઘોડો, છગન, લલ્લુ, અને દોરો છે, આ બધા કર્ત્તા જે ક્રિયા કરે છે તે **પોતા પર** કરે છે, બીજી વસ્તુપર કરતા નથી; એટલે આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદને કર્મ નથી.

છેલ્લાં પાંચ વાક્યોમાં વાંચે છે, ગુંથે છે, પીધું, દોહશે, અને આપે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્ત્તા અનુક્રમે મગન, માળી, ગાયે, તું, અને વૈદ છે. આ બધાં વાક્યોમાં કર્ત્તા જે ક્રિયા કરે છે, તે પોતા પર ન કરતાં **બીજી વસ્તુ** પર કરે છે; એટલે એમાં કર્મ છે. આ વાક્યોમાં અનુક્રમે પાઠ, હાર, પાણી, ગાય, અને દવા કર્મ છે,

આ પરથી ક્રિયાપદની બે જાત થાય છે, કર્મ **વગરનાં** અને **કર્મવાળાં.**

જે ક્રિયાપદોને કર્મ નથી હોતાં, એવાં ક્રિયાપદોને અકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

અકર્મક (અ=નહિ+કર્મન્+ક) જેને કર્મ નથી તે. એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા કર્ત્તા પર જ લાગુ પડે છે.

જે ક્રિયાપદોને કર્મ હોય, એવાં ક્રિયાપદોને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

સકર્મક (સ=સાથે+કર્મન્+ક) કર્મ સાથે છે જેને તે. એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા કોઈ બીજાં પ્રાણી વસ્તુ પર લાગુ પડે છે.

ક્રિયાપદને ઓળખવાની સહેલી રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં **કોણ** અથવા **કોણે**, અને **શું** અથવા **કોને** મૂકી સવાલ પૂછવા. જો બંનેના જવાબ એકજ આવે તો ક્રિયાપદ **અકર્મક** જાણવું, ને જુદાજુદા જવાબ આવે તો **સકર્મક** ક્રિયાપદ જાણવું. જેમ, મગન દોડે છે. એમાં 'દોડે છે' વિષે આમ સવાલ પૂછાય. કોણ દોડે છે ?

મગન. શું દોડે છે? મગન. માટે 'દોડે છે' અકર્મક ક્રિયાપદ. રાજાએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી. એમાં કોણે આપી? રાજાએ. શું આપી? બ્રાહ્મણને દક્ષિણા, માટે 'આપી' સકર્મક ક્રિયાપદ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ:—તે સંખ્યામાં થોડાં છે. **તે ગતિ ને સ્થિતિ** બતાવે છે.+

ગતિવાચક:—જવું, આવવું, ચાલવું, હીંડવું, દોડવું, નાસવું, પડવું, ચડવું, ઉતરવું, ફરવું, ભમવું, ભટકવું, રખડવું, રઝળવું, આખડવું, ઇત્યાદિ.

સ્થિતિ બતાવનાર:—હોવું, થવું, રહેવું, વસવું, ઉંઘવું, સુવું, જાગવું, જીવવું, શરમાવું, બળવું, ડૂબવું, ઇત્યાદિ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ કેટલેક પ્રસંગે પૂર્ણ કહેવાનું બતાવતાં નથી, તેની સાથે કર્ત્તાની સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દ આવે, ત્યારે તે પૂર્ણ કહેવાનું બતાવે છે. એ **ક્રિયાપૂરક** શબ્દને છોકરાં ભૂલથી કર્મ ધારી અકર્મક ક્રિયાપદને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે, તે પર છોકરાંનું લક્ષ ખેંચવું, એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા બીજી વસ્તુ પર થતી નથી માટે સકર્મક ક્રિયાપદ ન કહેવાય, જેમ, મગનલાલ **મહેનતુ છોકરો** છે, તે **રાજા** થયો, છગન **નોકર** રહ્યો. એમાં મહેનતુ છોકરો, રાજા અને નોકર ક્રિયાપૂરક શબ્દ છે.

કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ:—કરવું, ઘડવું, બાંધવું, રચવું, ફેરવવું, શીખવું, મેળવવું, હાંકવું, પાળવું, લખવું, વાંચવું, જાણવું, વેચવું, પાથરવું, કહેવું, ખાવું, દેવું, ખેંચવું, ઇત્યાદિ ઘણાં છે.

દ્વિકર્મક (બે કર્મવાળાં) **ક્રિયાપદ:**—કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે. જેમ, વૈદે **વૈરીને દવા** આપી, ચોરે **તેને લાકડી** મારી. 'વૈરીને' અને 'દવા' એ આપી ક્રિયાપદનાં, અને

+ વૃદ્ધિ, ક્ષય, ભય, જીવિત, મરણ, લજ્જા, સત્તા, સ્થિતિ, જાગરણ, શયન, ક્રીડા, રુચિ, અને દીપ્તિ વગેરે અર્થના ધાતુઓને અકર્મક કહે છે.

'તેને' અને 'લાકડી' એ મારી ક્રિયાપદનાં કર્મ છે. જેના પર આ-પવાની કે મારવાની ક્રિયા લાગુ થઇ તે **ગૌણકર્મ**, અને આપવાની કે મારવાની વસ્તુ તે **પ્રધાનકર્મ** કહેવાય છે. આ વાક્યોમાં 'દવા' અને 'લાકડી' પ્રધાન કર્મ છે, અને 'બૈરીને' અને 'તેને' એ ગૌણ કર્મ છે. દે, આપ, પા, કહે, બોલ, માર, શીખવ, ભણાવ, જણાવ, ઇત્યાદિ ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક છે,

પાઠ ૩. સર્વનામના પ્રકાર.

૧. પુરુષવાચક સર્વનામ.

(૧) હું નિશાળે જાઉં છું, (૨) તું આવે છે ? (૩) તે નહિ આવે, (૪) આપણે તો નિશાળે જવું જ જોઇએ, (૫) આપ ક્યારે પધારશો ?

પહેલા વાક્યમાં 'હું' સર્વનામ બોલનારને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં 'તું' સર્વનામ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે, ત્રીજા વાક્યમાં 'તે' સર્વનામ જેને વિષે વાત ચાલે છે તેને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં 'આપણે' સર્વનામ બોલનાર તથા જેની સાથે વાત કરાય છે તેને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં 'આપ' સર્વનામ સામા માણસને માન આપીને બોલાવતાં વપરાયું છે.

સર્વનામના **પુરુષ** ત્રણ છે. પહેલો, બીજો, ત્રીજો.

પહેલો પુરુષ સર્વનામ:—હું. એ બોલનાર માણસને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજો પુરુષ સર્વનામ:—તું. એ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ:—તે. એ જેને વિષે વાત ચાલતી હોય તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

પહેલા બીજા પુરુષનું સર્વનામ:—આપણે. એ બોલનાર અને જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજા પુરુષનું માનોક્ત સર્વનામ:—આપ. સામા માણસને માન આપ્યા સિવાય બોલાવીએ, તો ત્યાં 'તું' વપરાય; માન આપીને બોલાવીએ, તો 'તમે' વપરાય; અને વિશેષ માન આપીને બોલાવીએ, તો 'આપ' વપરાય છે.

હું, આપણે, તું, આપ, તે, આ સર્વનામથી કયા પુરુષની વાત છે તે સમજાય છે, માટે તેને પુરુષવાચક સર્વનામ કહે છે.

૨. પ્રશ્નવાચક સર્વનામ.

કોણ ગયું ? માણસ. શું લાવ્યા ? અનાજ. કયું ? ઘઉં. ક્યાને વાગ્યું ? મોતીલાલને. કોણ, શો–શી–શું, કયો–કઈ–કયું આ શબ્દો પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાય છે, માટે તેને **પ્રશ્નવાચક** સર્વનામ કહે છે.

પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાતાં સર્વનામોને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહે છે. ઉદાહરણ–કોણ, શો–શી–શું, કયો–કઇ–કયું, કેવું–કેટલું–કેવડું.

૩. સ્વવાચક સર્વનામ.

(૧) હું પોતે આવીશ, (૨) તમે પોતે આવજો, (૩) તે પોતે જશે. (૪) લલ્લુ પોતે આવશે. પહેલા, બીજા, ત્રીજા વાક્યમાં 'પોતે' શબ્દ સર્વનામ સાથે, અને ચોથા વાક્યમાં નામ સાથે આવેલો છે.

'પોતે' શબ્દ પુરુષવાચક સર્વનામ અથવા નામની સાથે પોતાપણાનો અર્થ સામેલ કરવાને વપરાય છે, માટે તેને સ્વવાચક સર્વનામ કહે છે. સ્વ એટલે પોતાની જાત.

ટીપ:—કોઇવાર 'પોતે' ને બદલે **પંડે, જાતે, હાથે, મેળે, આપ, આપોઆપ, ખુદ** આ શબ્દો વપરાય છે. તેને સ્વવાચક

સર્વનામમાં ગણવા. કવિતામાં 'પોતે' ના અર્થમાં **નિજ** પણ વપરાય છે. જેમ, "નિજનો ખુની જનો ગણી લહે" (જુની સાતમી ચોપડી).

૪. દર્શક સર્વનામ.

૧. પાંજરામાં આ શું છે ?

૨. તમે તો આ સારૂં ને પેલું નઠારૂં એમ જ કર્યા કરો છો.

૩. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે.

પહેલા વાક્યમાં 'આ' શબ્દ પાંજરામાંની વસ્તુ બતાવીને તેને માટે વાપર્યો છે.

બીજા વાક્યમાં 'આ' અને 'પેલું' શબ્દ કોઈ વસ્તુ અથવા એવું કશું બતાવીને વાપર્યા છે.

ત્રીજા વાક્યમાં 'એ' શબ્દ જુઠું બોલવાને માટે વાપર્યો છે.

બહુ નજીકના પ્રાણીપદાર્થને માટે 'આ', તેનાથી જરા દૂરના પ્રાણી પદાર્થને વાસ્તે 'એ', અને ઘણા આઘેના પ્રાણી પદાર્થને વાસ્તે 'પેલો', 'ઓલ્યો' શબ્દ વપરાય છે.

આ, એ, પેલો, ઓલ્યો શબ્દ કોઈ પ્રાણી પદાર્થને નજરે બતાવવાની પેઠે ભાસ કરે છે; માટે તેને દર્શક (બતાવનારાં) સર્વનામ કહે છે.

૫. અનિશ્ચિત સર્વનામ.

૧. કોઇ મારી મશ્કરી કરે છે.

૨. તને કાંઈ થયું છે.

૩. અહિં કંઈ પડેલું છે.

૪. અમુકને ગોળ અને અમુકને ખોળ; એમ કેમ?

૫. કશાથી મારૂં માથું ફૂટ્યું.

૬. પોપટ બીજું કશું ખાય ખરો ?

૭. હવે ફલાણાને બોલાવીશ.
૮. કેટલાક તો ગેડીદડે રમે છે.

ઉપલાં વાક્યોમાં કોઈ, કાંઈ, કંઇ, અમુકને, કશાથી, બીજું, કશું, ફલાણાને, કેટલાક, આ શબ્દો ક્યા પ્રાણી પદાર્થને વાસ્તે વપરાયલા છે તે નિશ્ચિત–નક્કી–થઇ શકતું નથી, માટે તે **અનિશ્ચિત સર્વનામ** કહેવાય.

કોઈ–કોઇક–હરકોઈ, કાંઇ–કાંઇક–હરકાંઈ, કંઈ–કંઈક–હરકંઈ, જેકોઈ, અમુક, બીજું, કશું, ફલાણો, કેટલાક, વગેરે. **આ સર્વનામ નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થને બતાવતાં નથી, માટે તેને અનિશ્ચિત સર્વનામ કહે છે.**

૬. સંબંધી સર્વનામ.

૧. જે જશે તે પસ્તાશે.
૨. જેવું વાવશો તેવું લણશો.
૩. જેટલું કરો તેટલું વિચારીને કરો.
૪. જેવડું જોઇએ તેવડું લો.

ઉપલાં વાક્યોમાં પ્રથમનો અર્ધ ભાગ—જે જશે, જેવું વાવશો, જેટલું કરો, જેવડું જોઇએ–બોલીશું, તો ત્યાં બીજું બોલવું બાકી છે એમ સમજાશે.

જે અને જે પરથી થયેલાં જેવું, જેટલું, જેવડું, સંબંધી સર્વનામ છે, એ શબ્દ જ્યાં વપરાય, ત્યાં તેમના સંબંધમાં હંમેશાં તે, તેવું, તેટલું, તેવડું દર્શક સર્વનામો અનુક્રમે આવે છે જ.

મનોયત્ન ૨.

નીચેનાં વાક્યોમાં સર્વનામ કયાં છે? કઈ જાતનાં છે? ને તે કયા નામને બદલે વપરાયાં છે?

૧. હું બકરી વેચતો નથી, ને તે તું કેમ માગે છે?

૨. બિલાડી-મારા વહાલા ઉંદર ભાઈ, હું તમને મળવા આવી છું
૩. તમે જરા દરમાંથી બહાર આવો.
૪. આપણે સારી સારી વાતો કરીએ.
૫. નારે બેન, તમે તમારે ઘેર જાઓ.
૬. ચાલો, પહેલો કોણ આવે છે ?
૭. તમે શું ખાધું ?
૮. તમને પોતાને રંગનું ગીત આવડે છે ?
૯. એ બધું શું હશે ?
૧૦. આ તો તળાવના પાણીમાં હોડીઓ તરાવે છે.
૧૧. બીજા કશાના તાર થાય ખરા ?
૧૨. એ કંઇક મારા જેવું બોલે છે.
૧૩. કોઇએ મારી સ્લેટ સંતાડી.
૧૪. મામા જે આપે તે લે.

પાઠ ૪. વિશેષણના પ્રકાર.

સંખ્યાવાચક.

પંદર તિથિ, ત્રણ કેરી, અર્ધો રૂપિયો, ઘણી મહોરો, સઘળા પુરુષો, બધી વાતો; પાંચમો છોકરો, બીજી ચોપડી; બેવડી લીટી, ત્રમણો ભાર, સાતગણું પાણી; થોડું ઘી, ઝાઝું તેલ, સઘળી દવા. આમાં પંદર, ત્રણ, અર્ધો, ઘણી, સઘળા, બધી, પાંચમો, બીજી, બેવડી, ત્રમણો, સાતગણું, થોડું, ઝાઝું, અને સઘળા શબ્દો અનુક્રમે તિથિ, કેરી, રૂપિયો, મહોરો, પુરુષો, વાતો, છોકરો, ચોપડી, લીટી, ભાર, પાણી, ઘી, તેલ, અને દવાની સંખ્યા બતાવે છે; માટે **સંખ્યાવાચક** વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો **વસ્તુ કેટલી છે? કેટલામી છે? કેટલી વખત છે? જથ્થામાં કેટલી છે?** એ બતાવે તે **સંખ્યાવાચક** વિશેષણ.

વસ્તુની સંખ્યા બતાવનાર, વિશેષણો સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

ગુણવાચક.

ટાઢો ભાત, ગરમ પાણી, ગંદાં લૂગડાં, સારો છોકરો, ઉંચ પુરુષ, લાલ પાઘડી, મોટી સ્લેટ, નાની કલમ. આમાં ટાઢો, ગરમ, ગંદાં, સારો, ઉંચ, લાલ, મોટી, અને નાની શબ્દ અનુક્રમે ભાત, પાણી, લૂગડાં, છોકરો, પુરુષ, પાઘડી, સ્લેટ, અને કલમનો ગુણ બતાવે છે, માટે તે **ગુણવાચક** વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો વસ્તુ **કેવી છે ? કેવડી છે ?** એ બતાવે તે **ગુણ-વાચક** વિશેષણ.

વસ્તુનો ગુણ બતાવનાર વિશેષણો ગુણવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

જે સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય, તે જે જાતનું સર્વનામ તે જાતનું વિશેષણ કહેવાય છે, પણ અનિશ્ચિત સર્વનામ સંખ્યા બતાવનાર હઈ તેનું પદચ્છેદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ કરાવવું. જેમ, આ ગાય આવી **(દર્શક વિશેષણ), શી** વલે થાત ? **(પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ),** હરકોઇ માણુસ આવે **(સંખ્યાવાચક વિશેષણ),** જેવું કાર્ય તેવું ફળ **(સંબંધીવિશેષણ).**

વિકારી વિશેષણ.

રાતો ઘોડો, રાતી ઘોડી, રાતું ઘોડું; ધોળો બગલો, ધોળી બગલી, ધોળું બગલું: મોટો છોકરો, મોટી છોકરી, મોટું છોકરું; ગંદો કૂતરો, ગંદી કૂતરી, ગંદું કૂતરું. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષણોમાં વિકાર–ફેરફાર થાય છે, માટે તે **વિકારી વિશેષણ** કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર

થાય છે, એટલે જેને છેડે નરજાતિમાં ઓ, નારીજાતિમાં ઈ, અને નાન્યતર જાતિમાં ઉં પ્રત્યય લાગે છે; તેને વિકારી વિશેષણ કહે છે.

અવિકારી વિશેષણ.

લાલ ઘોડો, લાલ ઘોડી, લાલ ઘોડું; લોભી છોકરો, લોભી છોકરી, લોભી છોકરૂં; આળસુ છોકરો, આળસુ છોકરી, આળસુ છોકરૂં; ધનવાન રાજા, ધનવાન સ્ત્રી, ધનવાન છોકરૂં. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષણોમાં વિકાર થતો નથી, માટે તે **અવિકારી વિશેષણ** કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર થતો નથી, એટલે ત્રણે જાતિમાં એક જ રૂપે રહે છે; તેને અવિકારી વિશેષણ કહે છે.

અકારાંત:—લાલ, સફેદ, કઠણ, બરડ, અભણ, અડીએલ, ઉંચ, નીચ, વગેરે.

ઈકારાંત:—લોભી, પાપી, ઉદ્યોગી, ઢોંગી, સ્વાર્થી, ન્યાયી, અપરાધી, વગેરે.

ઉકારાંત:—મહેનતુ, આળસુ, કૃપાળુ, દયાળુ, વિશ્વાસુ, વગેરે.

વાન કે માન પ્રત્યયવાળાં:—ધનવાન, બળવાન, બુદ્ધિમાન, મૂર્તિમાન, વગેરે.

પાઠ ૫. વિધિપૂરક વિશેષણ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયા પૂરી કરવાને કેટલાંક વિશેષણો આવે છે. જેમ, સાપ **ઝેરી** છે, મગન **મહેનતુ** હતો, છગન **ધનવાન** થયો, તે **ભિખારી** રહ્યાં, છોકરો **બહાદુર** બન્યો, વર્ષ સારૂં નીવડ્યું, અહિં વિશેષણો વિધેયના ભાગ છે, વિધિ એટલે ક્રિયાનો **અર્થ** પૂરો કરનારાં છે; માટે એ વિધિપૂરક **વિશેષણ** કહેવાય છે.

પાઠ ૧. વિશેષણનો ઉપયોગ.

૧. **દયાળુ** મહારાજા પધાર્યા.
૨. ભગુએ **નાના** છોકરાને રમાડયો.
૩. તેણે **જાડી** કલમે અક્ષર લખ્યા.
૪. રાજાએ **પાંચ** બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી.
૫. મગન **ભયંકર** તાવથી બચ્યો.
૬. **મોટા** પંડિતોનાં વચનો છે.
૭. હું **નાની** હોડીમાં બેઠો.

ઉપલાં વાક્યમાં દયાળુ, નાના, જાડી, પાંચ, ભયંકર, મોટા, અને નાની વિશેષણો મહારાજા, છોકરાને, કલમે, બ્રાહ્મણોને, તાવથી, પંડિતોનાં, અને હોડીમાં એ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે. **૧. વિશેષણ, નામના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

૧. મેં **ગરમ** દૂધ પીધું—
મેં **ઘણું** ગરમ દૂધ પીધું.
૨. રામલાલ **હોશિયાર** છે—
રામલાલ **ઘણો** હોશિયાર છે.

પહેલા વાક્યમાં 'ગરમ' એ દૂધનું વિશેષણ છે. તેની પહેલાં ઘણું વિશેષણ આવવાથી ગરમના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે 'ઘણું' એ **વિશેષણનું વિશેષણ** કહેવાય; બીજા વાક્યમાં **હોશિયાર** વિધિપૂરક વિશેષણ છે, તેની પહેલાં ઘણો શબ્દો આવવાથી હોશિયારના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે 'ઘણો' એ **વિધિપૂરક વિશેષણનું** વિશેષણ કહેવાય. **૨. વિશેષણ, વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

લલ્લુ **મોડો** આવ્યો—
લલ્લુ **ઘણો** મોડો આવ્યો.

'મોડો' ક્રિયાવિશેષણ છે. તેની પહેલાં 'ઘણો' શબ્દ આવવાથી તેના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે 'ઘણો' એ **ક્રિયાવિશેષણનું વિશેષણ** કહેવાય. **૩. વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

સૂચના:—વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણના વિશેષણનું પદચ્છેદ **ક્રિયાવિશેષણ** કરવું. ઘણું ગરમ, ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો, એમાં ઘણું, ઘણો, ઘણો ક્રિયાવિશેષણ છે.

પાઠ ૭. નામયોગી અવ્યય.

૧. છોકરો ઝાડ પર ચડ્યો.

૨. સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ પીપળાની આસપાસ ફેરા ફરે છે.

૩. ગંગા ઘર તરફ ગઈ.

૪. ભગુ મારી અગાઉ આવ્યો.

૫. લલ્લુ ભગુની પાછળ પડી ગયો.

૬. હું તેને વાસ્તે અમદાવાદ ગયો.

પહેલા વાક્યમાં 'ઝાડ પર' શબ્દસમૂહ ચડવાની ક્રિયાનું **સ્થળ** બતાવે છે, બીજા વાક્યમાં 'પીપળાની આસપાસ' એ શબ્દસમૂહ ફરવાની ક્રિયાનું **સ્થળ** બતાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'ઘર તરફ' શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાની **દિશા** બતાવે છે, ચોથા વાક્યમાં 'મારીઅગાઉ' આવવાના ક્રિયાનો **વખત** બતાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં 'ભગુની પાછળ' શબ્દસમૂહ પડી જવાની ક્રિયાનો **વખત** બતાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં 'તેને વાસ્તે' શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાનો **હેતુ** સમજાવે છે, આ બધા શબ્દસમૂહો ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે. માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં **ક્રિયાવર્ધક**ના ખાનામાં આવે છે.

વરઘોડો દહેરા પાસે છે, ગાંસડી માથા ઉપર છે, આ વાક્યોમાં

દહેરા પાસે, અને માથા ઉપર શબ્દસમૂહો અપૂર્ણ વિધેયવાચક ક્રિયાપદોનું **સ્થળ** બતાવે છે; માટે તે વાક્યપૃથક્કરણમાં ક્રિયાવર્ધકના ખાનામાં ન આવે, પણ **ક્રિયાપૂરકના** ખાનામાં આવે.

આ બધા શબ્દસમૂહોમાં પર, આસપાસ, તરફ, અગાઉ, પાછળ, વાસ્તે, પાસે, ઉપર શબ્દ અવ્યયો છે, ને તે ઝાડ, પીપળાની, ઘર, મારી, ભગુની, તેને, દહેરા અને માથા શબ્દની સાથે જોડાએલા છે. આ શબ્દો નામ અથવા સર્વનામ છે, વખતે નામના અર્થમાં વપરાતા બીજા શબ્દો હોય છે. આવા અવ્યયો **નામની સાથે** જોડાય છે, માટે તેમને **નામયોગી** અવ્યય કહે છે.

જે અવ્યયો નામની સાથે જોડાએલા હોય છે, તેને નામયોગી અવ્યય કહે છે.

ઉપરનાં વાક્યો તપાસવાથી માલમ પડશે કે નામયોગી અવ્યય જે નામ સાથે જોડાએલા હોય છે તે નામને **ના, ની, ને** પ્રત્યય લાગેલા હોય છે, અથવા તેનો અધ્યાહાર હોય છે.

જેની પહેલાં 'ના' આવે એવા:—કરતાં, વડે, વિના, વિણ, વણ, સિવાય, વગર, સહિત, સમેત, સોત, સુદ્ધાં, સંબંધી, સુધી, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ની' આવે એવા:—અગાઉ, અગાડી, આગળ, આસપાસ, આરપાર, કને, તળે, નીચે, ઉપર, પાછળ, સામે, સાથે, માંહે, મોઝાર, પહેલાં, વતી, વતે, મારફતે, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ને' આવે એવા:—અર્થે, કાજે, કારણે, બદલે, સાટે, માટે, લીધે, વિષે, સારૂ.

કરીને નામયોગીની પહેલાં **એ** પ્રત્યય આવે છે, કે વખતે પ્રત્યય નથી આવતો. જેમ, **છરીએ** કરીને, **તેણે** કરીને, **મગન** કરીને (નામે).

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—ઘણાખરા ઠેકાણે ને વખત

બતાવનાર નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વપરાય છે. માટે જ્યારે તે અવ્યયો નામની સાથે આવેલા હોય ત્યાં તેનું પદચ્છેદ નામયોગી અવ્યય કરવું, અને નામની સાથે ન આવતાં માત્ર ક્રિયાનો વખત કે હું ઠેકાણું બતાવે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાય. જેમ, હું તેની **પાછળ** આવ્યો (નામયોગી અવ્યય), હું **પાછળ** આવ્યો (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), **પાછળ** બુદ્ધિ બ્રહ્મ (વિશેષણ).

નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયની સાથે આવે, ત્યાં તે બંનેનું ભેગું પદચ્છેદ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કરવું. જેમ, ત્યાં આગળ, હવેપછી, ત્યાંલગણ, અત્યારસુધી, ત્યાંસુધી, વગેરે.

પાઠ ૮. ઉભયાન્વયી અવ્યય.

૧. મગન નિશાળેથી આવ્યો **અને** તે આંક લખવા બેઠો.

૨. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે **કે** જુઠું બોલવામાં બહુ પાપ છે.

૩. છગન મને રમાડે છે **કેમકે** હું તેને રમાડું છું.

૪. લલ્લુ નિશાળે મોડો આવ્યો **માટે** મહેતાજીએ તેને શિક્ષા કરી.

૫. તમે પરીક્ષામાં પાસ થશો **તો** ઇનામ મળશે.

૬. છગન આવ્યો **પણ** મગન ન આવ્યો.

૭. છગન **યા** મગન આવે.

૮. વર **અને** કન્યાનું સુશોભિત જોડું છે.

૯. બે **ને** બે મળી ચાર થાય.

પહેલા વાક્યમાં 'મગન નિશાળેથી આવ્યો' ને 'તે આંક લખવા બેઠા' એ બે વાક્યો **અને** અવ્યયથી જોડાએલાં છે. તેજ પ્રમાણે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ ઠ્ઠું વાક્ય **કે**, **કેમકે**, **માટે**, **તો**, અને **પણ** અવ્યયથી જોડાએલાં છે. સાતમા વાક્યમાં **યા** અવ્યય 'છગન' અને 'મગન' શબ્દને જોડે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં તે બે વાક્યને જોડે

છે; કેમકે છગન યા મગન આવે તે વાક્ય છગન આવે યા મગન આવે આ બે વાક્ય સંકોચાવાથી થએલું છે. આઠમા અને નવમા વાક્યમાં **અને** તથા **ને** અવ્યય **બે શબ્દનેજ** જોડે છે.

જે અવ્યય બે વાકય કે બે શબ્દને જોડે છે, તેને ઉભયાન્વયી (ઉભય=બે (વાક્ય કે શબ્દ)+અન્વયી=જોડનાર)**અવ્યય કહે છે.** નીચે ઉભયાન્વયી અવ્યયના દાખલા આપ્યા છે.

અને, ને, તથા; કે જે, વળી, વળતી, હવે, પછી; કાંકે, કેમકે, કારણ કે; માટે, એટલે, તેથી; જો—તો, જ્યારે—ત્યારે, નહિતો, નીકર; પણ, પરન્તુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ; કિંવા, વા, અથવા, અગર, યાતો; વગેરે.

ઉભયાન્વયી અવ્યયના સાત પ્રકાર કરી શકાય.

(૧) **સંઘદર્શક:**—અને, ને, તથા.

(૨) **વાકયવર્ધક:**—કે, જે, વળી, હવે, પછી, ત્યારબાદ.

(૩) **કારણદર્શક:**—કેમકે, કેમજે, કાંકે, કાંજે, કારણકે, કારણજે.

(૪) **પરિણામદર્શક:**—માટે, એટલે, તેથી, એથી, તેથી કરીને, તે માટે.

(૫) **સંકેતબોધક:**—જો–તો, જોકે–તોપણ, અગરજો–તોપણ, જ્યારે–ત્યારે, જેમ–તેમ, નહિતો, નીકર.

(૬) **વિકલ્પદર્શક:**—કિંવા, અથવા, વા, અગર, યાતો.

(૭) **વિરૂદ્ધાર્થદર્શક:**—પણ, પરન્તુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ.

ઉપલા સાત પ્રકારમાં પહેલા પાંચ સમાનાર્થદર્શક, ને છેલ્લા બે ભિન્નાર્થદર્શક છે.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—પણ અને તો બે વાકયને જોડવાનું કામ ન કરતાં વાક્યની અંદર આવી કોઈ શબ્દની સાથે સંબંધ રાખે, ત્યાં તેનું પદચ્છેદ માત્ર **અવ્યય** કરવું. જેમ, હું **પણ** આવીશ, તમે **તો** આવજો. **એ, બી, જ, માત્ર, ફક્ત, વળી**

એ એવાજ અવ્યય છે. ઉદાહરણ—હું **એ** આવીશ, તું **બી** આવજે, તે મારી **જ** છત્રી છે, **માત્ર** પાણી ચોકખું છે, હું **ફક્ત** દૂધ પીને રહું છું, **વળી** વધારે ખાઈશ. આ અવ્યયો જે શબ્દને લાગેલા હોય, તે શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે શબ્દ સાથે જાય; પણ ઉભયાન્વયી અવ્યય વાક્યમાં કોઈ શબ્દ સાથે સંબંધ ન રાખતાં, બે વિચારને જોડી અલગ રહે છે, માટે વાક્ય-પૃથક્કરણમાં તેમને મૂકી દેવાં.

કેટલાક અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, અને ઉભયાન્વયી અવ્યય તરીકે વપરાય છે, માટે હંમેશાં કોઇ અવ્યય શું કામ કરે છે, તે પરથી તેની જાત નક્કી કરવી. ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે તો ક્રિયાવિશેષણ, નામ સાથે જોડાએલો હોય તો નામયોગી,અને વાક્યોને જોડે તો ઉભયાન્વયી અવ્યય કહેવો. ઉદાહરણ—તું **પછી** આવજે (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), તું તેના **પછી** આવજે (નામયોગી અવ્યય), તે ગયો **પછી** આ બનાવ બન્યો.(ઉભયાન્વયી અવ્યય).

કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

અત્યારસુધી આપણે જે શબ્દોનો વિચાર ચલાવ્યો, તે વાક્યમાં એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે; પણ કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે તે વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી; મનમાં એકાએક હરખ થઈ જવાથી, દુઃખ લાગી આવવાથી, ગભરાટ થઈ જવાથી, નવાઈ લાગવાથી, તિરસ્કાર આવવાથી, કે બીજા કોઈ મનોવિકારથી બોલી દેવાય છે. જેમકે—

૧. આહા! શું સુંદર પક્ષી હતું!
૨. અરે! સીતા દેવીને શું થયું?
૩. હાયહાય! લોક ખાતર રામે તજયાં.
૪. ઓહો! શું એનું રૂપ છે!

૫. અધધધ! આવડો મોટો નાગ!

૬. બાપરે! હવે આપણાથી ઘરમાં કેમ જવાશે?

આ વાક્યોમાં આહા, અરે, હાયહાય, ઓહો, અધધધ, બાપરે શબ્દો છૂટા વપરાયેલા છે, અને તે અવ્યયની જાતના છે; માટે તેમને **કેવળપયોગી અવ્યય** કહે છે. આ અવ્યયને વાક્યપૃથક્કરણમાં પડતા મૂકવા.

મનમાં હરખ, શોક, ગભરાટ, નવાઇ, તિરસ્કાર, વગેરે ઉપજ્યાથી જે બોલ છૂટા બોલાય છે, તેમને કેવળપયોગી અવ્યય કહે છે. જેમકે, આહા, અહા, હાશ, હાશાશ; અં, અઃ; અરે, અરેઅરે, અરેરે, ઓય, ઓયઓય, ઓયરે, હાય, હાયહાય, હાયહાયરે; ઓહો, હે, વાહ, વાહવાહ, વાહરે, વાહરેવાહ, અધધધ, ઓહોહોહો; થુઃ, ફટ, ફટફટ, ધિક્, ધિક્ધિક્, હત, છટ, છીટ, છીઃ; સાચે, ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, ચૂપ, જો, પોઇસ, બસ, ભલે, ધન્ય, ધન્યધન્ય, શાબાશ, વારૂ, વારૂવારૂ, હાઉ, હાં, સ્વસ્તિ, કલ્યાણ, જયજય, એ, કાં, બસબસ, ચૂપચૂપ, બરાબર, વગેરે.

કોઈવાર શોક, દુઃખ આદિ મનોવિકાર થઈ આવવાથી નામ, ક્રિયાપદ વગેરે પણ એવી જ રીતે બોલાઇ જાય છે. જેમકે—

નામઃ—રામરામ, શિવશિવ, હરિહરિ, બાપરે, ભાઈરે, અરે બાપ, અરેરામ, નસીબ, કપાળ, કિસ્મત, ભોગ, મોકણ.

વિશેષણઃ—શું, બેશ, ઠીક, ખબરદાર, બેવકુફ, ભલે.

ક્રિયાપદઃ—જો, જોજે, જાણ્યું, છો રહ્યું, સમજ, રો, મેર.

પાઠ ૧૦. વાકયપૃથક્કરણ.

(અ૦ ક્રિ. સાથે ક્રિ. પૂ. શબ્દો, ને વિધેયનો વધારો નામયોગી અ.થી).

દરેક વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે વાનાં જોઇએ. ૧, **જેની** આપણે વાત કરતા હોઇએ તે, ૨. તેના વિષે **જે વાત** કરીએ તે.

પહેલાને **ઉદ્દેશ્ય** અને બીજાને **વિધેય** કહે છે. જેમ, 'છોકરો રમે છે' આ વાક્યમાં આપણે છોકરાને ઉદ્દેશીને–મનમાં લાવીને–વાત કરીએ છીએ, માટે 'છોકરો' ઉદ્દેશ્ય છે; અને છોકરા વિષે **'રમે છે'** એ કહ્યું માટે 'રમે છે' એ વિધેય (કહેવા યોગ્ય છે.) છે. 'તું નાસ' એમાં 'તું' ઉદ્દેશ્ય છે અને '**નાસ**' વિધેય છે. 'તું નાસ' ને બદલે 'નાસ' કહીએ છીએ, એમાં 'તું' નો અધ્યાહાર છે. આજ્ઞાર્થ વાક્યમાં ઉદ્દેશ્યનો અધ્યાહાર રહે છે. 'ઘોડો દોડતો નથી' આ વાક્યમાં 'ઘોડો' ઉદ્દેશ્ય છે ને 'દોડતો નથી' એ વિધેય છે, કેમકે ઘોડાને વિષે 'દોડતો નથી' એ કહ્યું છે. 'મગન પાઠ વાંચે છે' આ વાક્યમાં '**મગન**' ઉદ્દેશ્ય છે ને '**પાઠ વાંચે છે**' એ વિધેય છે; કેમકે મગનને વિષે 'વાંચે છે' એટલું કહ્યું નથી, પણ 'પાઠ વાંચે છે' એટલું કહ્યું છે. હંમેશાં સકર્મક ક્રિયાપદવાળાં વાક્યમાં કર્મ સહિત ક્રિયાપદ વિધેય થાય છે. 'છગન છે' આ વાક્યમાં 'છગન' ઉદ્દેશ્ય ને 'છે' વિધેય છે, કેમકે તે છગનનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. 'છગન હોશિયાર છે' આ વાક્યમાં 'છગન' ઉદ્દેશ્ય ને 'હોશિયાર છે' વિધેય છે, કેમકે છગનને વિષે તેના અસ્તિત્વનું કહેવું તે નથી, પણ 'હોશિયાર છે' એ કહેવું છે; માટે 'હોંશિયર છે' એ વિધેય છે. મગન મહેનતુ હતો, ત્રિકમલાલ શિરસ્તેદાર થયા, રામસિંહ ઠાકોર બન્યો, તે ભિખારી રહ્યાં, છોકરો મૂર્ખ નીવડયો, આ વાકયોમાં મગન, ત્રિકમલાલ, રામસિંહ, તે, અને છોકરો ઉદ્દેશ્ય છે; અને મહેનતુ હતો, શિરસ્તેદાર થયા, ઠાકોર બન્યો, ભિખારી રહ્યાં, અને મૂર્ખ નીવડયો એ વિધેય છે. **હોવું, થવું, બનવું, રહેવું, નીવડવું** વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો પૂર્ણ વિધેયવાચક નથી, એટલે જેટલું કહેવા યોગ્ય તેટલું બધું નહિ દર્શાવનારાં છે. તેની સાથે કેટલાક શબ્દો આવે, ત્યારે તે પૂર્ણ વિધેયવાચક થાય છે; માટે આવાં ક્રિયાપદો પૂરક શબ્દ સહિત વિધેય થાય છે.

જે વાક્ય માત્ર ઉદ્દેશ ને વિધેય એ પદનાંજ બનેલાં હોય, અને તેમાં પૂરક શબ્દ સિવાય બીજા શબ્દ આવેલ ન હોય, તેને **મૂળવાક્ય** કહે છે.

મૂળ વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડવા. ૧. **ઉદ્દેશ્ય**, ૨. **વિધેય.** વિધેયમાં બે પેટા ભાગ પાડવા. ૧. **ક્રિયાપદ**, ૨. **ક્રિયાપૂરક.**

ઉદ્દેસ્ય અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો **વિશેષણથી**, અને વિધેયનો વધારો **ક્રિયાવિશેષણથી** થાય છે. જેમ, **તે** વાઘે **કેટલાંક** બકરાં **ત્યાં** મારી નાંખ્યાં. એમાં '**તે**' એ વાઘે ઉદ્દેસ્યનું વિશેષણ છે. '**કેટલાંક**' એ બકરાં ક્રિયાપૂરક શબ્દનું વિશેષણ છે, અને '**ત્યાં**' **ક્રિયાવિશેષણ** 'કેટલાંક બકરાં મારી નાંખ્યાં' એ વિધેયના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે એ **વિધેયવર્ધક** છે.

વધારેલાં વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડવા. **ઉદ્દેશ્યપક્ષ**, ને **વિધેયપક્ષ.** ઉદ્દેસ્યપક્ષના બે ભાગ પાડવા. ૧. **ઉદ્દેશ્ય**, ૨. **ઉદ્દેશ્યવર્ધક.** વિધેયપક્ષના બે ભાગ પાડવા. ૧. **વિધેય**, ૨. **વિધેયવર્ધક.** વિધેયના બે પેટાભાગ પાડવા. ૧. **ક્રિયાપદ**, ૨. **ક્રિયાપૂરક.**

કેટલાંક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે. **પ્રધાનકર્મ** અને **ગૌણકર્મ.** જેમ, મેં **તેને વાત** કહી. એમાં '**તેને**' ગૌણકર્મ અને '**વાત**' પ્રધાનકર્મ છે, દ્વિકર્મી ક્રિયાપદો બે કર્મ સાથે વિધેયવાચક થાય છે, પૃથક્કરણમાં બંને કર્મ ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં મૂકાય.

નામયોગી અવ્યય સાથેનાં નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણથી વિધેયનો વધારો થાય છે. જેમ, **અકબર પછી** ઓરંગજેબ પાદશાહ થયો (કાળ), **તેની પાસે** બેસીશ (સ્થળ), તમે આ કામ **ગરીબને વાસ્તે** કરો (હેતુ).

કેવળ **પ્રયોગી અવ્યય** વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તેમને પડતા મૂકવા.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
			ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. ઝીણાભાઇ વકીલ છે.	ઝીણાભાઇ,		છે.	વકીલ.	
૨. તે રાજા થયો.	તે.		થયો.	રાજા.	
૩. છગન નોકર રહ્યો.	છગન.		રહ્યો.	નોકર.	
૪. તે ડાહ્યો થયો.	તે		થયો.	ડાહ્યો.	
૫. મગન ઘણો મહેનતુ હતો.	મગન.		હતો.	ઘણો મહેનતુ.	
૬. સાપ દરમાં છે.	સાપ.		છે.	દરમાં.	
૭. તે ત્યાં નથી.	તે.		નથી.	ત્યાં.	
૮. આ વાત તમને કોણે કહી ?	કોણે.		કહી.	આ વાત (પ્રધાનકર્મ)— તમને (ગૌણકર્મ).	
૯. તું તેને લીધે અમદાવાદ ગયો.	તું.		ગયો.		અમદાવાદ(સ્થળ), તેને લીધે (હેતુ).
૧૦ સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ પીપળાની આસ-પાસ ફેરા ફરે છે.	સ્ત્રીઓ.	હિંદુ.	ફરે છે.	ફેરા.	સોમવતી અમાસે (કાળ), પીપળાની આસપાસ (સ્થળ).
૧૧. બાપરે ! હવે હું ઘરમાં કેમ જઇ શકીશ ?	હું.		જઇ શકીશ.		હવે (કાળ), ઘરમાં (સ્થળ), કેમ(રીત).

પાઠ ૧૧. પદચ્છેદ.

(શબ્દના પાંચે વર્ગ તથા તેમના પ્રકારો.)

એજ જ્ઞાની વાલ્મીકિની પાસે બીજા મુનિઓ જ્ઞાન મેળવવાને માટે આવે છે, તો પછી તમારે આટલા લાંબા પ્રવાસનો શ્રમ કેમ વેઠવો પડયો ?

એ:—દર્શક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાલ્મીકિની.

જ:—અવ્યય. 'એ'ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

જ્ઞાની:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાલ્મીકિની.

વાલ્મીકિની:—વિશેષ નામ.

પાસે:—નામયોગી અવ્યય. વાલ્મીકિની સાથે જોડાએલો.

બીજા:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય મુનિઓ.

મુનિઓ:—સામાન્ય નામ. 'આવે છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

જ્ઞાન:—ભાવવાચક નામ.

મેળવવાને:—કૃદંત.+

માટે:—નામયોગી અવ્યય, મેળવવાને સાથે જોડાએલો.

આવે છે:—કર્ત્તા મુનિઓ, કર્મ નથી; માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય.

+ 'મેળવવાને' શબ્દ ક્રિયા બતાવે છે, પણ 'એજ જ્ઞાની વાલ્મીકિની પાસે બીજા મુનિઓ જ્ઞાન મેળવવાને' કહેવાથી કહેવાનો પૂરો અર્થ સમજાતો નથી. કહેવાનો અર્થ પૂરો સમજાવવાને કેટલાક શબ્દો ઉમેરવા પડે છે. એ ઉમેરેલા શબ્દોમાં ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારેજ વાક્ય બને છે. માટે જે શબ્દો ક્રિયા બતાવે છે, પણ ક્રિયાપદની પેઠે વાક્ય બનાવતા નથી તે કૃદંત કહેવાય છે. એ સંબંધી વિશેષ હકીકત છઠ્ઠા ધોરણમાં આવશે. આ ધોરણમાં વાક્યની વચમાં આવા શબ્દો આવે તેનું પદચ્છેદ કૃદંત કરાવવું.

પછી:—વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો વખત.

તમારે:—બીજો પુરૂષ સર્વનામ. આત્રેયીને ઠેકાણે. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

આટલા:—ક્રિયાવિશેષણ. લાંબા વિશેષણનું વિશેષણ.

લાંબા:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય પ્રવાસનો.

પ્રવાસનો:—ભાવવાચક નામ.

શ્રમ:—ભાવવાચક નામ. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનું કર્મ.

કેમ:—રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદની રીત.

વેઠવો પડયો:—કર્ત્તા તમારે, કર્મ શ્રમ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

હં ! તેને આજે વ્યાધિ વધારે છે ?

હં !—કેવળપ્રયોગી અવ્યય,

તેને:—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ—તિરાહિત માણસને ઠેકાણે.

આજે:—વખત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. છે ક્રિયાપદનો વખત.

વ્યાધિ:—સામાન્ય નામ. છે ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

વધારે:—વિધિપૂરક વિશેષણ. વિશેષ્ય વ્યાધિ.

છે:—કર્ત્તા વ્યાધિ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૨. જાતિ.

છોકરો આવ્યો.	છોકરી આવી.	છોકરૂં આવ્યું.
ઘોડો દોડયો.	ઘોડી દોડી.	ઘોડું દોડયું.
પાડો નાઠો.	પાડી નાઠી.	પાડું નાઠું.
ચકલો ઊડયો.	ચકલી ઊડી.	ચકલું ઊડયું.
પાટડો લીધો.	પાટડી લીધી.	ઘર લીધું.

ગ્લાસ ફૂટયો. ગોળી ફૂટી. હાંલ્લું ફૂટ્યું.
રોટલો ભાંગ્યો. સ્લેટ ભાંગી. પુઠું ભાંગ્યું.
નકશો ફાટી ગયો. ચોપડી ફાટી ગઈ. અંગરખું ફાટી ગયું.

ઉપલાં વાકયોમાં છોકરો, ઘોડો, પાડો, ચકલો પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નરનાં છે; પાટડો, ગ્લાસ, રોટલો, નકશો એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નરની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરી, ઘોડી, પાડી, ચકલી એ પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નારીનાં છેઃ પાટડી, ગોળી, સ્લેટ, ચોપડી એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરૂં, ઘોડું, પાડું, ચકલું એ પ્રાણીનાં નામ છે; પણ તે નરનાં નામ નથીઃ તેમ નારીનાં નથી, નર કે નારી એમાંથી એકનાં છે. ઘર, હાંલ્લું, પુઠું, અંગરખું, એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે પણ નર કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ નથી.

જે નામ નરનાં હોય, કે નરની પેઠે બોલાય તેવાં હોય; તેને નરજાતિનાં-વર્ગનાં નામ કહે છે.

જે નામ નારીનાં હોય, કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં હોય, તેને નારી જાતિનાં નામ કહે છે.

જે નામ નર કે નારીપણું બતાવતાં નથી, અથવા નર કે નારીની પેઠે બોલાતાં નથી; તેને નાન્યતર જાતિનાં નામ કહે છે.

નાન્યતર=(ન=નહિ+અન્યતર=એમાંથી એક) એમાંથી એકે નહિ. એટલે નરનારી નહિ તે.

જાતિ ઓળખવાની રીતઃ—નામને છેડે **કેવો** લાગે તો **નર,**

કેવી લાગે તો **નારી**, અને કેવું લાગે તો **નાન્યતર** જાતિ જાણવી. જેમકે, છોકરો કેવો, જળો કેવી, કમાડ કેવું.×

જાતિદર્શક પ્રત્યયો+:—ઘોડો, પાડો, બકરો, ચકલો, લીમડો, દેગડો, પાટલો, કુહાડો, બંગલો, ઓરડો આ નામો નરજાતિનાં છે. આ નામોને છેડે 'ઓ' સ્વર છે. ઘણુંકરીને નરજાતિના નામને છેડે 'ઓ' સ્વર હોય છે. 'ઓ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નરજાતિમાં હોય છે. જેમકે, વાઘ, પાઠ, પિતા, સોની, સાધુ, વગેરે.

ઘોડી, પાડી, બકરી, ચકલી, લીમડી, દેગડી, પાટલી, કુહાડી, બંગલી, ઓરડી આ નામો નારીજાતિનાં છે. આ નામના છેડે 'ઈ' સ્વર છે. ઘણું કરીને નારીજાતિના નામને છેડે 'ઈ' સ્વર હોય છે. 'ઈ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નારીજાતિનાં છે. જેમ, લેખણ, વિદ્યા, વસ્તુ, હરડે, ઘો, વગેરે.

ઘોડું, પાડું, બકરું, ચકલું, પુઠું, અંગરખું, ધોતિયું, ગાડું આ નામો નાન્યતરજાતિનાં છે. આ નામોને છેડે 'ઉં' સ્વર છે. ઘણું કરીને નાન્યતરજાતિના નામને છેડે 'ઉં' સ્વર હોય છે. 'ઉં' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નાન્યતરજાતિમાં હોય છે. જેમ, હાટ, ધોળકા, મોતી, તાલે, વસો, મોં, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાને ઈ, આ, અણ, એણ, આણી, ણી, ડી, વગેરે પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, પુત્ર—પુત્રી, કાકો—કાકી, બાળ—બાળા, કુંભાર—કુંભારણ, જોગી—

× નામના સંબંધના ક્રિયાપદ અને વિશેષણ પરથી પણ જાતિ માલમ પડે છે. જેમ, પાડું ઉભું છે, બળદ મોટો છે.

+ પ્રત્યય=(પ્રતિ=બાજુ+અય્=જવું+અ=નાર) એક કે વધારે અક્ષર આવી કે શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેર પાડે છે તે.

જોગણ કે જોગેણ, પટેલ—પટલાણી, ચંડાળ—ચંડાળણી, ભીલ—ભીલડી, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામનાં નારીજાતિમાં જુદાં જ નામો હોય છે. જેમ, વર–વહૂ, બાપ–મા, પુરૂષ–સ્ત્રી, મરદ–ઓરત, ભાઈ–બેન, ભાઈ–ભોજાઈ, રાજા–રાણી, સસરો–સાસૂ, પાડે—ભેંસ, આખલો–ગાય, મોર–ઢેલ, ઇત્યાદિ.

કેટલાંક નામની જાતિ જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી બોલાય છે. જેમ, તપાસ, તંબાકુ, ચાલ, વગેરે નરનારી જાતિમાં બોલાય છે; દિલ્હી, સોપારી, જનોઇ, વગેરે નારી ને નાન્યતર જાતિમાં બોલાય છે, ઇત્યાદિ.

પાઠ ૧૩. વચન.

છોકરો આવ્યો—છોકરા આવ્યા. આ બે વાક્યના અર્થમાં ફેર છે. છોકરો એટલે એક છોકરો, અને છોકરા એટલે એકથી વધારે. તેવીજ રીતે ઘોડો દોડયો–ઘોડાઓ દોડયા, સસલું નાઠું–સસલાં નાઠાં, પાપડ ખાધો–પાપડો ખાધા, બકરી વેચી–બકરીઓ વેચી, લીંબુ કાપ્યું–લીંબુ કાપ્યાં. આ વાક્યોમાં ઘોડો, સસલું, પાપડ, બકરી, લીંબુ એક છે; અને ઘોડાઓ, સસલાં, પાપડો, બકરીઓ, લીંબુ એકથી વધારે છે.

કોઇ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકપણાનો હોય, તો તે નામ એકવચનનું જાણવું.

કોઈ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકથી વધારેપણાનો હોય, તો તે નામ બહુવચનનું જાણવું.

વચનના પ્રત્યય:—એકવચનનો પ્રત્યય નથી, પણ નામનું મૂળ રૂપ જ વપરાય છે, બહુવચનમાં નામને ઘણું કરીને '**ઓ**' પ્રત્યય લાગે છે.

ઓકારાંત નરજાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે '**ઓ**'નો '**આ**'

ફરવાથી, કે 'ઓ'નો 'આ' કર્યા પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાયછે. જેમ, છોકરો એનું બહુવચન છોકરા અથવા છોકરાઓ.

ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે 'ઉં'નો 'આં' કર્યાથી, અથવા 'ઉં'નો 'આં' કર્યા પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાય છે. જેમ, ઈંડું એનું બહુવચન ઈંડાં અથવા ઈંડાંઓ.

જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ હોય છે તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળરૂપ રહે છે, કે તે પછી બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમ:—

એકવચન.	બહુવચન.
વાત.	વાત કે વાતો.
રાજા.	રાજા કે રાજાઓ.
ચોપડી.	ચોપડી કે ચોપડીઓ.
લાડુ.	લાડુ કે લાડુઓ.

ઓકારાંત નારી અને નાન્યતર જાતિના નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી, બંને વચનમાં સરખાં જ રૂપ થાય છે. જેમ પાંચ જળો, દશ મોં.

ટીપ:—જ્યાં બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી હોતો, ત્યાં ક્રિયાપદ પરથી, વિશેષણ પરથી, કે વાક્યના અર્થ પરથી બહુવચન પરખાય છે. જેમ, મેં બળદ લીધા, ત્યાં ચાર ચોર છે, આ સારા બળદ છે, કાલે જે આવ્યા હતા તે આજે જશે.

એકવચનમાં રહેનાર નામો:—પદાર્થવાચક (મૂળ પદાર્થનાં) **નામ.** જેમકે, ઘી, ખાંડ, ગોળ, સાકર, પાણી, માટી, દેવતા, બોય, કપાસ, જીરૂં, હીંગ, મેથી, ખડ, ઘાસ, સોનું, રૂપું, તાંબું; **વિશેષ નામ.** જેમ, વાડીલાલ, સુરત; **ભાવવાચક નામો.** જેમકે, નીતિ, ન્યાય, લોભ, પાપ, પુણ્ય, સત્ય.

એકવચનમાં રહેનાર નામોની જુદી જુદી જાત બતાવવી હોય, તો તે નામો બહુવચનમાં વપરાય. જેમ, તેણે ઘાટઘાટનાં **પાણી** પીધાં, ઘીકાંટે ચાર જાતનાં **ઘી** મળે છે. મેં તે શાં **પાપ** કર્યાં હશે? (જુદા જુદા પ્રકારનાં પાપ.) કીયા જન્મનાં વેર વાળ્યાં? જુદી જુદી જાતનાં વેર.).

બહુવચનમાં રહેનાર નામો:—ઘઉં, મગ, તલ, અડદ, સુવા, મઠ, ઇત્યાદિ ધાન્યનાં નામ, તથા સાંસા, વેવલાં, વખાણ,લાડ, ફાંફાં, ઇત્યાદિ. આ નામોને તેની પાસે ક્રિયાપદ મૂકી જોવાથી બહુવચનમાં છે એમ માલમ પડશે. જેમ, ઘઉં લીધા.

માન આપતી વખતે એકવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાની રીત છે. જેમ, શેઠજી પધાર્યા. પદચ્છેદ કરાવતી વખતે તેવા પ્રસંગમાં નામના પદચ્છેદમાં **માનાર્થે બહુવચન** કહેવરાવવું.

સર્વનામનાં જાતિવચન:—તે જે નામને ઠેકાણે આવ્યાં હોય, તેનાં કહેવાં.

પાઠ ૧૪. વિભક્તિ.

લલ્લુએ છીંટનો કબજો શીવડાવ્યો. આ વાક્યનો અર્થ આપણે સમજી શકીએ છીએ, એને બદલે લલ્લુ છીંટ કબજો શીવડાવ્યો, આમ બોલીએ તો તેનો અર્થ થતો નથી. લલ્લુ નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ લલ્લુને 'એ' પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે. છીંટ નામ અને કબજો નામ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ છીંટને 'નો' પ્રત્યય લગાડવાથી સમજાય છે. કબજો નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને કબજાને કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડવો પડયો નથી. ગોળીથી માર્યો. આ વાક્યોમાં ગોળી નામ અને માર્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ ગોળીને 'થી' પ્રત્યય લગાડયાથી સમજાય છે. ગોળી માર્યો કહીએ, તો તેનો અર્થ નથી, વિભાગનું

પવાલું. એમાં પિત્તળ નામ અને પવાલું નામ, એ બે નામ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને પિત્તળને 'નું' પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. પિત્તળ પવાલું કહીએ, તો તે વચ્ચે કંઇ સંબંધ છે એમ ન કહેવાય.

વાકયમાં નામ* અને ક્રિયાપદ વચ્ચે, અને નામ નામની વચ્ચે અનેક સંબંધ હોય છે, એ સંબંધ બતાવવાને નામનાં પ્રત્યય લાગીને, અથવા લાગ્યા વગર જે રૂપ થાય છે તેને નામની વિભક્તિ કહે છે; અને એ પ્રત્યયોને વિભક્તિના પ્રત્યય કહે છે.

વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી.

૧. પહેલી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે. આ વિભક્તિ વડે ક્રિયાનો કરનાર એટલે **કર્ત્તા, પરિમાણ,** અને **સંબોધન** અર્થે આવેલાં નામ દેખાડાય.

કર્ત્તા:—મગન બોલ્યો, **દીવો** છે, **સવાર** થયું, **મનસુખ** કલમ ઘડે છે. આમાં મગન, દીવો, સવાર, અને મનસુખ પહેલી વિભક્તિમાં છે.×

---

* નામવત્ શબ્દ એટલે કૃદંતનામ, સર્વનામ, તથા વિશેષ્યની જગોએ વપરાયેલું વિશેષણ પણ નામમાં ગણવું.

× પહેલી વિભક્તિના પ્રત્યયથી નામના અર્થમાં કાંઈ વધારો થતો નથી, મૂળ જે હોય છે તેજ અર્થ રહે છે. શબ્દનો નિર્દેશ કે ઉચ્ચાર કરવાથી જે અર્થ નીકળે છે તેજ અર્થ રહે છે. આથી પહેલી વિભક્તિ નિર્દેશાર્થે (નામાર્થે) વપરાઇ છે એમ કહેવાય છે. કોઈ એમ કહેશે કે 'મનસુખ કલમ ઘડે છે' એમાં 'ઘડે છે' ક્રિયાપદનો 'મનસુખ' કર્ત્તા છે તો કર્ત્તાર્થે પ્રથમા કેમ કહેતા નથી? ઘડે છે ક્રિયાપદમાં ઘડે ક્રિયાપદ ધાતુ અને પ્રત્યયનું બનેલું છે, ને ગુજરાતી ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે સાથે 'છ'

પરિમાણ (માપ):—લોટવામાં **ઘડો** પાણી માય છે, ગાયને **કલ્લો** ઘાસ નાંખ્યું, મેં **પાલી** ચોખા લીધા. આમાં ઘડો, **કલ્લો** અને પાલી પરિમાણ અર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે.

સંબોધન (નામ દઈ બોલાવીને કંઈક કહેવું તે):—**રામલાલ**, આમ આવ, હે **ઈશ્વર**, તુ અમારાં પાપ માફ કર. આમાં રામલાલ અને ઈશ્વર સંબોધનાર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે. આ નામો વાક્યના બીજા શબ્દો જોડે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખતાં નથી.

૨. **બીજી વિભક્તિ**:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે. આ વિભક્તિ વડે **કર્મ** (ક્રિયાનું કર્મ) એટલે ક્રિયાનો કર્તા જે બીજી વસ્તુ પર કામ કરે છે તે દેખાડાય, તથા **સ્થળ** અને **કાળનો** સંબંધ દેખાડાય છે,

કર્મ:—ભગુ **બોર** ખાય છે, તે **ચોપડી** વાંચે છે, તે **મહેનત** કરવી. આ વાક્યમાં બોર, ચોપડી, મહેનત બીજી વિભક્તિમાં છે. કોઈ વખત કર્મને '**ને**' પ્રત્યય લાગે છે, તે વખતે પણ બીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગન **ઢોરને** મારે છે. મહેતાજીએ **લલ્લુને** બોલાવ્યો. આમાં ઢોરને, લલ્લુને બીજી વિભક્તિમાં છે.

સ્થળ:—માણેકલાલ **અમદાવાદ** ગયો, નદી **બે કોસ** વાંકી છે, મગન **બે ગાઉ** ચાલ્યો. આમાં અમદાવાદ, કોસ, ગાઉ બીજી વિભક્તિમાં છે.

કાળ:—હંમેશાં **કલાક** વાંચવું. આમાં કલાક બીજી વિભક્તિમાં છે.

ધાતુનું રૂપ વપરાયું છે તે પણ ધાતુ ને પ્રત્યયનું બનેલું છે. પ્રત્યયનો અર્થ કર્તા છે. આ કારણથી 'ઘડે છે' એ કર્તરિરૂપ કહેવાય છે. ક્રિયાપદજ કર્તાના અર્થનું અભિધાન (કબૂલત) કરે છે, એટલે ફરીથી એ અર્થ વિભક્તિના પ્રત્યયવડે કહેવાની જરૂર નથી. કહીએ તો પુનરુક્તિ દોષ થાય. આ કારણથી કર્તાર્થે પહેલી વિભક્તિ કહેવાતી નથી પણ **નિર્દેશાર્થે** કહેવાય છે.

૩. ત્રીજી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **એ** છે. આ વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ **કર્ત્તા** અને **કરણ** (ક્રિયા કરવાનું સાધન) છે.

કર્ત્તા:—ઘોડે લાત મારી, **ભગુએ** પાઠ વાંચ્યો, **છોકરે** વેલો કાપ્યો. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા કરનાર ઘોડો, વાંચવાની ક્રિયા કરનાર ભગુ, અને કાપવાની ક્રિયા કરનાર છોકરો છે, માટે ઘોડે, ભગુએ, અને છોકરે કર્ત્તાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

કરણ:—સિપાઈએ વાઘને **ગોળીએ** માર્યો, ભગુએ **છરીએ** આંગળી કાપી, તેણે **કલમે** અક્ષર લખ્યા. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા ગોળીએ, કાપવાની ક્રિયા છરીએ, અને લખવાની ક્રિયા કલમે થાય છે; માટે ગોળીએ, છરીએ, અને કલમે કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

તાવે માથું દુખે છે, સાકર પાંચ **રૂપિયે** મણ થશે, તે **પગે** લંગડો છે, આમાં તાવે, રૂપિયે અને પગે ત્રીજી વિભક્તિમાં છે.

૪. ચોથી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **ને** છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **સંપ્રદાન** એટલે જેને કંઈ આપવામાં આવેછે.

સંપ્રદાન:—રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, મહેતાજી **છોકરાને** વિદ્યા શીખવે છે, હું **તને** વાત કહું. આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણને, છોકરાને, તને શબ્દ સંપ્રદાનાર્થે ચોથી વિભક્તિમાં છે.

રાજાને બે કુંવર છે, **પાઘડીને** કસબ છે, **લલ્લુને** પેટમાં દુખે છે, **છગનને** તે ચીજ ગમે છે. આમાં રાજાને, પાઘડીને, લલ્લુને, છગનને ચોથી વિભક્તિમાં છે.

૫. પાંચમી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિના પ્રત્યય **થી, થકી** છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **અપાદાન** એટલે જેનાથી છૂટા પડાય છે તે.

અપાદાન:—હું **રાજકોટથી** નીકળ્યો, **માથી** દીકરી જુદી પડી, **ઝાડથી** પાંદડાં પડે છે, મગન **તાવથી** બચ્યો. આ વાક્યોમાં રાજકોટથી, માથી, ઝાડથી, અને તાવથી અપાદાનાર્થે પાંચમી વિભક્તિ છે.

વાઘને **ગોળીથી** માર્યો, **છગનથી** મગન મોટો છે. **ગરમીથી** પાણીની વરાળ થાય છે, એ **માસથી** માંદો છે, **વનમાળીથી** દાખલા ગણાશે. આ વાક્યોમાં ગોળીથી, છગનથી, ગરમીથી, માસથી, અને વનમાળીથી પાંચમી વિભક્તિમાં છે.

૬. **છઠ્ઠી વિભક્તિ:**—આ વિભક્તિના પ્રત્યય **નો, ની, નું, ના, નાં, ને*** છે. કવિતામાં તણો, તણી, તણું, કેરો, કેરી, વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે. આ વિભક્તિનો અર્થ **સંબંધ** છે. સંબંધ ઘણી જાતના હોય છે. જેમ, **રાજાનો** મહેલ, **રૂપાની** થાળી, **નદીનું** માછલું, **વિદ્વાનના** શબ્દો, **રાજાનાં** ઘોડાં, **મગનને** કાજે. આમાં રાજાનો, રૂપાની, નદીનું, વિદ્વાનના, રાજાનાં, મગનને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે.

ને પ્રત્યય **બીજી, ચોથી,** અને **છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી** કે **સાતમી** વિભક્તિમાં આવે છે. 'ને' પ્રત્યયવાળું નામ શુદ્ધ કર્મ તરીકે વપરાયલું હોય તો બીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, મગન **ગાયને** હાંકે છે, છગન **લલ્લુને** બોલાવે છે. કોઇને કોઇ વસ્તુ આપવામાં આવતી હોય કે પહોંચતી હોય, તે નામને **'ને'** પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ચોથી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, **લલ્લુને** ગમત પડી, **છગનને** તાવ આવ્યો. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ જે નામ સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તે નામને ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિનો **'એ'** પ્રત્યય લાગે છે; ત્યારે **ના** કે **નું** પ્રત્યયનો **'ને'** થઇ જાય છે, ત્યાં છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગનનો **હાથ** —**છગનને** હાથે વીંટી છે. (છઠ્ઠી સાથે સાતમી.) **રાજાને** નોકરે ફજિયો કર્યો. (છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી).

---

* જેની સાથે આ વિભક્તિ સંબંધ રાખે છે, તેનાં જાતિવચન વગેરેને અનુસરીને આ પ્રત્યય ફરે છે; માટે છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા છે.

ટીપ—કાજે, અર્થે, માટે, સારુ, વગેરે નામયોગી અવ્યયની પહેલાં ને પ્રત્યય આવે છે, તે છઠ્ઠી વિભક્તિનો જ પ્રત્યય જાણવો. એ પ્રત્યય છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનો પ્રત્યય મળવાથી થયેલ છે. જેમ, તેનું કાજ-તેને કાજે; તેનો અર્થ-તેને અર્થે.

૭. સાતમી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **માં** અને **એ** છે. **અધિકરણ** (સ્થળ) એ આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ છે. જેમ, **હોડીમાં** બેઠો, **પગમાં** ફલ્લાં નથી, **છાપરે** ચડયો, **નદીએ** પૂર આવ્યું છે. આમાં હોડીમાં, પગમાં, છાપરે, નદીએ એ અધિકરણાર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

હું **પાંચ દિવસમાં** આવીશ, તું **સવારમાં** આવજે, મહેલ **પાંચ** વર્ષે પૂરો થયો, **બપોરે** સુવાની ટેવ છે. આમાં દિવસમાં, સવારમાં, વર્ષે, બપોરે કાળ અર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

'એ' પ્રત્યય **ત્રીજી** ને **સાતમી** વિભક્તિમાં આવે છે. જો 'એ' પ્રત્યયવાળાનું નામ **સ્થળ** કે **કાળ** બતાવે તો સાતમી વિભક્તિનું જાણવું, બીજે બધે પ્રસંગે ત્રીજી વિભક્તિનું જાણવું. જેમ, તેણે **માથે** ટોપલી ઊંચકી છે. આમાં 'માથે' કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ છે. માથે=માથાવડે.

કેટલીક વખત એક નામને બે ત્રણ વિભક્તિઓ સાથે લાગે છે. જેમ, **બાગમાંથી** એ સાતમી સાથે પાંચમી વિભક્તિ કહેવાય, **તેમાંનાએ** એ સાતમી ને છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય, **ઘરમાંની** એ સાતમી સાથે છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવાય.

પાઠ ૧૫. નામનાં રૂપાખ્યાન.

ઓકારાંત નરજાતિ—ઘોડો.

વિ.	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ઘોડો.	ઘોડા-ઘોડાઓ.

૨.	ઘોડો, ઘોડાને.	ઘોડા, ઘોડાઓ, ઘોડાઓને.
૩.	ઘોડાએ, ઘોડે.	ઘોડાએ, ઘોડાઓએ, ઘોડે.
૪.	ઘોડાને.	ઘોડાને, ઘોડાઓને.
૫.	ઘોડાથી–થકી.	ઘોડાથી–થકી, ઘોડાઓથી–થકી.
૬.	ઘોડાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	ઘોડાનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ઘોડાઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ઘોડામાં, ઘોડે.	ઘોડામાં, ઘોડાઓમાં, ઘોડે.

ઉકારાંત નાન્યતર જાતિ–ઈંડું.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ઈંડું.	ઈંડાં, ઈંડાંઓ.
૨.	ઈંડું, ઈંડાને.	ઈંડાં, ઈંડાંને, ઈંડાંઓને.
૩.	ઈંડાએ, ઈંડે.	ઈંડાંએ, ઈંડે, ઈંડાંઓએ.
૪.	ઈંડાને.	ઈંડાંને, ઈંડાંઓને.
૫.	ઈંડાથી–થકી.	ઈંડાંથી–થકી, ઈંડાંઓથી–થકી.
૬.	ઈંડાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	ઈંડાંનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ઈંડાંઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ઈંડામાં, ઈંડે.	ઈંડાંમાં, ઈંડે, ઈંડાંઓમાં.

અકારાંત નરજાતિ–પગ.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	પગ.	પગ, પગો.
૨.	પગ, પગને.	પગ, પગો, પગોને.
૩.	પગે.	પગે, પગોએ.
૪.	પગને.	પગને, પગોને.
૫.	પગથી–થકી.	પગથી–થકી, પગોથી–થકી.
૬.	પગનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	પગનો–ની–નું–ના–નાં–ને; પગોનો–ની–નું–ના–નાં–ને.

૭. પગમાં, પગે.	પગમાં, પગે, પગોમાં.

આકારાંત નારીજાતિ—ગંગા.

એકવચન.	બહુવચન.
૧. ગંગા.	ગંગા.
૨. ગંગા, ગંગાને.	ગંગા, ગંગાને.
૩. ગંગાએ.	ગંગાએ.
૪. ગંગાને.	ગંગાને.
૫. ગંગાથી—થકી.	ગંગાથી—થકી.
૬. ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭. ગંગામાં.	ગંગામાં.

ઈકારાંત નારીજાતિ-રાણી.

એકવચન.	બહુવચન.
૧. રાણી.	રાણી, રાણીઓ.
૨. રાણી, રાણીને.	રાણી, રાણીઓ, રાણીઓને.
૩. રાણીએ.	રાણીએ, રાણીઓએ.
૪. રાણીને.	રાણીને, રાણીઓને.
૫. રાણીથી—થકી.	રાણીથી—થકી, રાણીઓથી—થકી
૬. રાણીનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	રાણીનો-ની-નું-ના-નાં-ને; રાણીઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને
૭. રાણીમાં.	રાણીમાં, રાણીઓમાં.

ઉકારાંત નરજાતિ—લાડુ.

એકવચન.	બહુવચન.
૧. લાડુ.	લાડુ, લાડુઓ.
૨. લાડુ, લાડુને.	લાડુ, લાડુઓ, લાડુઓને.
૩. લાડુએ.	લાડુએ, લાડુઓએ.
૪. લાડુને.	લાડુને, લાડુઓને.

૫. લાડુથી-થકી.	લાડુથી–થકી, લાડુઓથી–થકી.
૬. લાડુનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	લાડુનો–ની–નું–ના–નાં–ને; લાડુઓનો–ની–નું–નાં–ના–ને.
૭. લાડુમાં.	લાડુમાં, લાડુઓમાં.

ઓકારાંત નારીજાતિ—ઘો.

એકવચન.	બહુવચન.
૧. ઘો.	ઘો.
૨. ઘો, ઘોને.	ઘો, ઘોને.
૩. ઘોએ.	ઘોએ..
૪. ઘોને.	ઘોને.
૫. ઘોથી–થકી.	ઘોથી–થકી.
૬. ઘોનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	ઘોનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭. ઘોમાં.	ઘોમાં.

પાઠ ૧૧. સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન.

પહેલો પુરુષ (હું).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. હું.	અમે, અમો.
૨. મને.	અમને, અમોને.
૩. મેં, મારે.	અમે, અમોએ, અમારે.
૪. મને, મારે.	અમને, અમોને, અમારે.
૫. મારાથી–થકી, મજથી–થકી, મુજથી–થકી, હુંથી–થકી.	અમારાથી–થકી, અમથી–થકી, અમોથી–થકી.
૬, મારો–રી–રૂં–રા–રાં–રે, મજ.	અમારો–રી–રૂં–રા–રાં–રે, અમ.
૭. મારામાં, મજમાં, મુજમાં, હુંમાં.	અમારામાં, અમમાં, અમોમાં.

સૂચના—જે રૂપ એક કરતાં વધારે વિભક્તિમાં આવે છે, તે

ઠેકાણે તેની વિભક્તિ નક્કી કરવા માટે ત્યાં નામ મૂકાવવું. એ નામને જે વિભક્તિ લગાડવી પડે તે વિભક્તિ સર્વનામની જાણવી. આ ટીકા સઘળાં સર્વનામ માટે સમજવી.

અમે (છગન તથા લલ્લુ) ગયા—પહેલી વિભક્તિ.
અમે (છગન તથા લલ્લુએ) પાઠ વાંચ્યો—ત્રીજી વિભક્તિ.
મારે (લલ્લુએ) કામ કરવું-ત્રીજી વિભક્તિ.
મારે (લલ્લુને) બે હાથ છે—ચોથી વિભક્તિ.
મારે (લલ્લુને) વાસ્તે કલમ ઘડ—છઠ્ઠી વિભક્તિ.
મારે (લલ્લુને) હાથે વીંટી છે—છઠ્ઠી સાથે સાતમી.
મારે (લલ્લુને) નોકરે કામ બગાડયું—છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી.

પહેલો બીજો પુરુષ (આપણે).

વિભક્તિ.	બહુવચન.
૧.	આપણ, આપણે.
૨.	આપણને.
૩.	આપણે.
૪.	આપણને, આપણે.
૫.	આપણાથી—થકી.
૬.	આપણો—ણી—ણું—ણા—ણાં—ણે.
૭.	આપણામાં.

આપણે (છગન) લાડુ જમ્યા—પહેલી વિભક્તિ.
આપણે (છગને) કામ કર્યું—ત્રીજી વિભક્તિ.
આપણે (છગનને) બે બાઇ છે—ચોથી વિભક્તિ.
આપણે (છગનને) માટે પેન લો—છઠ્ઠી વિભક્તિ.

બીજો પુરુષ (તું.)

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	તું.	તમે, તમો.

૨. તને.	તમને, તમોને.
૩. તારે.	તમે, તમોએ, તમારે.
૪. તને, તારે.	તમને, તમોને, તમારે.
૫. તારાથી–થકી, તજથી–થકી, તુજથી–થકી, તુંથી–થકી.	તમારાથી–થકી, તમથી–થકી, તમોથી–થકી.
૬. તારો–રી–રૂં–રા–રાં–રે, તજ.	તમારો–રી–રૂં–રા–રાં–રે, તમ.
૭. તારામાં, તજમાં, તુજમાં, તુંમાં.	તમારામાં, તમમાં, તમોમાં.

સુચના—'તમે' અને 'તારે' ની વિભક્તિ 'અમે', અને 'મારે' ની માફક નક્કી થઇ શકે.

માનાર્થે બીજો પુરુષ (આપ).

બહુવચન.

૧. આપ.
૨. આપને.
૩. આપે.
૪. આપને.
૫. આપથી–થકી.
૬. આપનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭. આપમાં.

ત્રીજો પુરુષ (તે).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. તે.	તે, તેઓ.
૨. તેને.	તેમને, તેઓને.
૩. તેણે.	તેમણે, તેઓએ.
૪. તેને.	તેમને, તેઓને.
૫. તેથી–થકી.	તેઓથી–થકી.

૬. તેનો—ની—નું—ના—નાં—ને. { તેમનો—ની—નું—ના—નાં—ને; તેઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.

૭. તેમાં, તેનામાં. તેમનામાં, તેઓમાં, તેઓનામાં.

પ્રશ્નવાચક સર્વનામ (કોણ).

વિભક્તિ.	બંને વચનમાં.
૧.	કોણ.
૨.	કોને, કેને.
૩.	કોણે, કણે.
૪.	કોને, કેને.
૫.	કોનાથી થકી, કેનાથી થકી.
૬.	કોનો—ની—નું—ના—નાં—ને; કેનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	કોનામાં, કેનામાં, કેમાં.

કોણને, કોણથી, કોણમાં રૂપ ક્વચિત વપરાય છે.

શો.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	શો.	શા.
૨.	શો, શાને, શેને.	શા, શાને, શેને.
૩.	શાણે, શેણે.	શાણે, શેણે.
૪.	શાને, શેને.	શાને, શેને.
૫.	શાથી, શેથી.	શાથી, શેથી.
૬.	શાનો,—ની—નું—ના—નાં—ને; શેનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	શાનો—ની—નું—ના—નાં—ને; શેનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	શામાં, શેમાં.	શામાં, શેમાં.

'શી' નું બહુવચન 'શી' જ થાય છે, તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી.

'શું' નું બહુવચન 'શાં', થાય છે. બીજી વિભક્તિથી બંને વચનમાં તેનાં રૂપ 'શો'નાં રૂપ પ્રમાણેજ થાય છે.

કયો—કઈ—કયું એનાં રૂપ છોકરો–છોકરી–છોકરૂં એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

સ્વવાચક સર્વનામ [પોતે].

વિભક્તિ.	બંને વચનમાં.
૧.	પોતે.
૨.	પોતાને.
૩.	પોતે.
૪.	પોતાને.
૫.	પોતાથી–થકી.
૬.	પોતાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	પોતામાં.

દર્શક સર્વનામ (આ).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. આ.	આ.
૨. આ, આને.	આ, આમને.
૩. આણે.	આમણે.
૪. આને.	આમને.
૫. આથી–થકી.	આમનાથી–થકી.
૬. આનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	આમનો ની–નું–ના–નાં–ને.
૭. આમાં, આનામાં.	આમનામાં.

'એ'નાં રૂપ 'તે'ના જેવાંજ થાય છે, પેલો–પેલી–પેલું, એટલો–એટલી–એટલુંનાં રૂપ છોકરો–છોકરી–છોકરૂં એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

અનિશ્ચિત સર્વનામ [કોઇ].

વિભકિત.	બંને વચનમાં.
૧.	કોઈ.
૨.	કોઈ, કોઇને.
૩.	કોઇએ.
૪.	કોઇને.
૫.	કોઇથી—થકી.
૬.	કોઇનો-ની—નું—ના-નાં—ને.
૭.	કોઇમાં, કોઇનામાં.

કોઈ, કાંઈ, કંઈ, કોઇક, કાંઇક, કંઇક, અમુક એમનાં રૂપ **બંને વચનમાં એકજ** રહે છે, ને હરકોઈ, હરકાંઈ, હરકંઈ, જે—કોઇ, એ **એકવચનમાં જ** વપરાય છે.

બીજું, કશું, ફલાણું, કેટલુંક એ ત્રણ જાતિમાં ફરે એવાં છે. અનિશ્ચિત સર્વનામનાં રૂપ નામ પ્રમાણે થાય છે.

સંબંધીસર્વનામ—'જે' નાં રૂપ 'તે' પ્રમાણે થાય છે.

પાઠ ૧૭. વિશેષણના રૂપાખ્યાન.

વિશેષણ, વિશેષ્યની સાથે આવે છે, ત્યારે તેને વિભકિતના છુટા પ્રત્યય લાગતા નથી; પરંતુ એકલાં આવે છે, ત્યારે નામ પ્રમાણે સર્વ વિભકિત લાગે છે. જેમ, **ભલા** છોકરાને બોલાવો, **આંધળાથી** થશે નહિ, **વહાલામાં** વિરોધ કરાવ્યો, વગેરે. **વિશેષ્યની જાતિ, વચન, ને વિભકિત; તેજ વિશેષણની જાતિ, વચન, ને વિભકિત ગણાય છે.**

'ભલો છોકરો' નાં રૂપાખ્યાન.

એકવચન.	બહુવચન.
૧. ભલો છોકરો.	ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ.

૨.	ભલો છોકરો, ભલા છોકરાને.	ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ; ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૩.	ભલા છોકરાએ, ભલે છોકરે.	ભલા છોકરાએ, ભલા છોકરાઓએ; ભલે છોકરે.
૪.	ભલા છોકરાને.	ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૫.	ભલા છોકરાથી--થકી.	ભલા છોકરાથી–થકી, ભલા છોકરા- ઓથી–થકી.
૬.	ભલા છોકરાનો–ની– નું–ના–નાં–ને.	ભલા છોકરાનો–ની–નું–ના–ના–ને; ભલા છોકરાઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ભલા છોકરામાં.	ભલા છોકરામાં, ભલા છોકરાઓમાં.

'ભલી છોકરી'નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	ભલી છોકરી.	ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ.
૨.	ભલી છોકરી, ભલી છોકરીને.	ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ; ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૩.	ભલી છોકરીએ.	ભલી છોકરીએ, ભલી છોકરીઓએ.
૪.	ભલી છોકરીને.	ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૫.	ભલી છોકરીથી–થકી.	ભલી છોકરીથી–થકી; ભલી છોકરીઓથી–થકી.
૬.	ભલી છોકરીનો–ની– નું–ના–નાં–ને.	ભલી છોકરીનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ભલી છોકરીઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ભલી છોકરીમાં.	ભલી છોકરીમાં, ભલી છોકરીઓમાં.

'ભલું છોકરૂં'નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	ભલું છોકરૂં.	ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ.
૨.	ભલું છોકરૂં. ભલા છોકરાને.	ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ; ભલાં છોકરાંને, ભલાં છોકરાંઓને.
૩.	ભલા છોકરાએ, ભલે છોકરે.	ભલાં છોકરાંએ, ભલાં છોકરાંઓએ; ભલે છોકરે.

૪.	ભલા છોકરાને.	ભલાં છોકરાંને, ભલાં છોકરાંઓને.
૫.	ભલા છોકરાથી–થકી.	ભલાં છોકરાંથી–થકી, ભલાં છોકરાં-ઓથી–થકી.
૬.	ભલા છોકરાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	ભલાં છોકરાંનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ભલાં છોકરાંઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ભલા છોકરામાં.	ભલાં છોકરાંમાં, ભલાં છોકરાંઓમાં.

'સફેદ લૂગડું'નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	સફેદ લૂગડું.	સફેદ લૂગડાં, સફેદ લૂગડાંઓ,
૨.	સફેદ લૂગડું, સફેદ લૂગડાને.	સફેદ લૂગડાં, સફેદ લૂગડાંઓ; સફેદ લૂગડાંને, સફેદ લૂગડાંઓને.
૩.	સફેદ લૂગડાએ, સફેદ લૂગડે.	સફેદ લૂગડાંએ, સફેદ લૂગડાંઓએ; સફેદ લૂગડે.
૪.	સફેદ લૂગડાને.	સફેદ લૂગડાંને, સફેદ લૂગડાંઓને.
૫.	સફેદ લૂગડાથી–થકી.	સફેદ લૂગડાંથી–થકી, સફેદ લૂગડાં-ઓથી–થકી.
૬.	સફેદ લૂગડાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	સફેદ લૂગડાંનો–ની–નું–ના–નાં–ને; સફેદ લૂગડાંઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	સફેદ લૂગડામાં, સફેદ લૂગડે.	સફેદ લૂગડાંમાં, સફેદ લૂગડાંઓમાં, સફેદ લૂગડે.

'નાનો' નાં રૂપાખ્યાન.

૧. નાનો. ૨. નાનો, નાનાને. ૩. નાનાએ, નાને. ૪. નાનાને.
૫. નાનાથી–થકી. ૬. નાનાનો–ની–નું–ના–નાં–ને. ૭. નાનામાં–નાને.

પાઠ ૧૮. પદચ્છેદ.

૧. **નામના** પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવાં. (દરેક વિભક્તિમાં તેનો મુખ્ય અર્થ કહેવરાવવો.)

૨. **સર્વનામનું** પદચ્છેદ નામ પ્રમાણે કરાવવું, પણ સર્વનામ ક્યા નામને ઠેકાણે છે તે કહેવરાવવું.

૩. **વિશેષણના** પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, પછી તેનો વિશેષ્ય કહેવરાવવી, તે પ્રમાણે જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવરાવવાં.

૪. **ક્રિયાપદના** પદચ્છેદમાં તેની જાત કહેવરાવી, પછી તેનો વાક્યમાં સંબંધ કહેવરાવવો.

૬. સર્વનામની જાતિ જણાતી ન હોય ત્યાં સામાન્ય જાતિ કહેવી.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યનું પદચ્છેદ નીચે કરી આપીએ છીએ.

૧. ઉનનાં કપડાં વધારે મેલાં થાય છે.

૧. **ઉનનાં**:—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨. **કપડાં**:—સામાન્યનામ, નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. 'થાય છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

૩. **વધારે**:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, મેલાં વિધિપૂરક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૪. **મેલાં**:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય કપડાં માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૫. **થાય છે**—કર્ત્તા કપડાં, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૨. ભગુએ કહ્યું, તમારી વાત બહુ મજેની છે.

૬. **ભગુએ**:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નો કર્ત્તા.

૭. **કહ્યું**:—કર્ત્તા ભગુએ, કર્મ આગલું વાક્ય, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. **તમારી**:—બીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠીનું બહુ વચન.

૯. **વાત**:—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'છે' નો કર્તા.

૧૦. **બહુ**:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય મજેની માટે નારી જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૧. **મજેની**:—ભાવવાચક નામ, નારી જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૨. **છે**:—કર્તા વાત, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૩. આપણે એક કુંજામાં થોડું ગરમ પાણી રેડીશું, તો તે ઠંડું થવા માંડશે.

૧૩. **આપણે**:—પહેલોબીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. 'રેડીશું' નો કર્તા.

૧૪. **એક**:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કુંજામાં માટે નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન.

૧૫. **કુંજામાં**:—સામાન્યનામ, નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું સ્થળ.

૧૬. **થોડું**:—ક્રિયાવિશેષણ. ગરમ ગુણવાચક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૧૭. **ગરમ**:—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પાણી માટે નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૧૮. **પાણી**:—સામાન્યનામ, નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું કર્મ.

૧૯. **રેડીશું**:—કર્તા આપણે, કર્મ પાણી, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૨૦. **તો**:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. બે વાક્યોને જોડે છે.

૨૧. તે:—ત્રીજે પુરુષ સર્વનામ, પાણીને ઠેકાણે છે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'થવા માંડશે' નો કર્ત્તા.

૨૨. ઠંડું:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય તે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૨૩. થવા માંડશે:—કર્તા તે, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૪. મગન, તેં તારા પાઠ ઘણા સારા કર્યા.

૨૪. મગન:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન. (સંબોધનાર્થે.)

૨૫. તેં:—બીજે પુરુષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કર્યાનો' નો કર્ત્તા.

૨૬. તારા:—બીજે પુરુષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨૭. પાઠ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન, 'કર્યા'નું કર્મ.

૨૮. ઘણા:—ક્રિયાવિશેષણ. 'સારા' ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૨૯. સારા:—ક્રિયાવિશેષણ. 'કર્યા' ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૩૦. કર્યા:—કર્ત્તા તેં, કર્મ પાઠ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૫. તેણે તમને હમણા કાંઇક કહ્યું.

૩૧. તેણે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નો કર્ત્તા.

૩૨. તમને:—બીજે પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું બહુવચન, 'કહ્યું'નું ગૌણ કર્મ.

૩૩. હમણા:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કહ્યું'નો કાળદર્શક.

૩૪. **કાંઇક:**—અનિશ્ચિત સર્વનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નું પ્રધાન કર્મ.

૩૫. **કહ્યું:**—કર્ત્તા તેણે, કર્મ તમને કાંઇક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૬. કોણે આ આંધળાને તળાવમાંથી બહાર કાઢયો ?

૩૬. **કોણે:**—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કાઢયો'નો કર્ત્તા.

૩૭. **આ:**—દર્શક વિશેષણ, વિશેષ્ય આંધળાને માટે નરજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૩૮. **આંધળાને:**—ગુણ વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કાઢયો'નું કર્મ.

૩૯. **તળાવમાંથી:**—સામાન્યનામ, નાન્યતરજાતિ, સાતમી સાથે પાંચમીનું એકવચન. (વિયોગ અર્થે.)

૪૦. **બહાર:**—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કાઢયો'નું સ્થળદર્શક.

૪૧. **કાઢયો:**—કર્ત્તા કોણે, કર્મ આંધળાને, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૭. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.

૪૨. **રામલાલે:**—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'લખ્યા'નો કર્ત્તા.

૪૩. **જાડી:**—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કલમે માટે નારીજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.

૪૪. **કલમે:**—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. (કરણ અર્થે.)

૪૫. **અક્ષર:**—સામાન્યનામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'લખ્યા'નું કર્મ.

૪૬. **લખ્યા:**—કર્ત્તા રામલાલે, કર્મ અક્ષર, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. મેં જે પૈસા લીધા તે હું ધર્માદામાં નાખીશ.

૪૭. **મેં:**—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્યજાતિ, ત્રીજીનું એક-વચન. 'લીધા'નો કર્ત્તા.

૪૮. **જે:**—સંબંધી વિશેષણ, વિશેષ્ય પૈસા માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.

૪૯. **પૈસા:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'લીધા'નું કર્મ.

૫૦. **લીધા:**—કર્ત્તા મેં, કર્મ પૈસા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૫૧. **તે:**—દર્શક સર્વનામ, પૈસાને બદલે માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. ' નાખીશ ' નું કર્મ.

૫૨. **હું:**—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'નાખીશ'નો કર્ત્તા.

૫૩. **ધર્માદામાં:**—ભાવવાચક નામ, નરજાતિ, સાતમીનું એક-વચન. (સ્થળ).

૫૪. **નાખીશ:**—કર્ત્તા હું, કર્મ તે, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૯. ક્રિયાપદનો ધાતુ.

લખે છે, લખતો, લખવું, લખ્યું, લખેલું, લખીશ, લખાયું, લખાવશે, આ બધાં ક્રિયાપદોમાં લખવાની ક્રિયા કરવાની છે, અને તે બધાંનું મૂળ (ટુંકામાં ટુંકું રૂપ) 'લખ' છે. તેમજ શીખે છે, શીખ્યું, શીખાશે, શીખાય છે, શીખવાડી, વગેરેમાં 'શીખ' મૂળ છે.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, એ મૂળને ધાતુ કહે છે.

ધાતુ શોધવાની સહેલી રીત:-- ક્રિયાપદોમાં જે કામ કરવાનું હોય, તેમાંથી 'વાનું' પ્રત્યય કાઢી નાંખેથી ક્રિયાપદનો ધાતુ નીકળે છે. જેમ, નાઠો એમાં નાસવાનું કામ માટે ધાતુ **નાસ**, લીધો એમાં લેવાનું કામ માટે ધાતુ **લે**, હતો હોવાપણું બતાવે માટે ધાતુ **હો**, વગેરે છે. ક્રિયાપદનો ધાતુ ' છ ' છે.

પાઠ ૨૦. સાધિત ધાતુ.

કેટલાંક **અકર્મક** ક્રિયાપદના રૂપમાં કાંઇ ફેરફાર કરવાથી તેઓ સકર્મક થાય છે, માટે તેમને **કર્મકરૂપનાં** ક્રિયાપદ કહે છે. **જેમ,** પડ–પાડ, ચર–ચાર, નમ–નામ, ઉકળ–ઉકાળ, ઉતર–ઉતાર, ઉછર–ઉછેર, ફૂટ–ફોડ, તૂટ–તોડ, ભળ–ભેળ, બેસ–બેસાડ, સૂ–સૂવાડ, વગેરે.

જ્યારે કર્તા પોતે કામ ન કરતાં બીજા કોઇ પાસે કામ કરાવે છે, ત્યારે ધાતુનું રૂપ **પ્રયોજ્ય** થઇ જાય છે. જેમ આ ચોપડી તું બીજા પાસે લખાવ. એમાં લખવાની ક્રિયા 'તું' એ કરી નથી, પણ તેણે કોઇ બીજા પાસે કરાવી છે. પ્રયોજ્યરૂપને કોઇ **પ્રેરકરૂપ** પણ કહે છે.

મૂળ ધાતુમાં વચ્ચે કે છેડે **આ** હોય તો તેનો **અ** કરીને છેડે **આવ** કે **વાડ** પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રયોજ્યરૂપ થાય છે. જેમ, લખ–લખાવ, માર–મરાવ, મૂક–મૂકાવ, દેખ–દેખડાવ, ખા–ખવડાવ, કહે–કહેવાડ, ઇ૦.

પ્રયોજ્યરૂપના પ્રત્યય બેવડવાથી એટલે મૂળ ધાતુને **આવરાવ** કે **આવડાવ** પ્રત્યય લગાડવાથી **દ્વિત્વ પ્રયોજ્યરૂપ** થાય છે. જેમ. લખ–લખાવરાવ, ખા–ખવડાવરાવ, બોલ–બોલાવરાવ કે બોલાવડાવ, વગેરે.

કર્મક ને પ્રેરક રૂપ મૂળ ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે, માટે તેને **સાધિત ધાતુ** કહે છે. સાધિત ધાતુના પદચ્છેદમાં મૂળ ધાતુ કહી જે રૂપ થયું હોય તે કહેવું. જેમ 'પાડે છે' નો ધાતુ–પડ ધાતુનું કર્મકરૂપ, 'લખાવ્યું' નો ધાતુ–લખ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, વગેરે.

પાઠ ૨૧. અર્થ.

ક્રિયા કરનારની મનોવૃત્તિને ક્રિયાપદના અર્થ કહે છે. જેમ. હું આવું છું, આવે કે ન આવે, તું આવજે, તમે આવશો.

મુખ્ય અર્થ ત્રણ છે. ૧. **નિશ્ચયાર્થ**, ૨. **સંશયાર્થ**, ૩. **આજ્ઞાર્થ**.

નિશ્ચયાર્થ:—કોઈ વસ્તુ થઈ ગઈ, થાય છે, કે થશે એવું જણાવતાં ક્રિયાપદનાં જે રૂપ વપરાય છે તે. જેમ, **હું લખું છું, હું લખું, મેં લખ્યું, તે લખશે, તેણે લખેલું છે, તે લખવાનો છે.**

સંશયાર્થ:—ઘણે ભાગે સરત, અટકળ કે શક બતાવે છે; એટલા માટે તે વારંવાર કોઈ બીજી હકીકતની સાથે આવે છે, અને **જો, રખે**, અથવા **એવા અર્થના બીજા શબ્દથી** શરૂ થાય છે, અથવા તે શબ્દનો અધ્યાહાર હોય છે. જેમ, જો તે **આવશે** તો હું **આવીશ**, જો વરસાદ **વરસશે** તો હું નહિ **આવું**, હું **જાત** તો તે **આવત**, પરીક્ષામાં કદાચ મારી મહેનત બર **આવે**, રખે **અટકતા**, હું પુસ્તક **લખતો હોઉં**, મેં તે કામ કર્યું **હશે**. એમાં '**હોઉં**,' '**હશે**'માં સંશયાર્થ છે.

તે છોકરો કામ કરે (નિશ્ચયાર્થ છે); પણ તે છોકરો એ કામ કરે તો સારૂં ફળ મેળવે. એમાં 'કરે' સંશયાર્થ છે.

આજ્ઞાર્થ—હુકમ કરવાના કામમાં આવે છે. જેમ, તું **લખ**, તમે **લખો**; તું **બેસજે**, તમે **બેસજો**; છોકરાંએ હંમેશાં નિશાળે **આવવું, જતો ના, ખાતો મા, આવતા નહિ; રમશો ના, દોડીશ મા, ખાતો નહિ**, વગેરે.

આજ્ઞાર્થમાં હુકમ કરવા ઉપરાંત **અરજ, કાલાવાલા, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, આશીર્વાદ**, અને **શાપ** એ અર્થનો સમાવેશ થાય છે. જેમ, મારે સારૂ જરૂર એક શાલ **લાવજો** (અરજ), ભાઈ કેશવ, મારી એક વાત તું **સાંભળ** (કાલાવાલા), હે ઈશ્વર, તેની જીંદગી **બચાવો** (પ્રાર્થના), ગરીબ માટે નિશાળ **સ્થાપો** (ઉપદેશ), તેનું

ભલું થાઓ (આશીર્વાદ), તેનું સત્યાનાશ જજો (શાપ).

☞ અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં ક્રિયાપદનાં રૂપ કરતાં તેના અર્થ પર વધારે ધ્યાન આપવું.

પાઠ ૨૨. કાળ.

કાળઃ—જે વખતમાં ક્રિયા બને, તેને ક્રિયાપદના કાળ કહે છે. વખતના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે, તેથી ક્રિયાપદના કાળના પણ ત્રણ ભાગ છે. ૧. વર્ત્તમાનકાળ,+ ૨. ભૂતકાળ, ૩. ભવિષ્યકાળ.

વર્ત્તમાનકાળ.

ક્રિયા ચાલતી હોય, એમ બતાવનાર કાળને વર્ત્તમાનકાળ કહે છે. જેમ, હું વાંચું, તે વાંચે, વર્ત્તમાનકાળનાં રૂપ નિશ્ચયાર્થ સંશયાર્થ, અને આજ્ઞાર્થમાં વપરાય છે.

વર્ત્તમાનકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
૧ લો પુરુષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરુષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરુષ.	એ (ય).	એ (ય).

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
૧ લો પુરુષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરુષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરુષ.	એ (ય).	એ (ય).

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
૨ જો પુરુષ.	પ્રત્યય રહિત.	ઓ.

+ 'વર્ત્તમાન' અને 'વર્તમાન' બન્ને શુદ્ધ રૂપો છે.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન* (પુરુષભેદ નથી).

નરજાતિ.	વો.	વા.
નારીજાતિ.	વી.	વી.
નાન્યતરજાતિ.	વું.	વાં.

ભૂતકાળ.

ક્રિયા થઇ ગઈ હોય, એમ બતાવનાર કાળને ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, મેં ચોપડી લખી. ભૂતકાળ નિશ્ચયાર્થમાં અને સંશયાર્થમાં વપરાય છે.

ભૂતકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી).

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	યો.	યા.
નારીજાતિ.	ઈ.	ઈ, ઇઓ.
નાન્યતરજાતિ.	યું.	યાં.

નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળનો સાધારણ પ્રત્યય યો, ઈ, યું છે, પણ કેટલાંક ક્રિયાપદનાં રૂપ અનિયમિત રીતે થાય છે; તે નીચે લખ્યાં છે.

ધાતુ.	ભૂતકાળ.	ધાતુ.	ભૂતકાળ.
હો.	હોતો, હતો.	બેસ.	બેઠો.
સૂ.	સૂતો.	કર.	કર્યો, કીધો.
ખા.	ખાધો.	મર.	મર્યો, મુઓ—મુવો.
જા.	ગયો.	કહે.	કહ્યો, કીધો.
પી.	પીધો.	બી.	બીન્યો, બીધો.
લે.	લીધો.	દેખ.	દેખ્યો, દીઠો.
દે.	દીધો.	ઉપજ.	ઉપજ્યો. ઉપન્યો.

---

* આ કાળને રા. બ. હરગોવિંદદાસકૃત વ્યાકરણમાં આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય કહ્યો છે.

દીસ.	દીઠો.	નિપજ.	નિપજ્યો, નિપન્યો.
નાસ.	નાઠો.	ભીજ.	ભીજ્યો, ભીન્યો.
પેસ.	પેઠો.	સંતા.	સંતાયો, સંતાણો.

ણો પ્રત્યય કવિતામાં અને કાઠિયાવાડમાં બહુ વપરાય છે, તેમાં વળી કર્ત્તરિ રચના કરતાં કર્મણિ ને ભાવે રચનામાં બહુ વપરાય છે. જેમ, લખાણો, અવાણું, ૪૦.

સંશયાર્થ ભૂતકાળઃ—ત્રણે પુરૂષ, ત્રણે જાતિ, ને બન્ને વચનમાં 'ત' પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે.

ગયા વખતમાં ક્રિયા ચાલતી હતી એમ બતાવનાર કાળને ચાલુ ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, આ છોકરો નિશાળે ભણતો ત્યારે ચોરી કરતો, ને માર ખાતો.

ચાલુ ભૂતકાળ.+

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

નરજાતિ.	તો.	તા.
નારીજાતિ.	તી.	તી.
નાન્યતરજાતિ.	તું.	તાં.

ભવિષ્યકાળ.

ક્રિયા થવાની હોય, એમ બતાવનાર કાળને ભવિષ્યકાળ કહે છે. જેમ હું ચોપડી લખીશ. ભવિષ્યકાળ નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ ને આજ્ઞાર્થમાં વપરાય છે.

ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
૧ લો પુરુષ.	ઇશ.	ઇશું.

+આ કાળને હોપકૃત વ્યાકરણમાં અનિયમિત ભૂતકાળ કહ્યો છે.

૨ જો પુરુષ.	શે, ઈશ.	શો.
૩ જો પુરુષ.	શે.	શે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી).

૧ લો પુરુષ.	ઈશ.	ઈશું.
૨ જો પુરુષ.	શે, ઈશ.	શો.
૩ જો પુરુષ.	શે.	શે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૨ જો પુરુષ.	જે.	જો.

પાઠ ૨૩. ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન.

'પડ' મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ. હું પડું.	અમે પડીએ.
બીજો પુરુષ. તું પડે, પડું.	તમે પડો.
ત્રીજો પુરુષ. તે પડે.	તેઓ પડે.

સરળતા ખાતર નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વવર્ત્તમાનકાળનાં રૂપને આ ધોરણમાં વર્ત્તમાનકાળમાં લેવરાવવાં. જેમ—

પે. પુ. હું પડું છું.	અમે પડીએ છીએ.
બી. પુ. તું પડે છે, પડું છું.	તમે પડો છો.
ત્રી. પુ. તે પડે છે.	તેઓ પડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ. (જો) હું પડું.	(જો) અમે પડીએ.

બીજો પુરુષ. (જો) તું પડે, પડું. (જો) તમે પડો.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે પડે. (જો) તેઓ પડે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરુષ.	તું પડ.	તમે પડો.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન. (પુરુષભેદ નથી.)—નાન્યતરજાતિ—પડવું.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પડયો.	પડયા.
નારીજાતિ.	પડી.	પડી, પડીઓ.
નાન્યતરજાતિ.	પડયું.	પડયાં.

સંશયાર્થ. પડત એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પડતો.	પડતા.
નારીજાતિ.	પડતી.	પડતી.
નાન્યતરજાતિ.	પડતું.	પડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ.	હું પડીશ.	અમે પડીશું.
બીજો પુરુષ.	તું પડશે, પડીશ.	તમે પડશો.
ત્રીજો પુરુષ.	તે પડશે.	તેઓ પડશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પેહેલો પુરુષ.	(જો) હું પડીશ.	(જો) અમે પડીશું.
બીજો પુરુષ	(જો) તું પડશે, પડીશ.	(જો) તમે પડશો.
ત્રીજો પુરુષ.	(જો) તે પડશે.	(જો) તેઓ પડશે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરુષ.	તું પડજે.	તમે પડજો.

'પાડ' (કર્મકરૂપ) સાધિત ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ.	હું પાડું.	અમે પાડીએ.
બીજો પુરુષ.	તું પાડે, પાડું.	તમે પાડો.
ત્રીજો પુરુષ.	તે પાડે.	તેઓ પાડે.

અથવા

પે. પુ.	હું પાડું છું.	અમે પાડીએ છીએ.
બી. પુ.	તું પાડે છે, પાડું છું.	તમે પાડો છો.
ત્રી. પુ.	તે પાડે છે.	તેઓ પાડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ.	(જો) હું પાડું.	(જો) અમે પાડીએ.
બીજો પુરુષ.	(જો) તું પાડે, પાડું.	(જો) તમે પાડો.
ત્રીજો પુરુષ.	(જો) તે પાડે.	(જો) તેઓ પાડે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરુષ.	તું પાડ.	તમે પાડો.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન. (પુરુષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પાડવો.	પાડવા.
નારીજાતિ.	પાડવી.	પાડવી.
નાન્યતરજાતિ.	પાડવું.	પાડવાં.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પાડયો.	પાડયા.
નારીજાતિ.	પાડી.	પાડી.
નાન્યતરજાતિ.	પાડયું.	પાડયાં.

સંશયાર્થ:—પાડત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પાડતો.	પાડતા.
નારીજાતિ.	પાડતી.	પાડતી.
નાન્યતરજાતિ.	પાડતું.	પાડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ.	હું પાડીશ.	અમે પાડીશું.
બીજો પુરુષ.	તું પાડશે, પાડીશ.	તમે પાડશો.
ત્રીજો પુરુષ.	તે પાડશે.	તેઓ પાડશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ.	(જો) હું પાડીશ.	(જો) અમે પાડીશું.

બીજો પુરુષ. (જો) તું પાડશે, પાડીશ. (જો) તમે પાડશો.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે પાડશે. (જો) તેઓ પાડશે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરુષ. તું પાડજે.	તમે પાડજો.

પડાવ (પ્રેરકરૂપ), પડાવરાવ. (દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ) સાધિત ધાતુનાં રૂપ 'પાડ' સાધિત ધાતુ પ્રમાણેજ થાય છે.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ—જે ક્રિયાપદને બધા કાળ લાગતા નથી, તે અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કહેવાય છે. જેમ, છે, હો, જોઇએ, ઉભો.

'છ' ધાતુનાં રૂપો.

વર્ત્તમાનકાળ.

નર, નારી, નાન્યતરજાતિ.

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ. હું છું.	અમે છીએ.
બીજો પુરુષ. તું છે.	તમે છો.
ત્રીજો પુરુષ. તે છે.	તેઓ છે.

'છ' ધાતુના વર્ત્તમાનકાળ સિવાય બીજા કાળમાં રૂપ થતાં નથી, બીજા કાળોમાં 'છ' ને બદલે 'હો' ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

'હો' મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થમાં 'છ' મૂળ ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ. (જો) હું હોઉં.	(જો) અમે હોઇએ.
બીજો પુરુષ. (જો) તું હોય, હોઉં.	(જો) તમે હો.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે હોય.	(જો) તેઓ હોય.

અથવા

પે. પુ. હું હોઉં છું.	અમે હોઈએ છીએ.
બી. પુ. તું હોય છે, હોઉં છું.	તમે હો છો.
ત્રી. પુ. તે હોય છે.	તેઓ હોય છે.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરુષભેદ નથી).

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	હતો.	હતા.
નારીજાતિ.	હતી.	હતી.
નાન્યતરજાતિ.	હતું.	હતાં.

સંશયાર્થ.—હોત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ. હું હોઇશ.	અમે હોઈશું.
બીજો પુરુષ. તું હશે, હઈશ, હોઇશ.	તમે હશો.
ત્રીજો પુરુષ. તે હસે.	તેઓ હશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરુષ (જો) હું હોઇશ.	(જો) અમે હઈશું.
બીજો પુરુષ. (જો) તું હશે, હઈશ, હોઈશ.	(જો) તમે હશો.
ત્રીજો પુરુષ. (જો) તે હશે.	(જો) તેઓ હશે.

'જોઇએ'નાં રૂપ. ધાતુ જો.

	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
વર્ત્તમાનકાળ.	જોઇએ.	જોઇએ.
ભૂતકાળ.	...	જોત (જોઈઅત).
ભવિષ્યકાળ.	જોઇશે.	જોઇશે.

ઉભ ધાતુનાં કૃદંત ભૂતકાળમાં ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં, અને વિશેષ ભૂતકાળમાં ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં, એવાં રૂપ થાય છે. બીજા કાળમાં એનાં રૂપ થતાં નથી.

ટીપ:—'છ' અને 'હો' ધાતુનાં ક્રિયાપદ મિશ્રકાળ બનાવવાને કામ લાગે છે. એ સંબંધી વિવેચન છઠ્ઠા ધોરણમાં આવશે. આ ધોરણમાં તો ક્રિયા ચાલતી છે, થઈ ગઈ છે કે થવાની છે; એ પરથી ક્રિયાપદના કાળ કહેવરાવવા.

'પાડે છે' આ રૂપ ક્રિયા ચાલુ છે એમ બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા **વર્ત્તમાનકાળની** કહેવાય.

'પાડયો હતો'. 'પાડેલો હતો', 'પાડતો હતો, એ રૂપો થઈ ગયેલી ક્રિયા બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા **ભૂતકાળની** કહેવાય.

'પાડવું છે', 'પાડવાનો છે', 'પાડનાર છે', એ રૂપો હવે પછી થવાની ક્રિયા બતાવે છે, માટે આ ક્રિયા **ભવિષ્યકાળની** કહેવાય.

પાઠ ૨૪. ક્રિયાનાથ.

ક્રિયાનાથ:—ક્રિયાપદનાં જાતિવચન કે પુરુષવચન જે શબ્દ પ્રમાણે બદલાય છે તેનું નામ ક્રિયાનાથ. જેમ, છોકરો આવ્યો, **છોકરી** આવી, છોકરૂં આવ્યું, છોકરા આવ્યા, છોકરાં આવ્યાં. આમાં આવ્યો, આવી, આવ્યું, આવ્યા, અને આવ્યાં ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે છોકરો, છોકરી, છોકરૂં, છોકરા, ને છોકરાં છે; કેમકે તેનાં જાતિવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે. **હું** જાઉં છું, **અમે** જઈએ છીએ, **તું** જાય છે, **તમે** જાઓ છો, **તે** જાય છે, **તેઓ** જાય છે. આમાં જાઉં છું, જઈએ છીએ, જાય છે, જાઓ છો, જાય છે, અને જાય છે ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે હું, અમે, તું, તમે, તે, અને તેઓ છે; કેમકે તેનાં પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે-

કર્ત્તા કર્મ એકજ જાતિવચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ નક્કી કરવા વિષે:—તે વખતે કર્ત્તા કર્મને બદલી જોવાં, ને જેના પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે તે ક્રિયાનાથ છે એમ જાણવું. જેમ, છોકરો લાડુ જમતો. આ વાક્યમાં કર્ત્તા ક્રિયાનાથ છે, કેમકે છોકરાને બદલે છોકરી મૂકીએ તો છોકરી લાડુ જમતી થાય.

જ્યારે નામ ક્રિયાનાથ હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરુષમ જાય છે; કેમકે સઘળાં નામ ત્રીજા પુરુષમાં છે. જેમ, છોકરો જાય છે. એમ 'જાય છે' ત્રીજા પુરુષમાં છે. એમાં છોકરાને ઠેકાણે 'હું" મૂકીએ, તો જાઉં છું થાય; માટે છોકરો ક્રિયાનાથ છે.

પાઠ ૨૫. પ્રયોગ.

પ્રયોગ:—પ્રયોગ શબ્દનો અર્થ વપરાશ છે. ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે તેનું કર્ત્તાના, કર્મના, કે ભાવના (ક્રિયાના) અર્થમાં વપરાવું. આ પરથી પ્રયોગ ત્રણ છે. ૧. **કર્ત્તરિ**, ૨. **કર્મણિ**, **ભાવેપ્રયોગ.**

કર્ત્તરિ પ્રયોગ:—કર્ત્તા ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્ત્તાનાં જાતિ-વચન કે પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય છે. જેમ, હું **જાઉંછું**, તે **આવે છે**, તમે ચોપડી **લખો છો**, હું પાઠ **વાંચીશ**, તમે જશો, મગન વાત કરાવે છે, અહિં ક્રિયાપદનાં વપરાએલાં રૂપો કર્ત્તાનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય.

કર્ત્તરિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે:—(૧). અકર્મક કે સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્ત્તા **નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં** હોય છે; ત્યારે કર્ત્તા ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તે જાય છે, હું પાઠ વાંચુંછું, તું યશ મેળવીશ, હું દાખલા લખાવું છું, વગેરે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળ સિવાય, અને

સકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ને ભૂતકાળ સિવાય બધા કાળમાં કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં હોય છે.

કર્મણિપ્રયોગઃ—કર્મ ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્મનાં જાતિવચન કે પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય છે. જેમ, છોકરીએ પાઠ **વાંચ્યો**, તેણે કાગળ **લખ્યો**, રાજાએ દાન **આપવું**, ગંગાએ મગનને **બોલાવ્યો**, ભગુએ ગંગાને **હસાવી**, મારાથી પુસ્તક **લખાયું**, મારાથી કામ **કરાશે.** અહિં વપરાએલાં બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો કર્મનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય.

કર્મણિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે—(૧). સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્ત્તા **ત્રીજી વિભક્તિ** હોય છે, ત્યારે કર્મ ક્રિયાનાથ થઇ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તેણે સ્લેટ ફોડી, મેં ચોરને માર્યો, મેં દાખલા લખાવ્યા, વગેરે. કોઇ વખત **ચોથી વિભક્તિમાં** કર્ત્તા હોય છે, જેમ અકબરને લડાઈ કરવી પડી. આ વાક્યોમાં ખરી રીતે જોઇએ તો કર્મ–સ્લેટ, દાખલા, અને લડાઈ–નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં છે, પણ 'ચોરને' બીજી વિભક્તિમાં છે; માટે 'સ્લેટ', 'ચોરને' 'દાખલા' અને 'લડાઇ'ની **બીજી વિભક્તિમાં** ગણવી ઠીક પડશે.

(૨). સકર્મક ક્રિયાપદમાં જ્યારે કર્ત્તા **પાંચમી વિભક્તિમાં** આવે છે, ત્યારે પણ કર્મ ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, મારાથી વાત કરાય, તારાથી વાત કરાઈ.* તેનાથી વાત

---

* 'તારાથી વાત કરાઈ' ને બદલે તારાથી વાત બની (થઇ) કોઈક પ્રસંગે વપરાય છે, તેવે ઠેકાણે 'બની', 'થઈ' અકર્મક ક્રિયાપદ છે; માટે 'વાત' કર્ત્તા લેઈ 'તારાથી' ની **કરણાર્થે પાંચમી વિભક્તિ** લેવરાવવી. કેટલીક વખત 'મારાથી પાઠ કરાય છે' ને બદલે 'મારાથી પાઠ કરવામાં આવે છે' (બધાં કર્મણિવાચ્ય ક્રિયાપદો એમ વાપરી શકાય. લવાયું=લાવવામાં આવ્યું) વપરાય છે. એવે પ્રસંગે 'કરવામાં આવે છે' એને 'કરાય છે' જેવું ગણી પદચ્છેદ કરવું.

કરાશે; મારાથી કામ કરાવાયું. આ વખતે કર્મ **નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં** આવે છે, કેમકે એ કર્મ, ક્રિયાથી ઉક્ત–કહેવાએલું–હોય છે. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં મૂળધાતુને કાળના પ્રત્યય ન લાગતાં ધાતુને છેડે 'આ' કે 'વા' વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે.

(૩). સકર્મક ક્રિયાપદનો વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન અને ભૂતકાળ સિવાય બીજા કોઇ પણ કાળમાં કર્મણિપ્રયોગ થતો નથી. જેમ, મેં પાઠ વાંચ્યો, તેણે કામ કરવું.

અપવાદ:—**અ.** કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ભૂતકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં ન આવતાં પહેલી વિભક્તિમાં રહે છે, તેથી તેમાં ક્રિયાપદો ભૂતકાળે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં આવે છે. ઉદાહરણ–અડ, અડક, ચૂક, જમ, પામ, બોલ, ભણ, લાવ, વળગ, શીખ, સમજ, ધાવ, બબડ, મળ, વદ, વિસર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત ચૂક્યો, છોકરો રોટલી જમ્યો.

બ. કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ભૂતકાળે પહેલી અગર ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે, તેથી એમાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય તો કર્ત્તરિ, ને ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય તો કર્મણિપ્રયોગ થાય. ઉદાહરણ—આચર, કરડ, જીત, ડશ, તજ, પરણ, ભાખ, ભૂલ, રમ, સાંખ, હાર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત આચર્યો (કર્ત્તરિ), સાપે ગંગાને કરડી (કર્મણિ).

ભાવે પ્રયોગ:—કર્ત્તા અથવા કર્મ ક્રિયાનાથ ન હોય પણ ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ હોય, એટલે કર્ત્તા અથવા કર્મનાં પુરુષ, જાતિ, વચન ક્રિયાપદને ન લાગે પણ ક્રિયાપદના ભાવ (ક્રિયા) નાં પુરુષ, જાતિ, વચન ક્રિયાપદને લાગે; ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય છે. જેમ છોકરાથી **અવાયું** (આવવાનું કે આવવું થયું), મારાથી **અવાશે**, છોકરાએ ત્યાં **આવવું**, મારે ત્યાં **જવું**, પેટમાં **દુખે છે**, **મને ગમે છે**, તમને **ગમતું નથી**, આ બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો

પરથી કર્ત્તા કે કર્મનો બોધ થતો નથી, માત્ર ક્રિયાનો બોધ થાય છે માટે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય. ક્રિયાનો ભાવ ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચનમાં હોય છે.

ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે:—(૧). અકર્મક ક્રિયાપદમાં મૂળનો કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ ભાવ થઇ ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, છોકરાથી દોડાયું, મારાથી અવાય છે. આવાં વાક્યોમાં હમેશાં મૂળ ધાતુને કાળના પ્રત્યય ન લાગતાં ધાતુને છેડે **'આ'** કે **'વા'** વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. તે વખતે ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળમાં હોય છે. જેમ, છોકરે આવવું. કોઈ વખત ચોથી વિભક્તિમાં કર્ત્તા હોય છે. જેમ, મગનને જવું છે, તેને તજવું પડયું.

(૩). કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદને કર્ત્તા હોતો નથી, ત્યારે તે **ભાવકર્તૃક** ક્રિયાપદ કહેવાય છે. એવે પ્રસંગે ક્રિયાનો ભાવ કર્ત્તા માનવામાં આવે છે. જેમ, પેટમાં દુખે છે, મને રાજકોટમાં ગમે છે, ધણીધણીઆણીને બને છે. આવા ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં ભાવ કર્ત્તા કહી ભાવે પ્રયોગ કહેવો. કેટલેક પ્રસંગે આવાં ક્રિયાપદોમાં કર્ત્તા સ્પષ્ટ જણાય છે, ત્યારે પદચ્છેદમાં ભાવ કર્ત્તા કહેવાની જરૂર નથી. જેમ, પેટમાં **ગાંઠ** દુખે છે, મને આ **ચોપડી** ગમે છે, માઠો **બનાવ** બન્યો.

મનોયત્ન ૩.

નીચેનાં વાક્યોમાં **ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ** અને **ક્રિયાનાથની વિભક્તિ** કારણ સાથે કહો.

૧. મગન દોડે છે—મગનથી દોડાય છે.

૨. હું ઝાડે ચઢયો—મારાથી ઝાડે ચઢાયું.

૩. તે આવશે—તેનાથી અવાશે.

૪. મગન પાઠ વાંચે છે—મગનથી પાઠ વંચાય છે.
૫. છોટુ દાખલો ગણે છે—છોટુથી દાખલો ગણાય છે.
૬. મગન રોટલી જમ્યો—મગનથી રોટલી જમાઈ.
૭. હું તેને બે બોલ બોલ્યો—મારાથી તેને બે બોલ બોલાયા.
૮. મેં દવા પીધી—મારાથી દવા પીવાઈ.
૯. ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું-ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાયું.
૧૦. તેણે મને પાણી પાયુ—તેનાથી મને પાણી પવાયું.
૧૧. તેં મને ગુણ કર્યો છે-તારાથી મને ગુણ કરાયો છે.
૧૨. મજુરે ઝાડ પાડયું-મજુરથી ઝાડ પડાયું.
૧૩. છગને મનસુખને દાખલો શીખવ્યો—છગનથી મનસુખને દાખલો શીખવાયો.
૧૪. અમે આંક લખાવીએ છીએ—અમારાથી આંક લખાવાય છે.
૧૫. શિક્ષકે છોકરાંને નવી ચોપડી મંડાવી—શિક્ષકથી છોકરાંને નવી ચોપડી મંડાવાઈ.
૧૬. તેણે ભીંત પડાવરાવી—તેનાથી ભીંત પડાવરાવાઇ.

ટીપઃ—મૂળભેદ (કર્ત્તા, નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં, કે ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદનું રૂપ હોય તે), સહ્યભેદ (કર્ત્તા પાંચમીમાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદનું રૂપ હોય તે કર્મણિ કે ભાવવાચ્યરૂપ) એ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ભેદ પાડવા જરૂર નથી. જેમ, 'કર્મક' અને 'પ્રેરક' રૂપ ધાતુનો પ્રકાર-સાધિત ધાતુ—છે, તેમ મૂળભેદ અને સહ્યભેદ એ પણ ધાતુનો પ્રકાર છે.મૂળભેદમાં મૂળ કે સાધિત ધાતુને કાળના પ્રત્યય લાગે છે, અને સહ્યભેદમાં મૂળ કે સાધિત ધાતુને છેડે 'આ' કે 'વા' વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે, એટલે 'ભેદ' શબ્દ ધાતુનાજ પ્રકારના અર્થમાં સમજવાનો છે. મૂળ અને સાધિત ધાતુમાં કર્ત્તરિ, કર્મણિ, અને ભાવે એવા ત્રણ અર્થ છે. 'હું ચોપડી લખું છું', 'મેં ચોપડી લખી' કે 'મારાથી ચોપડી લખાઈ,' "મારાથી ગામ જવાય છે.' એ મૂળધાતુનાં અનુક્રમે કર્ત્તરિ, કર્મણિ,

અને ભાવે રૂપો છે. 'હું ચોપડી લખાવું છું,' 'મેં ચોપડી લખાવી' કે 'મારાથી ચોપડી લખાવાઇ', 'મારાથી ઘોડાને દોડાવાયું નહિ.' એ અનુક્રમે સાધિત ધાતુનાં કર્ત્તરિ, કર્મણિ, અને ભાવે રૂપો છે.

પાઠ ૨૬. શુદ્ધ કાળનાં ક્રિયાપદોનું પદચ્છેદ.

શુદ્ધકાળના ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં પ્રથમ કર્ત્તા, કર્મ (હોય તો) કહી ક્રિયાપદની જાત, પછી ધાતુ, રૂપ (હોય તો), અર્થ, કાળ, **ક્રિયાનાથ** કહી તેનાં પુરુષ, જાતિ, વચન, અને છેવટે પ્રયોગ કહેવો.

ઉદાહરણ—

૧. તે છોકરો ગામ જાય.

'જાય':—કર્ત્તા તે છોકરો, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે છોકરો', ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨. તે ત્યાં છે.

'છે':—કર્ત્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, છ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમામકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે,' ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૩. લલ્લુ, નકશો ચીતર.

'ચીતર':—કર્ત્તા તું (અધ્યાહાર), કર્મ નકશો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ચીતર ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તું, બીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૪. માવજીએ બાવળ પાડયો.

'પાડયો':—કર્ત્તા માવજીએ, કર્મ બાવળ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

મડ ધાતુનું કર્મકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ બાવળ, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૫. લલ્લુએ લખીને પૂછાવ્યું.

'પૂછાવ્યું':--કર્ત્તા લલ્લુએ, કર્મ પૂછવાનું (આગલું વાક્ય) માટે સકર્મક ક્રિયાપદ. પૂછ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ પૂછવાનું, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૬. ભગુ ચાર આંક શીખ્યો.

'શીખ્યો':--કર્ત્તા ભગુ, કર્મ આંક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા ભગુ, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૭. મારાથી બેસાયું.

'બેસાયું':--કર્ત્તા મારાથી, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બેસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૮. છોકરાંએ હમેશાં નિશાળે આવવું.

'આવવું':--કર્ત્તા છોકરાંએ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૯. તેને બનશે.

'બનશે':--કર્ત્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૦. તેનાથી આ હિસાબ નહિ ગણાય.

'ગણાય':--કર્ત્તા તેનાથી, કર્મ હિસાબ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

ગણ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૧૧. મેં ત્રણ દાખલા ગણાવરાવ્યા.

'ગણાવરાવ્યા':--કર્ત્તા મેં, કર્મ દાખલા,માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ દાખલા, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૧૨. તમે મને રજા આપો.

'આપો':--કર્ત્તા તમે, કર્મ રજા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,આપ ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે, બીજો પુરુષ, બહુવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૩. જ્યારે તમે આવશો ત્યારે હું જઈશ.

'આવશો':--કર્ત્તા તમે, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે, બીજો પુરુષ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

પાઠ ૨૭. વાક્યપૃથક્કરણ.

(વિભક્તિનો ઉપયોગ.)

૧. **સંબોધનાર્થે આવેલું નામ** વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતું નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે નામ છોડી દેવું.

૨. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામ** વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **છોકરાની** સ્લેટ ફૂટી, **મારૂં** અંગરખું કાપ્યું, તેણે **મગનની** ચોપડી ખરીદી, ચીનાઓએ **છાપવાની** કળા શોધી.

૩. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ અને વિશેષણ બેઉ સાથે, કર્ત્તા** અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો થઈ શકે. જેમ **ગુજરાતના મોટા** રાજાએ **કાશીના વિદ્વાન્** બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.

૪. કર્મણિ રચનામાં દ્વિકર્મી ક્રિયાપદોનો કર્ત્તા જ્યારે પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ગૌણકર્મ એમનું એમ કાયમ રહે છે, અને પ્રધાનકર્મ નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, રાજાથી બ્રાહ્મણને દાન અપાય છે, મારાથી તેને વાત જણાવાઈ. આ વાક્યોમાં **'રાજાથી'** અને **'મારાથી'** કર્ત્તાર્થે પાંચમી વિભક્તિમાં છે. અને **'દાન'** તથા **'વાત'** પ્રધાન કર્માર્થે નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં છે.

૫. વાક્યમાં બહુધા ઉદ્દેશ્ય જ **કર્ત્તા** હોય છે, પણ કર્મણિ રચનામાં કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે ત્યારે **કર્મ** ઉદ્દેશ્ય થાય છે. સબબ વાક્યપૃથક્કરણમાં કર્ત્તાને બદલે ઉદ્દેશ્ય શબ્દ વાપરવો ઉચિત છે. જેમ, મારાથી કામ કરાયું એમાં 'કામ'–ઉદ્દેશીનેજ વાત થાય છે માટે **'કામ'** ઉદ્દેશ્ય છે, ને 'મારાથી કરાયું' વિધેયપક્ષ છે. પૃથક્કરણમાં 'કરાયું' ક્રિયાપદના ખાનામાં, ને 'મારાથી' વિધેયવર્ધકના ખાનામાં કરણાર્થે લેવાય. પદચ્છેદમાં તો 'મારાથી' કર્ત્તાર્થે પાંચમી, 'કામ' નિર્દેશાર્થે પહેલી, ને 'કરાયું' કર્મણિપ્રયોગમાં લેવાય. 'મારાથી દોડાયું' એ વાક્યમાં દોડવાની ક્રિયાનો **ભાવ** ઉદ્દેશ્ય છે, ને 'મારાથી' શબ્દને કરણાર્થે વિધેયવર્ધકમાં મૂકાય. નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી આપીએ છીએ.

વાકયોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી આપ્યું છે.

વાકય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
			ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. મોટાભાઇ, આ શું છે?	આ.		છે.	શું ?	
૨. મારી માનું માથું દુખતું હતું.	માથું.	મારી માનું	દુખતુંહતું.		
૩. ગુજરાતના મોટા રાજાએ કાશીના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	ગુજરાતના મોટા.	તેડાવ્યા.	કાશીના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને.	
૪. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.	રામલાલે.		લખ્યા.	અક્ષર.	જાડી કલમે (કરણ).
૫. મારા બાપા કાશીથી બહુ પુસ્તકો લાવ્યા.	બાપા.	મારા.	લાવ્યા.	બહુ પુસ્તકો.	કાશીથી (સ્થળ).
૬. આપણા ઘરોમાં માખી હોય છે.	માખી.		હોય છે.	આપણા ઘરોમાં.	
૭. ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાણું.	કપડું.		વેચાણું.	વેપારીને.	ચંડાળથી (કરણ).
૮. મારાથી બેસાય છે,	બેસવાનું.		બેસાય છે.		મારાથી (કરણ).
૯. તે ઝાડ પરથી પડ્યો.	તે.		પડ્યો.		ઝાડાપરથી (વિયોગ).

પાઠ ૨૮. સવાલો.

૧. સામાન્યનામ, વિશેષનામ, અને ભાવવાચકનામ એટલે શું? તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨. ક્રિયાપદ કેટલી જાતનાં છે તેનાં નામ, ને તે ઓળખવાની રીત શી?

૩. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ કોને કહે છે? તેના પાંચ દાખલા આપો.

૪. પ્રધાન અને ગૌણ કર્મ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૫. પુરુષવાચક સર્વનામ ક્યાં? તે કયા કયા પુરુષમાં વપરાય છે ને તે શા માટે?

૬. પ્રશ્નાર્થ, સ્વવાચક, દર્શક, અનિશ્ચિત અને સંબંધી સર્વનામ એટલે શું? ને તેના દાખલા આપો.

૭. ગુણવાચક અને સંખ્યાવાચક વિશેષણ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૮. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણ કોને કહે છે, તે દાખલો આપી સમજાવો.

૯. વિધિપૂરક વિશેષણો કોને કહે છે? ક્યાં ક્યાં ક્રિયાપદોની સાથે વિધિપૂરક વિશેષણો આવે છે તે ગણાવો.

૧૦. વિશેષણ કઈ કઇ જાતના શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે?

૧૧. વિશેષણનું પદચ્છેદ ક્યારે ક્રિયાવિશેષણ થાય?

૧૨. નામયોગી અવ્યય કોને કહે છે?

૧૩. જેની પહેલાં ના, ની, ને આવે એવા નામયોગી અવ્યયના દાખલા આપો.

૧૪. ઉભયાન્વયી અવ્યય એટલે શું? અને તેના દાખલા આપો.

૧૫. પણ અને તો વાક્યની અંદર આવે ત્યાં તેનું પદચ્છેદ કરવું? એ અર્થમાં બીજા કયા અવ્યય વપરાય છે?

૧૬. પછી અવ્યય કઇ કઈ જાતમાં વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૭. કેવળપ્રયોગી અવ્યય કોને કહે છે? ને તેના દાખલા આપો.

૧૮. ક્રિયાપૂરકમાં કર્મ સિવાય નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય આવે; એવાં વાક્ય બોલો ને સમજાવો.

૧૯. જાતિ કેટલી છે? કઈ કઈ? તેને ઓળખવાની રીત શી?

૨૦. જાતિના સાધારણ પ્રત્યય ક્યા?

૨૧. કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાના પ્રત્યય ક્યા? ને તેના દાખલા આપો.

૨૨. વચન કેટલાં છે? એકવચન ને બહુવચન કોને કહે છે? બહુવચનનો પ્રત્યય કયો?

૨૩. કઈ જાતનાં નામ એકવચનમાં રહે છે? ને તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨૪. બહુવચનમાં રહેનાર કેટલાંક નામ આપો.

૨૫. વિભક્તિ એટલે શું? તે કેટલી છે? દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય ક્યા?

૨૬. દરેક વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ કયો?

૨૭. પહેલી ને બીજી વિભક્તિ શી રીતે ઓળખવી?

૨૮. ને તથા એ પ્રત્યય કઇ કઈ વિભક્તિમાં આવે છે ને તે કેમ ઓળખાય?

૨૯. સર્વનામનાં જાતિવચન શા પ્રમાણે કહેવાં?

૩૦. અમે, મારે, અમારે, આપણે, તમે, તારે, તમારે, તે, પોતે, કોને, કઇ કઈ વિભક્તિ ને વચનમાં આવે છે ને કેમ ઓળખાય?

૩૧. વિશેષણને વિભક્તિના પ્રત્યય ક્યારે લાગે ને ક્યારે ન લાગે?

૩૨. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા કેમ છે?

૩૩. ધાતુ એટલે શું? તેને ઓળખવાની રીત કઇ ?

૩૪. કર્મક અને પ્રેરક રૂપ એટલે શું? પ્રેરકરૂપ શી રીતે બને? આ ધાતુનું દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ શું?

૩૫. અર્થ કેટલા છે? ક્યા ક્યા? દરેકના બબ્બે દાખલા આપો.

૩૬. મુખ્ય કાળ ક્યા? તેના પ્રત્યય ક્યા? દરેક મુખ્ય કાળ ક્યા ક્યા અર્થમાં વપરાય છે ?

૩૭. વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન અને ચાલુ ભૂતકાળના પ્રત્યય ક્યા?

૩૮. ક્રિયાનાથ એટલે શું?

૩૯. કર્ત્તા કર્મ એકજ જાતિ વચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ શી રીતે નક્કી કરાય ?

૪૦. પ્રયોગ એટલે શું?

૪૧. કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય ?

૪૨. અકર્મક અને સકર્મક ક્રિયાપદ ક્યા ક્યા પ્રયોગમાં આવે?

૪૩. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં આવે, એવાં પાંચ વાક્ય બનાવો.

૪૪. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિ તથા કર્મણિપ્રયોગમાં આવે એવાં ત્રણ ત્રણ વાક્ય બનાવો.

૪૫. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય કોને કહે છે?

૪૬. સકર્મક કર્ત્તરિ રચનાવાળાં વાક્યોને કર્મણિ રચનામાં લાવવાનો નિયમ દાખલા સાથે આપો.

ભાગ ત્રીજો. ધોરણ છઠ્ઠા સાતમા માટે.

આ ધોરણમાં " વ્યાકરણ—વાક્યવિન્યાસ અને શબ્દોની સાદી બાંધણી સાથે પૂરું." આટલું શીખવવાનું છે, તે નીચેને ક્રમે શીખવવું.

પાઠ ૧. કૃદંત.

૧. આ છોકરાનું વાંચવું ઠીક છે.

૨. તેને ખાવું ગમે છે.

૩. આ દુનિયામાં સાચું બોલનારા થોડા છે.

૪. દોડતો ઘોડો પડયો.

૫. લખી વાત મિથ્યા ન થાય.

૬. ખાધેલું અન્ન પચ્યું નહિ.

૭. આ ઘણું સુંદર ગાયન ગાનારી બાઈ જાય છે.

૮. હું મુંબઈ જવાનો છું.

૯. આ છોકરો ચોપડો લખીને જતો રહ્યો.

૧૦. છોકરાં ગેડીદડે રમીને થાક્યાં.

પહેલા વાક્યમાં 'વાંચવું' શબ્દ 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા છે, બીજા વાક્યમાં 'ખાવું' શબ્દ 'ગમે છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા છે. અને ત્રીજા વાક્યમાં 'બોલનારા' શબ્દ 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા છે, વાંચવું, ખાવું અને બોલનારા શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામનો અર્થ રહેલ છે.

ચોથા વાક્યમાં 'દોડતો' શબ્દ ઘોડાનું, પાંચમા વાક્યમાં 'લખી' શબ્દ વાતનું, છઠ્ઠા વાક્યમાં 'ખાધેલું' શબ્દ અન્નનું, ને સાતમા વાક્યમાં 'ગાનારી' શબ્દ બાઇનું વિશેષણ છે. એ શબ્દોમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે. આઠમા વાક્યમાં 'જવાનો' શબ્દ 'છું' ક્રિયાપદનું પૂરક છે. એ વિધિપૂરક વિશેષણ છે, એમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે.

નવમા વાક્યમાં 'લખીને' શબ્દ 'જતો રહ્યો' ક્રિયાપદનું ક્રિયા-વિશેષણ છે, એટલે એમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે. તેમજ દશમા વાક્યમાં 'રમીને' શબ્દમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે.

જે શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામ, વિશેષણ, કે અવ્યયનો અર્થ રહેલો હોય તેને કૃદંત કહે છે.

કૃદંત અને ક્રિયાપદમાં ફેર એટલોજ કે ક્રિયાપદથી વાક્ય બને, પણ કૃદંતથી ન બને, તોપણ ક્રિયાપદને જેમ કર્મ, ક્રિયાવિશેષણ, કે ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાતાં નામ લાગે છે, તેમ કૃદંતને પણ લાગે છે. ઉપલા વાક્યમાં તે આપણે તપાસીએ.

પહેલા વાક્યમાં 'વાંચવું' કૃદંતનામનો વધારો 'આ છોકરાનું' શબ્દથી થયેલ છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'બોલનારા' કૃદંતનામનું 'સાચું' કર્મ છે. સાતમા વાક્યમાં 'ગાનારી' કૃદંતવિશેષણનું 'ગાયન' કર્મ છે, 'સુંદર' 'ગાયન'નું વિશેષણ છે, 'ઘણું' 'સુંદર'નું વિશેષણ છે, 'ઘણું સુંદર ગાયન ગાનારી' આ શબ્દસમૂહ કર્ત્તા 'બાઈ'નો વધારો છે, આઠમા વાક્યમાં 'મુંબઈ' શબ્દ 'જવાનો' કૃદંત વિશેષણનું સ્થળ બતાવે છે. નવમા વાક્યમાં 'ચોપડો' શબ્દ 'લખીને' કૃદંત અવ્યયનું કર્મ છે, 'ચોપડો લખીને' શબ્દસમૂહ કાળદર્શક વિધેયવર્ધક છે. દશમા વાક્યમાં 'ગેડીદડે' શબ્દ 'રમીને' કૃદંત અવ્યયનો વધારો (નામથી થયેલ) છે, 'ગેડીદડે રમીને' શબ્દ સમૂહ કારણદર્શક વિધેયવર્ધક છે.

કાળ પ્રમાણે કૃદંતના પ્રકાર.

(૧). વર્ત્તમાનકૃદંત:—ખાતો, ખાતી, ખાતું.
(૨). ભૂતકૃદંત:—ખાધો, ખાધી, ખાધું.
(૩). ભવિષ્યકૃદંત: -ખાવાનો, ખાવાની, ખાવાનું.
(૪). વિશેષભૂતકૃદંત:—ખાધેલો, ખાધેલી, ખાધેલું, ખાધેલ.
} વિશેષણ.

(૫). **સામાન્યકૃદંત**:—ખાવો, ખાવી, ખાવું.
(૬). **કર્તૃવાચકકૃદંત**:—ખાનારો, ખાનારી, ખાનારૂં, ખાનાર. (ભવિષ્યકૃદંત.) } **નામ.**

(૭). **સંબંધક ભૂતકૃદંત**:—ખાઈ, ખાઇને. **અવ્યય.**

વર્ત્તમાન કૃદંત ચાલતો, ભૂતકૃદંત ગયો, અને ભવિષ્યકૃદંત આવવાનો વખત બતાવે છે, વિશેષભૂતકૃદંત ક્રિયા ઘણા વખત પહેલાંની થઈ ચૂકેલી છે એમ બતાવે છે. સામાન્યરૂપ કૃદંતના રૂપ પરથી ચોક્સ કાળ જણાતો નથી, એ ક્રિયા ત્રણે કાળને લાગુ પડે છે. કર્તૃવાચક કૃદંત કર્ત્તાના અર્થમાં વપરાય છે, એમાં ભભિષ્યકાળનો અર્થ રહેલો છે. 'ખાઇને' જઇશ એ રૂપ 'ખાઇશ અને જઇશ' નું ટુંકું છે. 'ખાઇને' કૃદંત, ખાવાની અને જવાની ક્રિયાને સાંધે છે, માટે એને 'સંબંધક ભૂતકૃદંત' કહે છે. 'ખાઇને' એનો અર્થ 'ખાધા પછી' એવો થાય છે.

કૃદંતનામ.

ધાતુ પર સામાન્ય કૃદંતના પ્રત્યય વો, વી, વું; અને કર્તૃવાચક કૃદંતના પ્રત્યય નારો, નારી, નારૂં, નાર લગાડવાથી કૃદંત નામ બને છે, જેમ, કર ધાતુ પરથી કરવો, કરવી, કરવું; કરનારો, કરનારી, કરનારૂં ને કરનાર.

કૃદંત નામને જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, કરવું, કરવા, કરવાને, કરનારનું, ઇત્યાદિ.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). વો, વી, વું પ્રત્યયથી કૃદંતનામ તથા ક્રિયાપદ બને છે. જો વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ, ને અંદર આવે તો કૃદંત નામ. જેમ, તેનું **વાંચવું** સારૂં નથી [કૃદંત નામ], હંમેશાં વહેલાં ઊઠીને **વાંચવું** (ક્રિયાપદ). નિષેધાર્થ ક્રિકાપદ સાથે કૃદંતનામ વાક્યને છેડે પણ આવે છે. જેમ, ન સાંભર્યું આટલું કરવું ?

(૨). વો, વી, વું પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામ જ્યારે પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તેને તેના ક્રિયાનાથનાં જાતિવચન લાગે છે. જેમ, ચોપડી **લખવી** સારી છે, પણ જ્યારે પહેલી સિવાય બીજી હરકોઈ વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તે નાન્યતરજાતિના એકવચનમાં છે. જેમ, ગંગા ચોપડી **લખવા** બેઠી.

(૩). વો, વી, વું, પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામને ચોથી વિભક્તિનો ને પ્રત્યય ઘણી વખત અધ્યાહાર રહે છે. જેમ તે પાણી **પીવા** ગયો (પીવાને).

કાજે, માટે, લીધે, અર્થે, સારૂ શબ્દો જે નામ સાથે જોડાયા હોય, તે નામ ખરૂં જોઇએ તો ચોથી વિભક્તિમાં છે; પણ કાજે, માટે વગેરે અવ્યવો નામયોગી છે, તેથી જે નામને તે અવ્યયો લાગેલા હોય, તે નામ **છઠ્ઠી** વિભક્તિમાં લેવાય છે. 'પીવાને સારૂ' એમાં 'પીવાને' છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે, ને 'સારૂ' નામયોગી અવ્યય છે; પણ 'પીવાને સારૂ' શબ્દસમુદાય તે **ચોથી** વિભક્તિમાંજ લેવાય. 'પીવાને સારૂ' ને બદલે 'પીવા' અગર 'પીવાને' વપરાય, ને 'સારૂ' નામયોગીનો અધ્યાહાર હોય; તો 'પીવાને' **ચોથી** વિભક્તિમાં લેવાય.

(૪). કર્તૃવાચક કૃદંત પછી વિશેષ્ય આવેલો હોય, તો તેનું પદચ્છેદ કૃદંત વિશેષણ કરવું. જેમ, માબાપનું કહ્યું ન **માનનારાં** બાળક દુખી થાય છે. કર્તૃવાચક કૃદંત વાક્યને છેડે આવે તો તેનું પદચ્છેદ ક્રિયાપદ થાય. જેમ, હું તો ત્યાં **જનારો** (ભવિષ્યકાળાર્થે).

(૫). ધાતુને કેટલાક ક્રિયાવાચક પ્રત્યય લાગવાથી ભાવવાચક નામ બને છે તે કૃદંત નામમાં ન ગણાય. જેમ, માર, રહેણી, ભણતર, દળામણ, ખાનપાન, મરણ, ઘેરો, ચરાઇ, ઇત્યાદિ.

કૃદંત વિશેષણ.

ધાતુ પર વર્ત્તમાન કૃદંતના પ્રત્યય તો, તી, તું; ભૂતકૃદંતના

પ્રત્યય યો, ઈ, યું; ભવિષ્ય કૃદંતના પ્રત્યય વાનો, વાની, વાનું; અને વિશેષભૂત કૃદંતના પ્રત્યય એલો, એલી, એલું, એલ લગાડવાથી **કૃદંત વિશેષણ** બને છે. જેમ, કર ધાતુ પરથી કરતો, કરતી, કરતું; કર્યો, કરી, કર્યું; કરવાનો, કરવાની, કરવાનું; કરેલો, કરેલી, કરેલું, કરેલ.

કૃદંત વિશેષણને તેના વિશેષ્યનાં જાતિવચન લાગે છે, પણ વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય લાગતા નથી. જ્યારે તે તેના વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે સર્વે વિભક્તિઓ તેને લાગે છે. જેમ, **છાપેલા** કાગળને, **સુતેલાને** ન જગાડો, ૯૦.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). સઘળી જાતનાં કૃદંત વિશેષણો વિશેષ્યની સાથે આવે તો કૃદંત વિશેષણ, એકલાં આવે તો કૃદંત નામ, અને વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ થાય છે. ઉદાહરણ.—

કોઈ **ચાલતા** બળદને આર ન દે, **લખી** વાત મિથ્યા ન થાય, તે કાલે **આવવાનો** છે, સરકારમાં **છાપેલી** અરજી મોકલવી. આ વાક્યોમાં, ચાલતા, લખી, આવવાનો, અને છાપેલી કૃદંત વિશેષણ છે.

સૌને **ખાતાં** આવડે (કર્ત્તાર્થે), છોકરૂં **બોલતાં** શીખ્યું (કર્માર્થે), કામ **કર્યાથી** ફાયદો થશે, મને **લખવાનું** ગમે છે, **થું કેલું** ન ગળાય. આ વાક્યોમાં ખાતાં, બોલતાં, કર્યાથી, લખવાનું અને થું કેલું કૃદંત નામ છે. કેટલાક, **છાપવાની** કળા, **લખવાની** સાકી, **વાંચવાની** બાધા, એમાં છાપવાની, લખવાની, અને વાંચવાની કૃદંત વિશેષણમાં લે છે, પરન્તુ તે ઠેકાણે તે કૃદંત નામ જ છે. વિશેષણ જેવો અર્થ સંબંધ બતાવનાર છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગવાથી તેમાં આવે છે. કૃદંત વિશેષણ જ્યારે કૃદંત નામના અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે તે નાન્યતરજાતિ એકવચનમાં આવે છે.

તે હંમેશાં ચાર પાઠ **વાંચતો,** ગંગા કાશી ગઇ, આ કામ તો તું જ **કરવાનો,** આ ચોપડી તેણે **લખેલી.** આમાં વાંચતો, ગઈ, કરવાનો, અને લખેલી કૃદંતો, ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયલાં છે.

(૨). સંસ્કૃતમાં **ઇત, ત,** અથવા **ન** પ્રત્યય ધાતુ પર આવવાથી ભૂતકૃદંત બને છે, એવાં કેટલાંક ભૂતકૃદંત ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે, તેનું પદચ્છેદ વિશેષણ કરવું. જેમ ગત, મોહિત, ચકિત, દત્ત, ઉત્પન્ન, ઇ૦.

(૩). ધાતુને કેટલાક ક્રિયાવાચક પ્રત્યય લાગવાથી વિશેષણ બને છે તે કૃદંત વિશેષણમાં ન ગણાય. જેમ, કરડકણો (કૂતરો), મારકણો (સાંઢ), લડકારી (વહૂ), સુધરેલી (પ્રજા), અડીએલ (ઘોડો).

કૃદંત અવ્યય.

ધાતુ પર સંબંધક ભૂતકૃદંતના ઈ અને ઈને પ્રત્યય લગાડવાથી **કૃદંત અવ્યય** બને છે. જેમ, કર ધાતુપરથી કરી, કરીને.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). ઇ, **યાં, તાં** પ્રત્યયથી કૃદંત વિશેષણ અને કૃદંત અવ્યય બને છે. જો તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરતાં હોય તો કૃદંત વિશેષણ, અને ન ફરતાં હોય તો કૃદંત અવ્યવ જાણવાં. જેમ, **ગઈ** તિથિ બ્રાહ્મણ ન વાંચે, મને **કર્યાં** કર્મ નડે છે, મેં **દોડતાં** ઘોડાં જોયાં. આ વાક્યોમાં ગઈ, કર્યાં, અને દોડતાં કૃદંત વિશેષણ છે. આ છોકરો ચોપડો **લખી** જતો રહ્યો, તે વાતો **વાંચ્યાં** કરે છે, ગંગા કામ **કરતાં** થાકી ગઈ. આ વાક્યોમાં લખી, વાંચ્યાં, અને કરતાં કૃદંત અવ્યય છે.

(૨). કૃદંત વિશેષણને **એ** પ્રત્યય લાગી ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે, ત્યારે તે કૃદંત અવ્યવ થાય છે. જેમ આ કામ **રહેતે રહેતે** થશે.

(૩). કૃદંત અવ્યયમાં જ્યારે ક્રિયાનો અર્થ ન જણાય, ત્યારે

તેને ફક્ત અવ્યય કહેવાં. જેમ **કરતાં** મુકાબલે કરવામાં વપરાય છે તે નામયોગી અવ્યય છે, **કરીને** વડે (છરીએ કરીને કપાયું) અથવા નામે (મગન કરીને છોકરો હશે) ના અર્થમાં વપરાય છે; ત્યાં તે નામયોગી અવ્યય છે. લીધે, લગણુ, વળી, વળતી, છો, છોને એ ધાતુપરથી થયેલા અવ્યયો છે.

મૂળ ધાતુપરથી કર્ત્તરિ રચનામાં જેમ કૃદંતો થાય છે, તેમ પ્રેરક અને ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં પણ કૃદંતનાં રૂપો થાય છે.

જેમકેઃ—

	કર્ત્તરિ.	ભાવે.	કર્મણિ.
મૂળ રૂપ જા.	જતો.	જવાતું.	...
મૂળ રૂપ લખ.	લખતો.	...	લખાતો.
પ્રેરક રૂપ લખાવ.	લખાવતો	...	લખાવાતો.

અપૂર્ણ ધાતુઃ—'**છ**' ધાતુ પરથી છતો, છતી, છતું, છતા, છતાં; '**હો**' ધાતુ પરથી હોવો, હોવી, હોવું, હોનારો, હોનારી, હોનારૂં, હોનાર, હોઈ, હોઈને, હોતાં; '**જો**' ધાતુપરથી જોઇતો જોઈતી, જોઇતું, જોઈતા, જોઈતાં; અને '**ઉભ**' ધાતુપરથી ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં; ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં, ઉભેલ કૃદંત થાય છે.

પાઠ ૨. મિશ્રકાળ.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદઃ—કાળમાં મદદ કરવાને એક ક્રિયાપદની જોડે બીજું ક્રિયાપદ આવે છે, એ જોડે આવનાર ક્રિયાપદને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, કરતો હોઉં, કર્યું છે, કરવાનો છું, કરેલું હતું, કરવું હતું. એમાં હોઉં, છે, છું, હતું અને હતું સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ છે.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ જેની જોડે આવે છે, તેને **મુખ્ય ક્રિયાપદ** કહે છે. ઉપલા ઉદાહરણમાં કરતો, કર્યું, કરવાનો, કરેલું, કરવું એ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

'છ' અને 'હો' ધાતુનાં ક્રિયાપદ કાળમાં મદદ **(મિશ્રકાળ)** કરવાને આવે છે, જેમ રમતું છે, લખ્યો છે, લખવાનો છું, વાંચેલું છે, લખ્યો હતો, લખતો હોઉં, લખવાના હશો, ઇત્યાદિ.

હંમેશાં મુખ્ય ક્રિયાપદ પહેલું અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ પછી આવે છે, પણ કોઇ વખત સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. જેમ, તે નથી આવવાનો. આમાં 'નથી' સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ને 'આવવાનો' મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય, વિશેષભૂત અને સામાન્ય કૃદંતની સાથે છ અને હો ધાતુનાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી **મિશ્રકાળ** બને છે. તેવા મિશ્રકાળ મુખ્ય પંદર છે, તે નીચે પ્રમાણે.

૧. **દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.** કરતો હોય. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ).

૨. **વર્ત્તમાન ભૂત.** કરતો હતો. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૩. **વર્ત્તમાન ભવિષ્ય.** કરતો હશે. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ,)

૪. **ભૂતવર્ત્તમાન.** કર્યો છે. (ભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૫. **દ્વિત્વભૂત.** કર્યો હતો. (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૬. **ભૂતભવિષ્ય.** કર્યો હશે. (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૭. **ભવિષ્ય વર્ત્તમાન.** કરવાનો છે. (ભવિષ્ય કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૮. **ભવિષ્યભૂત.** કરવાનો હતો. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૯. **દ્વિત્વભવિષ્ય.** કરવાનો હશે. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૦. **વિશેષભૂત વર્ત્તમાન.** કરેલો છે. (વિશેષભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.);

૧૧. **વિશેષ દ્વિત્વભૂત.** કરેલો હતો. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૨. **વિશેષભૂત ભવિષ્ય.** કરેલો હશે. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૩. **વિધ્યર્થ દ્વિત્વવર્ત્તમાન.** કરવો છ. (સામાન્ય કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૧૪. **વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભૂત.** કરવો હતો. (સામાન્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૫. **વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભવિષ્ય.** કરવો હશે.(સામાન્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

ઉપર બતાવેલાં પંદર મિશ્રકાળોમાં જેને છેડે ભવિષ્યકાળ આવે છે, તે ઘણુંકરીને સંશયાર્થમાં વપરાય છે; બાકીના મિશ્રકાળો બન્ને અર્થમાં વપરાય છે.

સંબંધ ભૂત કૃદંતની સાથે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવી શકતું નથી.

'જા' ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપાખ્યાન.

દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.		સંશયાર્થ.	
હું જાઉં છું.	અમે જઇએ છીએ.	હું જતો હોઉં.	અમે જતા હોઇએ.
તું જાય છે.	તમે જાઓ છો.	તું જતો હોય.	તમે જતા હો.
તે જાય છે.	તેઓ જાય છે.	તે જતો હોય.	તેઓ જતા હોય.

વર્ત્તમાન ભૂતકાળ.

હું જતો હતો.	અમે જતા હતા.	હું જતો હોત.	અમે જતા હોત.
તું જતો હતો.	તમે જતા હતા.	તું જતો હોત.	તમે જતા હોત.
તે જતો હતો.	તેઓ જતા હતા.	તે જતો હોત.	તેઓ જતા હોત.

વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળ.

		હું જતો હોઇશ.	અમે જતા હોઇશું.
		તું જતો હશે.	તમે જતા હશો.
		તે જતો હશે.	તેઓ જતા હશે.

ભૂત વર્ત્તમાનકાળ.

હું ગયો છું.	અમે ગયા છીએ.	હું ગયો હોઉં.	અમે ગયા હોઇએ.
તું ગયો છે.	તમે ગયા છો.	તું ગયો હોય.	તમે ગયા હો.
તે ગયો છે.	તેઓ ગયા છે.	તે ગયો હોય.	તેઓ ગયા હોય.

દ્વિત્વભૂતકાળ.

હું ગયો હતો.	અમે ગયા હતા.	હું ગયો હોત.	અમે ગયા હોત.
તું ગયો હતો.	તમે ગયા હતા.	તું ગયો હોત.	તમે ગયા હોત.
તે ગયો હતો.	તેઓ ગયા હતા.	તે ગયો હોત.	તેઓ ગયા હોત.

ભૂત ભવિષ્યકાળ.

		હું ગયો હોઇશ.	અમે ગયા હોઇશું.
		તું ગયો હશે.	તમે ગયા હશો.
		તે ગયો હશે.	તેઓ ગયા હશે.

ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ.

હું જવાનો–જનાર છું	હું જવાનો–જનાર હોઉં.
અમે જવાના–જનાર છીએ.	અમે જવાના–જનાર હોઇએ.
તું જવાનો–જનાર છે.	તું જવાનો–જનાર હોય.
તમે જવાના–જનાર છો.	તમે જવાના–જનાર હો.
તે જવાનો–જનાર છે.	તે જવાનો–જનાર હોય.
તેઓ જવાના–જનાર છે.	તેઓ જવાના–જનાર હોય.

ભવિષ્ય ભૂતકાળ.

હું જવાનો–જનાર હતો.	હું જવાનો–જનાર હોત.
અમે જવાના–જનાર હતા.	અમે જવાના–જનાર હોત.
તું જવાનો–જનાર હતો.	તું જવાનો–જનાર હોત.
તમે જવાના–જનાર હતા.	તમે જવાના–જનાર હોત.
તે જવાનો–જનાર હતો.	તે જવાનો–જનાર હોત.
તેઓ જવાના–જનાર હતા.	તેઓ જવાના–જનાર હોત.

દ્વિત્વ ભવિષ્યકાળ.

હું જવાનો–જનાર હોઇશ.
અમે જવાના–જનાર હોઇશું.
તું જવાનો–જનાર હશે.
તમે જવાના–જનાર હશો.
તે જવાનો–જનાર હશે.
તેઓ જવાના–જનાર હશે.

વિશેષભુત વર્ત્તમાનકાળ.

હું ગયેલો છું. અમે ગયેલા છીએ. હું ગયેલો હોઉં, અમે ગયેલા હોઇએ.
તું ગયેલો છે. તમે ગયેલા છો. તું ગયેલો હોય. તમે ગયેલા હો.
તે ગયેલો છે. તેઓ ગયેલા છે. તે ગયેલો હોય. તેઓ ગયેલા હોય.

વિશેષ દ્વિત્વભૂતકાળ.

હું ગયેલો હતો. અમે ગયેલા હતા. હું ગયેલો હોત. અમે ગયેલા હોત.
તું ગયેલો હતો. તમે ગયેલા હતા. તું ગયેલો હોત. તમે ગયેલા હોત.
તે ગયેલો હતો. તેઓ ગયેલા હતા. તે ગયેલો હોત. તેઓ ગયેલા હોત.

વિશેષભૂત ભવિષ્યકાળ.

હું ગયેલો હોઇશ.	અમે ગયેલા હોઇશું.
તું ગયેલો હશે.	તમે ગયેલા હશો.
તે ગયેલો હશે.	તેઓ ગયેલા હશે.

વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

મારે જવું છે. અમારે જવું છે. મારે જવું હોય. અમારે જવું હોય.
તારે જવું છે. તમારે જવું છે. તારે જવું હોય. તમારે જવું હોય.
તેને જવું છે. તેઓને જવું છે. તેને જવું હોય. તેઓને જવું હોય.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનભૂતકાળ.

મારે જવું હતું. અમારે જવું હતું. મારે જવું હોત. અમારે જવું હોત.
તારે જવું હતું. તમારે જવું હતું. તારે જવું હોત. તમારે જવું હોત.
તેને જવું હતું. તેઓને જવું હતું. તેને જવું હોત. તેઓને જવું હોત.

વિધ્યર્થ વર્તમાન ભવિષ્યકાળ.

મારે જવું હશે.	અમારે જવું હશે.
તારે જવું હશે.	તમારે જવું હશે.
તેને જવું હશે.	તેઓને જવું હશે.

ભાવે રચના.

	૩. પુ. નિશ્ચયાર્થ.	૩. પુ. સંશયાર્થ.
દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.	જવાય છે.	જવાતું હોય.
વર્ત્તમાનભૂત.	જવાતું હતું.	જવાતું હોત.
વર્ત્તમાનભવિષ્ય.	... ...	જવાતું હશે.

ભૂતવર્ત્તમાન.	જવાયું છે.	જવાયું હોય
દ્વિત્વભૂત.	જવાયું હતું.	જવાયું હોત.
ભૂતભવિષ્ય.	... ...	જવાયું હશે.
ભવિષ્યવર્ત્તમાન.	જવાવાનું છે.	જવાવાનું હોય.
ભવિષ્યભૂત.	જવાવાનું હતું.	જવાવાનું હોય.
દ્વિત્વભવિષ્ય.	... ...	જવાવાનું હશે.
વિશેષભૂત વર્ત્તમાન.	જવાએલું છે.	જવાએલું હોય.
વિશેષદ્વિત્વભૂત.	જવાએલું હતું.	જવાએલું હોત.
વિશેષભૂત ભવિષ્ય.	... ...	જવાએલું હશે.

મિશ્રકાળોના અર્થ:—

૧. દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ અને વર્ત્તમાન ભવિષ્યનાં રૂપો ક્રિયા પૂર્ણ થઈ નથી પણ ચાલુજ છે એમ બતાવે છે, માટે તેને **અપૂર્ણ વર્ત-માનકાળ**નાં રૂપ કહે છે. જેમ તે જાય છે, તે જતો હશે.

૨. વર્ત્તમાન ભૂતકાળનાં રૂપો ભૂતકાળમાં ક્રિયાનું રોજ કે અ-મુક વખતે ચાલુ હોવું બતાવે છે, માટે તેને **અપૂર્ણ ભૂતકાળનાં** રૂપ કહે છે. તે જતો હતો.

૩. ભૂત વર્ત્તમાન ને ભૂત ભવિષ્યકાળનાં રૂપો પાસેના ભૂત-કાળમાં ક્રિયા પૂર્ણ થઇ હોય અને તેની અસર વર્ત્તમાન ને ભવિષ્ય-કાળમાં ચાલુ હોય ત્યાં વપરાય છે, માટે એને **પ્રથમ પૂર્ણ વર્ત-માનકાળ**નાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયો છે, તે ગયો હશે.

૪. વિશેષભૂત વર્ત્તમાન ને વિશેષભૂત ભવિષ્યકાળનાં રૂપો દૂરના ભૂતકાળમાં ક્રિયા પૂર્ણ થઈ હોય, અને તેની અસર વર્ત્તમાન ને ભવિષ્યકાળમાં ચાલુ હોય ત્યાં વપરાય છે; માટે એને **દ્વિતીયપૂર્ણ વર્ત્તમાનકાળ**નાં રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયેલો છે, તે ગયેલો હશે.

૫. દ્વિત્વ ભૂતકાળનાં રૂપોથી ક્રિયા પૂર્ણ થઇ ગઇ છે એમ સમજાય છે, માટે એને **પ્રથમ પૂર્ણભૂતકાળનાં** રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયો હતો.

૬. વિશેષ દ્વિત્વ ભૂતકાળમાં રૂપોથી દૂરના ભૂતકાળનાં ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે એમ સમજાય છે, માટે એને **દ્વિતીય પૂર્ણ ભૂતકાળનાં** રૂપ કહે છે. જેમ, તે ગયેલો હતો.

૭. ભવિષ્ય વર્ત્તમાન અને દ્વિત્વ ભવિષ્યનાં રૂપોમાં ઇચ્છાનો અર્થ રહેલો છે, વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળમાં અને વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળમાં ઇચ્છા સાથે વિધિનો અર્થ રહેલો છે, માટે એને **ઇચ્છાવાચક વર્ત્તમાનકાળનાં** રૂપ કહે છે. જેમ, તે જવાનો–જનાર છે, તે જવાનો–જનાર હશે; તેને જવું છે, તેને જવું હશે.

૮. ભવિષ્ય ભૂતકાળમાં ઇચ્છાનો અને વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભૂતકાળમાં ઇચ્છા સાથે વિધિનો અર્થ સમાયેલો છે. એને **ઇચ્છાવાચક ભૂતકાળ** કહે છે, જેમ તે જવાનો–જનાર હતો, તેને જવું હતું.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ.

'હો' ધાતુનો દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.

૧. પુ. હું હોઉં છું.	અમે હોઇએ છીએ.
૨. પુ. તું હોય છે.	તમે હો છો.
૩. પુ. તે હોય છે.	તેઓ હોય છે.

'હો' ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

'જો' ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપ.

નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
દ્વિત્વ વર્ત્તમાન. જોઇએ છે.	જોઇતુ હોય.

વર્ત્તમાન ભૂત. જોઈતું હતું. જોઈતું હોત.
વર્ત્તમાન ભવિષ્ય... ... જોઈતું હશે.

'જો' ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

નિષેધાર્થ રૂપ.

સઘળાં ક્રિયાપદોનું નિષેધાર્થક રૂપ તેની સાથે **ન, ના, નહિ, નવ,** અને **મા** એ નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો આવવાથી થાય છે, જેમ, 'કર'નું નિષેધાર્થ રૂપ ન કર, 'બેસ' નું ના બેસ, 'ખાઈશ'નું ખાઇશ નહિ, 'જા'નું જા મા, ઇત્યાદિ. આ બધા નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો ક્રિયાપદથી છૂટા બોલાય છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ જુદું કરાય છે; પણ—

नास्ति (સં. શ.) પરથી નથી. (न=નહિ+अस्ति=છે) છે નહિ=નથી. એમાં ન અવ્યય છૂટો પાડી શકાતો નથી, માટે તેમનું પદચ્છેદ ભેગું થાય છે. **નથી** ક્રિયાપદ ત્રણે પુરુષ, ત્રણે જાતિ, અને બંને વચનમાં વપરાય છે. જેમ હું નથી, અમે નથી; તું નથી, તમે નથી; તે નથી, તેઓ નથી; છોકરા નથી, ઇત્યાદિ. પદચ્છેદ કરતી વખતે 'છે' ક્રિયાપદનું પદચ્છેદ કરવું, ને કાળમાં નિષેધાર્થ વર્ત્તમાન કાળ કહેવો.

લખતો નથી (લખતો છે નહિ)—નિષેધાર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

લખ્યું નથી (લખ્યું છે નહિ)—નિષેધાર્થ ભૂત વર્ત્તમાનકાળ.

લખવાનો નથી (લખવાનો છે નહિ) નિષેધાર્થ ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ.

લખવું નથી (લખવું છે નહિ) નિષેધાર્થ વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

મિશ્રકાળનાં ક્રિયાપદોના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમો યાદ રાખવા.

अ. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું પદચ્છેદ ભેગું કરવું.

ब. ધાતુ મુખ્ય ક્રિયાપદનો કહેવો.

क. કાળ મિશ્ર જે હોય તે કહેવો.

ઉદાહરણ—૧. હું આ કામ કરવાનો છું.

'કરવાનો છું':—કર્ત્તા હું, કર્મ કામ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હું, પહેલો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨. તેણે તે પુસ્તક લખેલું નથી.

'લખેલું નથી':—કર્ત્તા તેણે, કર્મ પુસ્તક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, લખ ધાતુ, નિષેધાર્થ વિશેષભૂત વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ પુસ્તક, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

પાઠ ૩. સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ:—જ્યારે બે ક્રિયાપદો સાથે આવી તેમના મળી જવાથી જુદી જુદી ક્રિયાનો અર્થ જતો રહી એક નવી સંયુક્ત ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે તો તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, લખી ચૂક્યો એમાં 'લખી' ક્રિયાપદ લખવાનો, અને 'ચૂક્યો' ક્રિયાપદ ભૂલવાનો અર્થ દેખાડે છે; પણ 'લખી ચૂક્યો' ક્રિયાપદ લખવાની ક્રિયા પૂર્ણ થઇ છે એવો અર્થ દેખાડે છે. 'દોડયા કર' ક્રિયાપદ દોડવાની ક્રિયાનું જારીપણું બતાવે છે. 'બોલી દે' ક્રિયાપદ એકદમ બોલ એવો અર્થ દેખાડે છે; માટે તે સંયુક્ત ક્રિયાપદ છે. પરંતુ તેઓ ત્યાં 'જઈ વસ્યા' એમાં 'જઈ વસ્યા' સંયુક્ત ક્રિયાપદ નથી; કેમકે તેનો અર્થ ગયા અને વસ્યા એવો છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જોડે આવનાર ક્રિયાપદને સાહાય્યકારક

ક્રિયાપદ કહે છે. કેમકે તેમાંથી તેનો મૂળ અર્થ જતો રહી મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે, અથવા બીજો ફેરફાર કરે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ સંબંધક ભૂતકૃદંત, ભૂતકૃદંત, વર્ત્તમાન કૃદંત, કે સામાન્ય કૃદંત હોય છે. જેમ, બેસી જા, મારી પાડ, ધોઇ નાંખ, ખાઈ લે, કુળી શક્યો, લખ્યાં કર, ચાલતો થા, થવા આવ્યું, ઇત્યાદિ. આમાં સંબંધક ભૂત કૃદંત 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં રૂપ ઘણાં વપરાય છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદનાં કાળનાં રૂપ લેવામાં મુખ્ય ક્રિયાપદ આખું ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો ધાતુ લઇ રૂપ કરવાં. જેમ, લખી ચૂક્યો ક્રિયાપદમાં 'લખી ચૂક' ધાતુ લઈ રૂપ બનાવાય.

શુદ્ધકાળો:—લખી ચૂકું, લખી ચૂકે, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકત, લખી ચૂકીશ, વગેરે.

મિશ્રકાળો:—લખી ચૂકું છું, લખી ચૂકતો હોઉં, લખી ચૂક્યો હતો, લખી ચૂક્યો હોત, લખી ચૂક્યો હશે, લખી ચૂકવાનો હતો, વગેરે.

કર્મણિ રચના:—લખી ચૂકાય છે, લખી ચૂકાણો, લખી ચૂકાશે, વગેરે.

કૃદંત:—લખી ચૂકતો, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકવાનો, લખી ચૂકેલો, લખી ચૂકનાર, લખી ચૂકીને, વગેરે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમો યાદ રાખવા.

અ. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી જે સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને, તેનું પદચ્છેદ ભેગું કરવું.

બ. જે જે ધાતુનું સંયુક્ત ક્રિયાપદ બન્યું હોય, તે તે ધાતુ કહેવા.

ક. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જાત મુખ્ય ક્રિયાપદની અને કાળ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો કહેવો.

૬. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં સઘળાં ક્રિયાપદોનો ક્રિયાનાથ એકજ હોય છે, તે કર્ત્તાની વિભક્તિ પરથી માલમ પડશે, (પ્રયોગમાં આપેલા નિયમ પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી ૧૦૪ સુધી જુઓ.)

ઉદાહરણ--(૧). તમારે હિસાબ ગણાવવો જોઇએ.

'ગણાવવો જોઈએ':—કર્ત્તા તમારે, કર્મ હિસાબ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ અને જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

(૨). છોકરો પાઠ વાંચી ચુક્યો.

'વાંચી ચૂક્યો':—કર્ત્તા છોકરો, કર્મ પાઠ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, વાંચ અને ચૂક ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા છોકરો, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

(૩). તે જતો રહ્યો હશે.

'જતો રહ્યો હશે':–કર્ત્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા અને રહે ધાતુ, સંશયાર્થ, ભૂતભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તે, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

(૪). છોકરે **બેસી રહેવું** જોઇતું હતું. (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક સામાન્ય કૃદંત નામ છે.) 'જોઇતું હતું' નું કર્મ છે.

'જોઈતું હતું':—કર્ત્તા છોકરે, કર્મ બેસી રહેવું માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાન ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ બેસી રહેવું, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

(૫). કર આપ્યાથી આપણને **માર્યા જવાનો** ભો નથી (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક સામાન્ય કૃદંત નામ છે.)

(૬). પોતાની સઘળી ઇમારત **બળી જતી** તે નજરે જુએ છે. (સંયુક્ત ક્રિયાવાચક વર્ત્તમાન કૃદંત વિશેષણ છે).

(૭). એ કર તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવે છે.

'લેવામાં આવે છે' (લેવાય છે):—કર્ત્તા 'લેનારથી' અધ્યાહાર, કર્મ કર માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, લે અને આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વવર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર માટે ૩. પુ. નરજાતિ એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

(૮). તેમને 'સર'નો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો.

'આપવામાં આવ્યો' (અપાયો):—કર્ત્તા ' આપનારથી ' અધ્યાહાર, કર્મ ઇલ્કાબ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, આપ અને આવ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ઇલ્કાબ માટે ૩. પુ. નરજાતિ એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

જોઈએ.

'જોઇએ' ક્રિયાપદમાં નજરે જોવાનો અર્થ હોય છે, ત્યારે એ ક્રિયાપદ પૂર્ણ છે. જેમ, અમે ચિત્ર જોઇએ છીએ. પરન્તુ 'જોઇએ' (**युज्यते** નો અપભ્રંશ છે.) એમાં જરૂર કે ફરજનો અર્થ હોય ત્યારે તે ક્રિયાપદ અપૂર્ણ છે. જેમ, મારે લાડુ જોઇએ એટલે મારે લાડુની જરૂર છે. 'જોઇએ' ક્રિયાપદ મૂળે સકર્મક કર્મણિ છે. (**मम मोदकः अपेक्ष्यते.**) મિશ્રકાળોમાં એનો પ્રયોગ કર્મણિ સાફ માલમ પડે છે. જેમ મારે લાડુ જોઈતો હતો. ગુજરાતી ભાષામાં નામની સાથે અને ત્રણે પુરૂષમાં એનો કર્ત્તા ચોથી વિભક્તિમાં વપરાય છે. જેમ, ગંગાને લાડુ જોઇએ, મારે, અમારે, તારે, તમારે, તેને કે તેમને લાડુ જોઇએ.

'જોઇએ' ક્રિયાપદ સામાન્ય કૃદંતની સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેનો કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે. મારે, અમારે, તારે, તમારે, તેણે કે તેમણે જવું જોઇએ; છોકરાંએ માબાપની આજ્ઞા માનવી જોઇએ. 'જવું જોઇએ' એટલે જવાની ફરજ છે. 'માનવી જોઇએ' એટલે માનવાની ફરજ છે.

પદચ્છેદ.

મારે લાડુ **જોઈએ**:—કર્ત્તા મારે, કર્મ લાડુ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ લાડુ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

પાઠ ૪. વિભક્તિના અર્થ.

સાતે વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ વગેરે સાથે કઈ કઈ જાતનો સંબંધ રાખે છે તે બતાવવું, તેને **વિભક્તિના અર્થ** કહે છે. અર્થ=કામ, ઉપયોગ.

છઠ્ઠી વિભક્તિ સિવાય બીજી સઘળી વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે તે **કારક વિભક્તિ** કહેવાય છે. છઠ્ઠી વિભક્તિ નામના વિશેષણ જેવી હોવાથી **વિશેષણ વિભક્તિ** કહેવાય છે.

પહેલી વિભક્તિ.

નિર્દેશ (નામાર્થે) વાચક, વિધેયવાચક, પરિમાણવાચક, અને સંબોધનવાચક શબ્દો પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે.

૧. નિર્દેશવાચક પ્રથમા:—

અ. કર્ત્તરિ રચનામાં **કર્ત્તા** નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે. જેમ, **છોકરો** નિશાળે ગયો, **છગન** હિસાબ ગણે છે, **તે** કલમ ઘડાવે છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદજ કર્ત્તાનો અર્થ કહી દે છે, માટે અર્થ સૂચવવા વિભક્તિના પ્રત્યયની જરૂર રહેતી નથી.

બ. કર્મણિ રચનામાં **કર્મ** નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે.* જેમ રામથી **રાવણ** મરાણો, ચંડાળથી વેપારીને કપડું

---

* ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ એવાં છે, કે તેના કર્મને બીજી વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, તે કર્મણિ રચનામાં પણ કાયમ રહે છે. જેમ, તે મને અડયો—તેનાથી મને અડાયું. છોકરો ગાયને મારે

વેચાણું, શિક્ષકથી છોકરાને નવી **ચોપડી** મંડાવાઈ, મગનથી **કાગળ** વંચાય છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદજ કર્મનો અર્થ કહી દે છે, માટે અર્થ સૂચવવા વિભક્તિના પ્રત્યયની જરૂર રહેતી નથી.

ક. કર્ત્તાનાં **સમાનાર્થ નામ** કે કર્ત્તાનાં નામોને બદલે વપરાયેલો **સર્વનામ** કે **વિશેષણ** નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, મગનલાલ **મહેતાજી** પધાર્યા, **તે** દયાળુ છે, **ચોર** નાઠો.

૨. વિધેયવાચક પ્રથમા:—

હોવું, થવું, બનવું, દેખાવું, જણાવું, નીવડવું વગેરે અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદવાળાં વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. તે શબ્દો વિધેય હોવાથી તેની વિભક્તિ **વિધેયવાચક પ્રથમા** છે. જેમ, અમદાવાદ વેપારી **શહેર** છે, તે **રાજા** થયો—બન્યો, આ બાહોશ **પુરૂષ** દેખાય—જણાય છે, વર્ષ **આબાદ** નીવડ્યું.

૩. પરિમાણવાચક પ્રથમા:—

૧. તેનાથી પાંચ **મણ** ચોખા લેવાયા.

૨. મારાથી એક **લોટો** પાણી પીવાયું.

૩. નદી ચાર **ગાઉ** દૂર છે.

ટીપ:—પરિમાણવાચક શબ્દો જે વસ્તુનું પરિમાણ બતાવે તે ‘વસ્તુ’ની વિભક્તિ, તેજ પરિમાણવાચક શબ્દની વિભક્તિ ગણાય. જેમ, તે ચાર ગજ મશરૂ લે છે. અહિં ‘ગજ’ શબ્દ ‘મશરૂ’ સાથે સમાનાર્થક છે. ‘મશરૂ’ ની વિભક્તિ બીજી છે, માટે ‘ગજ’ શબ્દ અહિં બીજી વિભક્તિમાં લેવાય. તેનાથી ચાર ગજ મશરૂ લેવાય છે. અહિં ‘મશરૂ’ શબ્દ પહેલી વિભક્તિમાં છે માટે ‘ગજ’ શબ્દ પહેલી

છે—છોકરાથી ગાયને મરાય છે, હું છોકરાને મોકલું છું—મારાથી છોકરાને મોકલાય છે. આવે પ્રસંગે કર્મને **બીજી વિભક્તિમાં** લેવું.

વિભક્તિમાં લેવાય. **પાલી** ચોખાથી બ્રાહ્મણો જમાડ્યા. આ વાક્યમાં 'ચોખાથી' અને 'પાલી' શબ્દની પાંચમી વિભક્તિ છે.

૪. સંબોધનાર્થે પ્રથમા:--

૧. હે **કૃપાનાથ,** તું અમારી અરજ સાંભળ.

૨. **બચ્ચા,** ફિકર ન કર.

સંબોધનને કેટલાક આઠમી વિભક્તિ ગણે છે, પણ એ પહેલી વિભક્તિનો એક અર્થ છે. **ઓ**કારાંત નર **અ**ને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનું નામ સંબોધનાર્થે વપરાય, તો તેને છેડે **ઓ** કે **ઉં** હોય છે તેને બદલે **આ** થઇ જાય છે. જેમ, હે **છોકરા,** તું આમ આવ.

બીજી વિભક્તિ.

કર્મ, સ્થળ, કાળ જણાવનારા શબ્દને બીજી વિભક્તિ હોય છે.

૧. કર્મ:—આ કર્મ ક્રિયાથી કહેવાયલું ન જોઇએ, એટલે કે ક્રિયાપદ કર્તરિ પ્રયોગમાં જોઈએ. જેમકે, તે **ચોપડી** વેચે છે, તે **અને** મારે છે.

રણછોડે **કાગળ** લખ્યો, તેણે **ગાયને લાકડી** મારી (ગાયને=ગૌણ કર્મ ચોથી વિભક્તિમાં, ને લાકડી=પ્રધાન કર્મ બીજી વિભક્તિમાં). તેણે **છોકરાને** બોલાવ્યો.

'કાગળ' અને 'લાકડી'ની ખરી રીતે જોઇએ તો **પહેલી વિભક્તિ નિર્દેશવાચક** છે, કેમકે એ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છે; પરંતુ 'તેણે છોકરાને બોલાવ્યો' આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છતાં કર્મ 'છોકરાને' **બીજી વિભક્તિ** લાગી છે, માટે 'કાગળ' અને 'લાકડી'ની **બીજી વિભક્તિ** ગણવી ઠીક પડશે.

૨. સ્થળ:—જેમ, હું **કપડવણંજ** જવાનો છું, તે **કાશી** ગયો, નદી **ગાઉ** વાંકી છે.

જે સ્થળે જવું કે પહોંચવું હોય તે સ્થળ, અને સ્થળની મર્યાદા બતાવનાર નામ બીજી વિભક્તિમાં આવે છે. ઉપલાં વાક્યોમાં 'કપડવણંજ' અને 'કાશી' જવાની ક્રિયાનું સ્થળ બતાવે છે, અને 'ગાઉ' શબ્દ સ્થળની મર્યાદા બતાવે છે. મર્યાદા બતાવનાર શબ્દની પછી 'સુધી' કે 'લગણ' શબ્દ મૂકી શકાય છે. નદી **ગાઉ** વાંકી છે (ગાઉ સુધી). અહિંથી ગામ **ગાઉ** દૂર છે એમાં 'ગાઉ' શબ્દ પછી 'સુધી' શબ્દ લગાડી શકાતો નથી. એ ઠેકાણે 'ગાઉ' શબ્દ નિર્દેશાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં છે.

૩. **કાળ:**—સ્થળની માફક કાળની મર્યાદા બતાવનાર શબ્દ પછી 'સુધી' કે 'લગણ' શબ્દ લગાડી શકાય છે. એ શબ્દો બીજી વિભક્તિમાં લેવાય છે. જેમ, તે બે **માસ** માંદો રહ્યો (બે માસ લગણ), તે રાત્રે બે **કલાક** વાંચે છે (બે કલાક લગણ).

ત્રીજી વિભક્તિ.

કર્ત્તા, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, પરિમાણ, અંગવિકાર, સાહિત્ય, વગેરે જણાવનાર શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિ હોય છે.

૧. **કર્ત્તા:**—કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે. જેમ, તેણે પાઠ કરવો, **લલ્લુએ** ઘઉં લીધા, **તેણે** વાર્તા લખાવી, આ નાટક **તેણે** લખેલું છે, **ગૃહસ્થે** અપંગને પાળવાં જોઈએ.

અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્ત્તા વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **તેણે** જવું, **મારે** બેસવું, **તેણે** દોડવું, **મારે** નહાવું, વગેરે.

૨. **કરણ:**—જેમ, મેં **પેનસિલે** કાગળ લખ્યો, વાઘ **ગોળીએ** મરાણો, પાપી **પાપે** મરશે, તેઓ **પગરસ્તે** રાજકોટ ગયા, તે આ **દાદરે** માળે ચડયો, તેણે **માથે** ટોપલો ઉંચક્યો છે.

કરીને નામયોગી અવ્યયની પહેલાંના, અને **વિના, વગર**

પછી નામને કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે, જેમ, **વેપારે કરીને** મુંબઈ ધનાઢ્ય થઈ, **વિના કારણે** કોઇને પીડવો નહિ, **વગર વિચારે** કામ ન કરવું.

૩. હેતુઃ—કારણ અથવા સબબ. જેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ, **તાવે** ઘણાં માણસ મરી ગયાં, **ઉજાગરે** માથું દુખે છે.

૪. મૂલ્યઃ—ભાવ, કિમ્મત. ઘોડો ૫૦ **રૂપિયે** વેચ્યો, **ટકે** શેર, **રૂપિયે** તોલો.

૫. પરિમાણઃ—આગગાડી **કલાકે** ૩૦ માઈલ ચાલે છે, દૂધપાકમાં **મણે** ૭ શેરીકી ખાંડ નંખાય છે, સોળ **આને** રૂપિયો થાય.

૬. અંગવિકારઃ—શરીરની ખોડ. જેમ, **આંખે** આંધળો છે, તે **કાને** બહેરો છે.

૭. સાહિત્યઃ—સામગ્રી. સાહિત્યને સાથે કે સહિત નામયોગી અવ્યય લાગેલો હોય, ત્યારે સાહિત્યને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે; પણ નામયોગી અવ્યય લાગેલો ન હોય, તો ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, રાજા ચારસેં **ઘોડે** આવ્યા (રાજા બારસેં **ઘોડા** સહિત આવ્યા), તે બસેં **માણસે** ચઢ્યો.

ચોથી વિભક્તિ.

સંપ્રદાન (કંઈ આપવાની ક્રિયાનું ગૌણકર્મ), **સંબંધ, હેતુ અને કોઈવાર કર્તાને ચોથી વિભક્તિ હોય છે.**

૧. સંપ્રદાનઃ—જેમ, હું **તને** વાત કહું. મહેતાજી **છોકરાંને** વિદ્યા શીખવે છે, રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, મારાથી તેને વાત કરાઈ.

૨. સંબંધઃ—લાગતું, વળગતું, જોડાવું. જેમ, **રાજાને** બે કુંવર છે. **પાઘડીને** કસબ છે, **તેને** ઉધરસ થઇ છે, **મને** ભૂખ લાગી, **તેને** લાભ રહ્યો, **એને** રંગ ચઢશે, **બકરીને** સાત બચ્ચાં

થયાં, **ગોંડળને** અને **ધોળાજીને** ૩૦ માઇલનું અંતર છે.

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ સાથે સંબંધી નામ કે સર્વનામ ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **મને** પેટમાં દુખે છે, **તમને** જે ગમે તે કરો.

૩. **હેતુઃ**—નામને અર્થે, કાજે, બદલે, સાટે, માટે, વાસ્તે, સારૂ, લીધે, કારણે નામયોગી અવ્યય લાગેલા હોય તો તે શબ્દસમૂહ હેતુ અર્થે ચોથી વિભક્તિમાં ગણાય છે. જેમ, હું **તેને સારૂ** ટોપી લાવ્યો, **મારે વાસ્તે** પાણી લાવો, તું **તેને લીધે** અમદાવાદ ગયો. (વિશેષ ખુલાસો પૃષ્ઠ ૧૧૭મે કૃદંત નામના પાઠમાં જુઓ.)

૪. **કર્ત્તાઃ**—વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન કાળના મુખ્ય ક્રિયાપદ પછી સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે મુખ્ય ક્રિયાપદનો કર્ત્તા કેટલીક વખતે ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **અકબરને** લડાઇ કરવી પડી, **મગનને** જવું પડ્યું.

પાંચમી વિભક્તિ.

અપાદાન, હેતુ, મર્યાદા, કર્ત્તા, કરણ અને ન્યૂનાધિકતા વગેરે જણાવનારા શબ્દને પાંચમી વિભક્તિ હોય છે. અપાદાન એ સંપ્રદાનથી ઉલટું છે. સંપ્રદાનમાં મળવું થાય, અને અપાદાનમાં છૂટું પડવું થાય.

૧. **અપાદાનઃ**—કોઇનાથી છૂટા પડવું તે પદાર્થ. સ્થળ, ભય, આદિથી વિયોગ બતાવે છે. જેમ, હું **રાજકોટથી** નીકળ્યો, તે **તાવથી** બચ્યો, **માથી** દીકરી જુદી પડી, તે **ભૂતથી** બીતો નથી.

તે ઝાડ **પરથી** પડ્યો. એમાં 'પરથી' નામયોગી અવ્યય છે, ને 'ઝાડ' છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે. પરન્તુ 'ઝાડપરથી' શબ્દસમુદાય પાંચમી વિભક્તિના અપાદાનાર્થે છે.

૨. **હેતુઃ**—**પુણ્યથી** સુખ મળે છે; **ગરમીથી** માથું દુખે છે.

૩. **મર્યાદાઃ**—સીમા, હદ, સ્થળાંતર કે કાળાંતર બતાવવાના

કામમાં આવે છે. જેમ, **અમદાવાદથી** કપડવણુંજ વીશ ગાઉ **છે**, તે બે **માસથી** માંદો છે.

૪. **કર્ત્તા**:—ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **તેનાથી** નહિ ચલાય, **મારાથી** દાખલા ગણાયા. **રામથી** રાવણ મરાયો.

૫. **કરણ**:—**તે લાકડીથી** મરાણો, **છરીથી** શાક સમાર્યું.

૬. **ન્યૂનાધિકતા**:—(ન્યૂન=ઓછું+અધિકતા=વધારેપણું) ઓછા અદકાપણું. જેમ, **નડીઆદથી** કપડવણુંજ નાનું છે, **અમદાવાદથી** મુંબઇ મોટું છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ.

ઘણી જાતના સંબંધ બતાવવામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. જેમ, **મગનનો** ભાઈ (સગાઇ) **રાજાનો** મહેલ, (માલિકી), **નદીનું** માછલું (આધાર), **રૂપાનો** લોટો, **ચોપડીનું** કદ, **મારૂં** બનાવેલું, **તાવની** ગરમી, **પાઘડીનો** તોરો, **લખવાની** સાહી.

છઠ્ઠી વિભક્તિ પાંચમીના અર્થમાં પણ વપરાય છે. જેમ, તે ત્રણ **દિવસનો** (ત્રણ દિવસથી) ભૂખ્યો છે, **રાતનો** જાગે છે. એમાં બે અર્થ છે. પાંચમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે **રાતથી** જાગે છે, સાતમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે **રાતે** જાગે છે.

સાતમી વિભક્તિ.

આધકરણ (સ્થળ) અને કાળ બતાવનાર શબ્દને સાતમી વિભક્તિ હોય છે.

૧. **સ્થળ**:—જેમ, **હોડીમાં** બેઠો, **ગળપણમાં** આ ગોળ સરસ છે, હું **કપડવણુંજમાં** રહું છું; **છાપરે** ચઢયો, **ઘરે** આવ્યો, **ધોળકે** ગયો, **માથે** પાઘડી છે, **ભીંતે** કાગળ ચોડ.

૨. **કાળ**:—હું પાંચ **દિવસમાં** આવીશ, તું **સવારમાં** આ-

વજે; મહેલ પાંચ **વર્ષે** પૂરો થયો, **બપોરે** સૂવાની ટેવ છે, નિશાળમાં ધોરણ બાર **માસે** બદલાય છે.

કેટલીક વખત વિભકિતના બેવડા તેવડા પ્રત્યય લાગી દરેક વિભકિતના અર્થનો ભાસ કરે છે. જેમ, હિંદુમાંથી સંપ ગયો, એમાં સ્થળ ને વિયોગનો અર્થ છે. **તેમનામાંથી** એક જણે વાત કરી, એમાં સંબંધ, સ્થળ, ને વિયોગનો અર્થ છે.

સાતે વિભકિતના અર્થપર વિચાર કરવાથી માલમ પડશે કે **કર્ત્તા** પહેલી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી વિભકિતમાં આવે છે; **કર્મ** પહેલી ને બીજી વિભકિતમાં આવે છે; **પરિમાણ** પહેલી, બીજી ને ત્રીજી વિભકિતમાં આવે છે; **સ્થળ** બીજી ને સાતમી વિભકિતમાં આવે છે; **કાળ** બીજી ને સાતમી વિભકિતમાં આવે છે; કરણ અને હેતુ ત્રીજી ને પાંચમી વિભકિતમાં આવે છે; અને **સંબંધ** ચોથી ને છઠ્ઠી વિભકિતમાં આવે છે.

જે શબ્દને **સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, સાહિત્ય, સંબંધ** (ચોથી વિભકિતમાં), **અપાદાન, મર્યાદા, ન્યૂનાધિકતા** એ વગેરે અર્થે વિભકિતઓ લાગેલી હોય, તેવા શબ્દનો અધિકાર **ક્રિયાવિશેષણ** જેવો છે; કેમકે ક્રિયાવિશેષણો જેમ ક્રિયાનું સ્થળ, કાળ, રીત, હેતુ, વગેરે બતાવે છે, તેમ આ શબ્દો બતાવે છે; માટે તે વાક્યપૃથક્કરણમાં **વિધેયપક્ષમાં વિધેયવર્ધકમાં** જાય. જેમ, તે **અમદાવાદ** ગયો (સ્થળ), તે ચાર **કલાક** પાઠ કરે છે (કાળ), તે **તાવે** મુઓ (રીત).

વિભકિતના અર્થ નક્કી કરવા વિષે:—પ્રથમ આખું વાક્ય વાંચી જવું, ને તેમાં શી ક્રિયા કરવાની છે તે નક્કી કરવું. પછી—

૧. **કર્ત્તા, કર્મ** પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૪ મે કહ્યા મુજબ શોધી કાઢવાં.

૨. ક્રિયાપદની પહેલાં **કેટલો, કેટલી, કેટલું**, મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **પરિમાણ** માલમ પડશે. જેમ, તેણે કેટલા ચોખા લીધા? પાંચ મણ (બીજી વિભક્તિ), કેટલું પાણી પીધું? એક લોટો (બીજી), કેટલે વખતે ૩૦ માઇલ ચાલે છે? કલાકે (ત્રીજી).

૩. ક્રિયાપદની પહેલાં **ક્યાં** મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **સ્થળ** માલમ પડશે. જેમ, ક્યાં ગયો? કાશી (બીજી). ક્યાં બેઠો? હોડીમાં (સાતમી), ક્યાં ગયો? ઘેર (સાતમી).

૪. **ક્યારે, ક્યાંસુધી** એ શબ્દો ક્રિયાપદની પહેલાં મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **કાળ** માલમ પડશે. જેમ, ક્યાંસુધી માંદો રહ્યો? બે માસ (બીજી), ક્યારે આવીશ? પાંચ દિવસે (સાતમી).

૫. ક્રિયાપદની પહેલાં **શા વડે** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **કરણ** માલમ પડશે. જેમ, શાવડે કાગળ લખ્યો? પેનસિલે (ત્રીજી), શાવડે મરાણો? લાકડીથી (પાંચમી).

૬. ક્રિયાપદની પહેલાં **શાથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **હેતુ** માલમ પડશે. જેમ, શાથી માથું દુખે છે:? ઉજાગરે (ત્રીજી), શાથી સુખ મળે છે? પુણ્યથી (પાંચમી).

૭. ક્રિયાપદની પહેલાં **કેટલે** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **મૂલ્ય** માલમ પડશે. જેમ, કેટલે વેચ્યો? ૫૦ રૂપિયે (ત્રીજી).

૮. ક્રિયાપદની પહેલાં **સાથે કોણ** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **સાહિત્ય, કોને** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **સંપ્રદાન** કે **સંબંધ** (ચોથી વિભક્તિનો), **ક્યાંથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **વિયોગ, ક્યાંથી** કે **ક્યારથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી મર્યાદા, અને **કોનાથી** મૂક્યાથી **ન્યૂનાધિકતા** માલમ પડશે. છઠ્ઠી વિભક્તિ ક્યા નામ જોડે સંબંધ રાખે છે, તે તો શોધી કાઢવું સહેલ છે, કેમકે: તેનું રૂપ વિકારી વિશેષણ જેવું છે. જેમ શાનો લોટો? રૂપાનો, કોનો ભાઈ? મગનનો વિગેરે.

પાઠ ૫. સાદા વાકયનું પૃથક્કરણ.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક તરીકે વપરાતા શબ્દો.

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો મુખ્યત્વે **નામ** હોયછે. જેમ, **મગન** ગયો, **લલ્લુએ** પાઠ વાંચ્યો, **લલ્લુ** અકળાણો, મજુરોથી **તળાવ** ખોદાયું; છોકરો **કલમ** ઘડે છે, માવજીએ **રામજીને** બોલાવ્યો, કીકાભાઇ **વકીલ** છે. આમાં મગન, લલ્લુએ, લલ્લુ અને તળાવ ઉદ્દેશ્ય છે; અને કલમ, રામજીને, અને વકીલ ક્રિયાપૂરક છે.

૨. **સર્વનામ** નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઇ શકે. જેમ, **હું** ગયો, **તેણે** પાઠ વાંચ્યો; માવજીએ **મને** બોલાવ્યો, તે **હું** છું.

૩. **વિશેષણો** વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે વિશેષણો પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઇ શકે. **ગાંડો** બકે છે; તેણે **ભલાને** માર્યો.

૪. **કૃદંત** પણ નામ તરીકે વપરાય છે; માટે તે પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઇ શકે. જેમ, **વાંચવું** સહેલું છે, **છપાવનાર** જડયો નહિ; સૌને **ખાતાં** આવડે, તેણે **લખવું** શરૂ કર્યું, છગને **છપાવનારને** બોલાવ્યો, તેણે **થુંકેલું** ગળ્યું, **ડૂબતાને** તાર્યો.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાતા શબ્દો:—

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **વિશેષણો** વપરાય છે. જેમ, **સારો** છોકરો આવ્યો; મેં **કાળો** ઘોડો લીધો, કાળિદાસ **મોટા** પંડિત ગણાય છે.

૨. કેટલાંક **સર્વનામ** વિશેષણ તરીકે વપરાય છે માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, **કયો** માણસ આવ્યો? **આ** માણસ જાય છે, **જે** માણસ જમતો હતો,

પેલો ઘોડો તોફાની છે; તમે **શી** વસ્તુ ખરીદી ? મેં **એ** ઘર લીધું, **તે** માણસને બોલાવો, તમે કોઇ માણસને ન છેડો.

૩. કેટલાંક **કૃદંત** વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **દોડતો** ઘોડો પડ્યો, **કર્યાં** કર્મ પીડે છે; તમે **મરતા** માણસને મારો મા, **કોહેલી** કેરી ખાશો મા.

૪. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામ** વગેરે વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **છોકરાની** સ્લેટ ફૂટી, **મારૂં** અંગરખું ફાટયું; તેણે **મગનની** ચોપડી ખરીદી, વાઇસિરાયે, દિલ્હી દરબારમાં **વર્ત્તમાનપત્રના** અધિપતિને નોતર્યા, તમે **ઉપરની** ખુરસી લાવો, પ્રથમ ચીનાઓએ **છાપવાની** કળા શોધી.

૫. **સમાનાર્થ નામ** ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દને ઓળખાવે છે, માટે તે તેનો વધારો થઇ શકે. જેમ, **રામજી** માસ્તરે પેનશન લીધું; સરકારે **સયાજીરાવ** ગાયકવાડને ગાદી આપી.

૬. **પરિમાણ બતાવનાર નામ** ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઇ શકે છે. જેમ **હજાર મણ** ચોખા બળી ગયા; તેણે ઘડો પાણી પીધું.

વિધેય તરીકે વપરાતા શબ્દો:—

૧. એકલાં ક્રિયાપદ.—તે **આવે છે**, હું **જઈશ.**

૨. એકલાં કૃદંત:—તે **જવાનો**, અમે **નાઠા.**

૩. શબ્દયુક્ત ક્રિયાપદ:—

અ. નામ:—મગનલાલ **મહેતાજી** છે, અમદાવાદ **શહેર** છે, તાપી **નદી** છે, મણીભાઇ **દીવાન થયા**, તે **રાજા બન્યો**, તે **પ્રધાન નીમાયો.**

ब. સર્વનામ:—તે હુંછું, આ કોણ છે? છપાવનાર અમે હતા.

क. વિધિપૂરક વિશેષણ:—તે તોફાની છે, ઓરંગજેબ કપટી હતો, શિવાજી બહાદુર હતો, છોકરો વિચારવંત છે, દેવ મામલતદાર ધર્માત્મા હતા, તે આળસુ રહ્યો, વર્ષ સારૂં નીવડ્યું.

ड. છઠ્ઠી વિભકિતવાળા શબ્દ:—મોવિયા ગામ ઠાકોર સાહેબનું છે, આ ઘર અમારૂં છે, તે તેનું નથી.

इ. કૃદંત:—શાક સડેલું છે, તે પતિત થયો, આ માણસ ગાનાર છે.

फ. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય:—લલ્લુભાઇ ત્યાં હતા, તે ઉપર છે.

વિધેયનો વધારો કરનાર શબ્દો:—

૧. ક્રિયાવિશેષણો:—તે કાલે ગયો (વખત), તે અહિં આવશે (સ્થળ), તે જરા દોડયો (રીત), તે નહિ આવે (નકાર); અમે કદાચ આવીએ (સંશય), તે સાથે લેજો (સાહિત્ય), ઇત્યાદિ.

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવતાં વિભકિતવાળાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદંત:—તે સુરત ગયો (સ્થળ), હું બે કલાક સૂતો (કાળ), આ કામ તેનાથી થશે (કરણ), છોકરો બોલવે વાચાળ છે (સ્થળ), તે ચાલવાથી માંદો પડ્યો (હેતુ) તે અમદાવાદથી આવશે (વિયોગ), ઇત્યાદિ.

૩. નામયોગી અવ્યયની સાથેનાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ અને કૃદંત:—તેની પાસે બેસીશ (સ્થળ), અકબર પછી ઓરંગજેબ પાદશાહ થયો (કાળ), તમે આ કામ એને વાસ્તે કરો (હેતુ), તમને લખવા માટે બોલાવ્યા છે (હેતુ).

૪. કૃદંત અવ્યય:—જયશિખર લડતાં મુઓ (હેતુ).

ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો શબ્દાવળી*થી વધારો.

ઉદાહરણ—

ઉદ્દેશ્યનો શબ્દાવળીથી વધારો:—

૧. બુદ્ધના પૂર્વજન્મો વિષેની વાર્ત્તાઓનું એક પુસ્તક છે.

૨. રામની પ્રજામાંના કેટલાક લોકે સીતાની નિંદા કરી.

૩. તેની પાસે બેઠેલો માણસ ક્યાં ગયો ?

૪. ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે રાખવાની ટેવ બહુબહુ રીતે પડે છે.

ક્રિયાપૂરકનો શબ્દાવળીથી વધારો:—

૧. ઋષભદેવજીએ આત્માના કલ્યાણનો ઉત્તમ બોધ બધે ફેલાવ્યો.

૨. તેં ભૂખે મરી રહેલ ભિખારીને માર્યો.

૩. ચંડાળે હરિશ્ચંદ્રને મુડદાં ઉપરનાં લૂગડાં એકઠાં કરવાનું કામ સોંપ્યું.

૪. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જુગટું રમાડી રાજપાટ છીનવી લેવાની યુક્તિ રચી.

વિધેયનો શબ્દાવળીથી વધારો.

૧. મેં લોઢાની લેખણ વડે કાગળ લખ્યો.

---

* શબ્દો એક બીજા સાથે કાંઇ સંબંધે બંધાએલા હોય, પણ તેમાં કોઈ કર્ત્તા કે ક્રિયાપદ ન હોય તો તે શબ્દસમુદાયને શબ્દાવળી કહે છે. જેમ, તમારા વર્ગનો તોફાની, તમારા દીકરાનો, રાત્રે બહુ વાંચવાથી, જુવડ સાથે લડતાં, આ બધા શબ્દસમુદાયમાં કર્તા ને ક્રિયાપદ નથી માટે તે શબ્દાવળી કહેવાય. શબ્દાવળીમાં કર્ત્તા, ક્રિયાપદ હોય તો તે ગૌણવાક્ય કહેવાય છે. જેમ, જે મહેનત કરે તે ધન મેળવે (ગૌણવાક્ય, 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં છે).

૨. જનોઈ પહેરી, સૂર્યનો મંત્ર લઈ, વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર રહે છે.

૩. યુરોપના ઘણા વહાણવટીઓ હિંદુસ્તાન પહોંચવાનો દરિયાઇ માર્ગ શોધવાને મથી રહ્યા હતા.

૪. તેના શેઠે તેના હાથમાં દીવો ન જોવાથી પૂછ્યું.

સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવાની રીત.

જો વાક્યમાં એક જ ક્રિયાપદ હોય, તો સાદું વાક્ય જાણવું. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી એકજ ક્રિયાપદ ગણવું. વાક્યની અંદર આવેલાં કૃદંતને ક્રિયાપદમાં ન ગણાય. જેમ—સાદા સંચા નીકળ્યાપછી વરાળયંત્ર નીકળ્યાં. સત્યવતી દેવી દરવર્ષ શિયાળામાં ગરીબોને ગરમ કપડાં આપી તેઓનું કષ્ટ નિવારણ કરતી. પહેલા વાક્યમાં 'નીકળ્યા' અને બીજા વાક્યમાં 'આપી' કૃદંત છે, માટે બંને સાદાં વાક્ય કહેવાય.

સાદા વાક્યના પૃથક્કરણને માટે નીચેને ક્રમે કામ કરવું.

અ. પ્રથમ પૃષ્ઠ ૬૧ મે જણાવ્યા મુજબ કોઠો તૈયાર કરવો.

બ. ક્રિયાપદના ખાનામાં મુખ્ય ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો ખોળી કાઢી લખવાં.

ક. વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય (કર્ત્તરિ રચનામાં કર્ત્તા; ને કર્મણિ રચનામાં કર્મ, પાંચમી વિભક્તિમાં કર્ત્તા હોય ત્યારે) ખોળી ઉદ્દેશ્યના ખાનામાં ને તેનો વધારો ખોળી તેના વધારાના ખાનામાં લખવો. ભાવે રચનામાં ક્રિયાપદનો ભાવ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.

ડ. ક્રિયાપૂરક શબ્દો (ગૌણકર્મ, પ્રધાનકર્મ અને શબ્દયુક્ત ક્રિયાપદમાં ક્રિયાપદ સાથેના શબ્દો પૃષ્ઠ ૧૪૩ મે બતાવ્યા મુજબ] અને તેનો વધારો ખોળી કાઢી ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં લખવો.

ક. વિધેયનો વધારો (ક્રિયાવિશેષણો કે તેના જેવું કામ કરનાર શબ્દો કે શબ્દાવળી) ખોળી વિધેયવર્ધકના ખાનામાં લખવો.

ખ. ઉદ્દેશ્ય કે બીજું હરકોઈ પદ અધ્યાહાર રૂપે રહેલ હોય, તો તે **ગણત્રીમાં લેવું.** સંબોધનાર્થે આવેલું નામ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય છોડી દેવા.

હરેક શબ્દ વાકયમાં શું કામ કરે છે તે તપાસવાને નીચેની ટીપ અનુકૂળ પડશે.

(૧). **નામ સર્વનામ:**—વાકયમાં ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક થાય છે, સમાનાર્થે બીજા નામને ઓળખાવે છે, છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગી હોય તો વિશેષણ જેવું કામ કરે છે, બાકીની વિભક્તિઓ કે નામયોગી અવ્યય લઈ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૨). **વિશેષણ સર્વનામ:**—વિશેષણ જેવું કામ કરે છે.

(૩). **વિશેષણ:**—ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે બીજા નામનો વધારો કરે છે. વિશેષ્ય વિના એકલાં આવી ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે નામનાં બીજાં કામ કરે છે. ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈને ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૪). **ક્રિયાપદ:**—વિધેયપદ થાય છે.

(૫). **કૃદંત:**—એકલાં આવી ક્રિયાપદ બને છે, જોડે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી મિશ્રકાળ બનાવે છે. નામ તરીકે વપરાઇ નામનાં, વિશેષણ તરીકે વપરાઈ વિશેષણનાં, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈ ક્રિયાવિશેષણનાં બધાં કામ કરે છે.

(૬). **ક્રિયાવિશેષણ:**—ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૭). **નામયોગી અવ્યય:**—નામ સાથે આવી ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

સાદા વાક્યના

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્ય પક્ષ.	
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક.
૧. મોવિયા ગામ ઠાકોર સાહેબનું છે.	ગામ.	મોવિયા.
૨. રામજી માસ્તરે પેનશન લીધું.	માસ્તરે.	રામજી.
૩. હજાર મણ ચોખા બળી ગયા.	ચોખા.	હજારમણ.
૪. બકરીને સાત બચ્ચાં થયાં.	બચ્ચાં.	સાત.
૫. ઘણા જુના વખતમાં મધ્ય એશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઉતરી આવી કેટલાક લોકો વાયવ્ય ખુણાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા.	લોકો.	કેટલાક.
૬. પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે.	ઝાલો.	માથે છત્ર ધરાવતો.
૭. તેને રાણો જાણી મોગલ યોદ્ધા તેની આસપાસ મધમાખોનીપેઠેફરીવળેછે.	યોદ્ધા.	મોગલ.

પૃથક્કરણનો નમુનો.

વિધેયપક્ષ.		
વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
છે.	ઠાકોર સાહેબનું.	
લીધું.	પેનશન.	
બળી ગયા.		
થયાં.		બકરીને (સંબંધ દર્શક).
પેઠા.		ઘણા જુના વખતમાં (કાળદર્શક), મધ્યએશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઉતરી આવી (રીતદર્શક), વાયવ્યખુણાને માર્ગે (કરણાર્થે), હિંદુસ્તાનમાં (સ્થળદર્શક).
ધસે છે.		પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે (રીતદર્શક), રણમાં (સ્થળ દર્શક).
ફરી વળે છે.		તેને રાણો જાણી (કારણદર્શક), તેની આસપાસ (સ્થળદર્શક), મધમાખોની પેઠે (રીતદર્શક).

પાઠ ૬. પદચ્છેદ.

૧. છગનથી મનસુખને દાખલો શીખવાયો.

૧. છગનથી:—વિશેષનામ, નરજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. 'શીખવાયો'નો કર્ત્તા.

૨. મનસુખને:—વિશેષનામ, નરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'શીખવાયો'નું ગૌણ કર્મ.

૩. દાખલો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'શીખવાયો'નું પ્રધાનકર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪. શીખવાયો:—કર્ત્તા છગનથી, કર્મ મનસુખને દાખલો, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'દાખલો' ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૨. મગન મહેનતુ છોકરો છે.

૫. મહેનતુ: ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'છોકરો' માટે નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. છોકરો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'છે' ક્રિયાપદનું પૂરક.

૩. નરભેરામ મહેતાજીને પેનશન મળ્યું.

૭. નરભેરામ:—વિશેષનામ, નરજાતિ, 'મહેતાજીને' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૮. મહેતાજીને:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ચોથીનું માનાર્થે બહુવચન. 'મળ્યું' ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ.

૯. પેનશન:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'મળ્યું'નો કર્ત્તા.

૪. પાલી ચોખાથી તેણે બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા.

૧૦. **પાલી:**—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. 'ચોખાથી'ના સમાનાર્થે.

૧૧. **ચોખાથી:**—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, પાંચમીનું બહુ-વચન. 'જમાડ્યા'નું કરણ.

૧૨. **જમાડ્યા:**—કર્ત્તા તેણે, કર્મ બ્રાહ્મણોને, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જમ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'બ્રાહ્મણોને', ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૫. નદી ગાઉ વાંકી છે.

૧૩. **ગાઉ:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'વાંકી છે' વિધેયના સ્થળની મર્યાદા.

૧૪. **વાંકી:**—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'નદી' માટે નારી જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. તાવે ઘણાં માણસ મરી ગયાં.

૧૫. **તાવે:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'મરી ગયાં'નો હેતુ.

૭. આગગાડી કલાકે ૩૦ માઈલ ચાલે છે.

૧૬. **કલાકે:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. ૩૦ માઇલ ચાલવાના કાળનું પરિમાણ.

૧૭. **ત્રીશ:**—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય માઇલ માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.

૧૮. **માઈલ:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. ('માઇલ સુધી'–સ્થળની મર્યાદા બતાવે છે).

૮. મહારાજા ચારસેં ઘોડા સહિત પધાર્યા.

૧૯. **ચારસેં:**—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'ઘોડા' માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન.

૨૦ ઘોડા:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન. 'સહિત' સાથે સંબંધ.

૨૧. સહિત:—નામયોગી અવ્યય. 'ઘોડા' સાથે સંબંધ.

૯. તારે ઘોડે તેને લાત મારી.

૨૨. તારે:—બીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનું એકવચન. 'ઘોડે' સાથે સંબંધ.

૨૩. ઘોડે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'મારી'નો કર્ત્તા.

૨૪. તેને:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'મારી'નું ગૌણ કર્મ.

૨૫. લાત:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'મારી'નું પ્રધાન કર્મ.

૨૬. મારી:—કર્ત્તા ઘોડે, કર્મ તેને લાત, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, મર ધાતુનું કર્મક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'લાત' માટે ત્રીજો પુરુષ, નારીજાતિ, એક વચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૦. મારે ને તેને બને છે.

૨૭. મારે:—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'બને છે' ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૨૮. ને:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. 'મારે' ને 'તેને' એ બે શબ્દને જોડે છે.

૨૯. તેને:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એક વચન. 'બને છે' ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૩૦. બને છે:—કર્ત્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિતીય વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૧. તમે મારે વાસ્તે પાણી લાવો.

૩૧. મારેઃ—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન. 'વાસ્તે' સાથે સંબંધ.

૩૨. વાસ્તેઃ—નામયોગી અવ્યય. 'મારે' સાથે સંબંધ.

૧૨. મગનને જવું છે.

૩૩. મગનનેઃ—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'જવું છે'નો કર્ત્તા.

૩૪. જવું છેઃ—કર્ત્તા મગનને, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૩. અલી બેન, તું તાવથી બહુ ગભરાય છે.

૩૫. અલીઃ—વિકારી વિશેષણ, વિશેષ્ય ' બેન ' માટે નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહેલીનું એકવચન.

૩૬. બેનઃ—સામાન્ય નામ, નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહેલીનું એકવચન.

૩૭. તુંઃ—બીજો પુરુષ સર્વનામ, 'બેન'ને ઠેકાણે માટે નારીજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગભરાય છે'નો કર્ત્તા.

૩૮. તાવથીઃ—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. 'ગભરાય છે'નો હેતુ.

૩૯. બહુઃ—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, 'ગભરાયછે' નો રીત દર્શક.

૪૦. ગભરાયછેઃ—કર્ત્તા તું, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ગભરા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તું' માટે બીજો પુરુષ, નારીજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૪. તમારાથી દાખલો ગણાવાય તો ગણાવો,
નહિ તો હું ગણાવું.

૪૧. તમારાથીઃ—બીજો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પાંચમીનું બહુવચન. 'ગણાવાય'નો કર્ત્તા.

૪૨. દાખલો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગણાવાય'નું કર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪૩. ગણાવાય:—કર્ત્તા તમારાથી, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'દાખલો' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૪૪. તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. તમારાથી દાખલો ગણાવાય અને ગણાવો આ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૫. ગણાવો:—કર્ત્તા તમે, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તમે,' માટે બીજો પુરુષ, સામાન્યજાતિ, બહુવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૪૬. નહિ તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય. ગણાવો અને હું ગણાવું એ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૭. હું:—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'ગણાવું'નો કર્ત્તા.

૪૮. ગણાવું:—કર્ત્તા હું, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'હું' માટે પહેલો પુરુષ, સામાન્ય જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૫. તે ઘેર હોવો જોઇએ.

૪૯. તે:—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું એકવચન. 'જોઈએ'નો કર્ત્તા.

૫૦. ઘેર:—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, સાતમીનું એકવચન. 'હોવો'નું સ્થળદર્શક.

૫૧. હોવો:—સામાન્ય કૃદંતનામ, નરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'જોઈએ'નું કર્મ.

૫૨. જોઇએ:—કર્ત્તા તે, કર્મ 'ઘેર હોવો' માટે સકર્મક ક્રિયાપદ,

જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૬. ભલા, વિદ્વાન, એમની પાસે હંમેશાં બેસવું જોઇએ.

૫૩. ભલા:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ, 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૪. વિદ્વાન:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ, 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૫. એમની:—દર્શક સર્વનામ, ભલા અને વિદ્વાનને દર્શાવે છે માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન. 'પાસે' જોડે સંબંધ.

૫૬. પાસે:—નામયોગી અવ્યય. 'એમની' સાથે જોડાએલો.

૫૭. હંમેશાં:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'બેસવું'નો કાળદર્શક.

૫૮. બેસવું:—સામાન્ય કૃદંતનામ, નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'જોઈએ'નું કર્મ.

૫૯. જોઇએ:—કર્ત્તા બેસનારે, કર્મ બેસવું માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ 'બેસવું' માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૭. મગન ઘણો તોફાની છે.

૬૦. ઘણો:—ક્રિયાવિશેષણ. 'તોફાની' વિધિપૂરક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૬૧. તોફાની:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'મગન' માટે નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૧૮. આપણે તો જવાના.

૬૨. આપણે:—પહેલો બીજો પુરુષ સર્વનામ, નરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું બહુવચન, 'જવાના'નો કર્ત્તા.

૬૩. તો:—ક્રિયાવિશેષણઅવ્યય.'આપણે'ના અર્થમાંવધારોકરેછે.

૬૪. **જવાના:**—કર્ત્તા આપણે, કર્મ નથી માટે અકર્મકક્રિયા-પદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'આપણે', માટે પહેલો બીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૫. **અમે રાજકોટ ગયા હતા:**—કર્ત્તા અમે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'અમે' માટે પહેલો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૬. **તેનાથી રમાયછે:**—કર્ત્તા તેનાથી, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, રમ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવેપ્રયોગ.

૬૭. **ઝાડ પડયું હોત:**—કર્ત્તા ઝાડ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, પડ ધાતુ, સંશયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'ઝાડ' માટે ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૮. **હું મેડીપર ચઢતો હઈશ:**—કર્ત્તા હું, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ચઢ ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'હું' માટે પહેલો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૯. તમારા કહેવાથી તે પોતાનો નંબર ઉપર રાખવાનો નથી.

૬૯. **કહેવાથી:**—સામાન્ય કૃદંત નામ, નાન્યતરજાતિ, પાંચ-મીનું એકવચન. 'રાખવાનો નથી'નું કારણ.

૭૦. ઉપર:—ક્રિયાવિશેષણઅવ્યય. 'રાખવાનોનથી'નું સ્થળદર્શક,

૭૧. **રાખવાનો નથી:**—કર્ત્તા તે, કર્મ નંબર, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, રાખધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, નિષેધાર્થ, ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨૦. માબાપનું કહ્યું ન માનનારાં બાળક અંતે દુઃખી થાય છે.

૭૨. **કહ્યું:**—ભૂતકૃદંતનામ, નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'માનનારાં' કૃદંતનું કર્મ.

૭૩. માનનારાં:—કર્તૃવાચક કૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક, માટે નાન્યતરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૭૪. દુઃખી:—વિધિપૂરક વિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૨૧. પોપટ બોલતાં શીખે છે.

૭૫. બોલતાં:—વર્ત્તમાન કૃદંતનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન, 'શીખે છે'નું કર્મ.

૨૨. મામા, હાથે કરીને પીડા શું કરવા વહોરો છો ?

૭૬. હાથે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કરીને' સાથે સંબંધ.

૭૭. કરીને:—નામયોગી અવ્યય. 'હાથે' સાથે જોડાએલો.

૭૮. શું:—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કરવા' કૃદંતનું કર્મ.

૭૯. કરવા:—કૃદંત નામ, નાન્યતરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. 'વહોરો છો'ના હેતુ અર્થે.

૨૩. વગર કારણે પીડા ઉભી ન કરો.

૮૦. વગર:—નામયોગી અવ્યય. 'કારણે' સાથે જોડાએલો.

૮૧. કારણે:—ભાવવાચક નામ, નાન્યતરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન, 'ઉભી ન કરો'નું કરણ.

૮૨. ઉભી:—ભૂતકૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય 'પીડા' માટે નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૮૩. ન:—નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૮૪. કરો:—કર્ત્તા તમે, કર્મ 'પીડા' માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તમે' માટે બીજો પુરુષ, સામાન્ય જાતિ, બહુવચન, કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨૪. તેઓ માત્ર ઉઘરાણી સારૂજ જતા આવતા રહેતા.

૮૫. માત્ર:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'ઉઘરાણી' ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૬. જ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'ઉઘરાણી સારૂ'ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૭. જતા:—કર્ત્તા તેઓ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ચાલુ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ 'તેઓ' માટે ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ. ('આવતા' ને 'રહેતા'નું પદચ્છેદ 'જતા' પ્રમાણે થાય).

૨૫. શું ! એમ કરાય કે ?

૮૮. શું !:—કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

૮૯. એમ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય નામ તરીકે. 'કરાય'નું કર્મ.

૯૦. કરાય:—કરનાર કર્ત્તા, કર્મ 'એમ' માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ 'એમ' માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૯૧. કે ?:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. કરાય અર્થમાં વધારો કરે છે.

૯૨. કરતાં:—છોકરાં કામ **કરતાં** (ક્રિયાપદ), છોકરાં કામ **કરતાં** હતાં (ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ વર્ત્તમાન ભૂતકાળ), તે કામ **કરતાં** થાકી ગયો (કૃદંત અવ્યય), મગન **કરતાં** તે ડાહ્યો છે (નામયોગી અવ્યય).

૯૩. છતાં:—**છતાં** માણસે ભવાઇ (વર્ત્તમાન કૃદંત વિશેષણ).

સંસ્કૃત **અસ્** 'હોવું' ધાતુનો વર્ત્તમાન કૃદંત **સત્** તેનું સાતમીનું એકવચન **સતિ** થાય છે. **સતિ**નું અપભ્રંશ 'છતે', 'છતાં' થયું છે. 'છતે' કે 'છતાં' રૂપ જે પદની સાથે વપરાયું હોય, કે વાપરી શકાય તેમ હોય, તે પદની વિભક્તિ **સતિ સપ્તમી** કહેવાય છે. છતાં

માણુસે, જતે દહાડે (દહાડે જતે છતે), સમય જતાં (સમય જતે છતે) એમાં 'માણુસે', 'દહાડે', અને 'સમય'ની વિભક્તિ સતિ સપ્તમી કહેવાય. 'સમય'માં સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લોપાયો છે, એવી નોંધ પદચ્છેદમાં કરવી.

૯૪. **ઉભો**:—ત્યાં જઇને **ઉભો** (ક્રિયાપદ), ત્યાં જઇને **ઉભો** રહ્યો (સંયુક્ત ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળ).

૯૫. **શું**:—**શું** કહો છો? (પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ), **શું** કામ કરોછો? (પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ), **શું**! તે ગયા (કેવળપ્રયોગી અવ્યય).

૯૬. **ઉતાવળા**:—આ **ઉતાવળા** છોકરા છે (વિશેષણ), છોકરા **ઉતાવળા** ચાલે છે (ક્રિયાવિશેષણ), **ઉતાવળા** સો બાવરા ધીરા સો ગંભીર (વિશેષણ નામ અર્થે).

૯૭. **માટે**:—માંદા છો **માટે** ન આવો (ઉભયાન્વયી અવ્યય), તેને **માટે** ચાલો (નામયોગી અવ્યય).

૯૮. **વારૂ**:—**વારૂ**, તમે આવશો? (કેવળપ્રયોગી અવ્યય), ત્યાં જજો, **વારૂ**. (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.)

૯૯. **તે**:—**તે** ગયો (પુરૂષ સર્વનામ),**તે** છોકરો (દર્શક વિશેષણ), રાજકોટથી **તે** નવાનગર સુધી રેલવે થઇ (ઉભયાન્વયી અવ્યય), તેમાં **તે** શું? ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.)

કવિતાનું પદચ્છેદ.

પદ્યમાં શબ્દરચનાનો કાંઇ મેળ નથી એટલુંજ નહિ, પણ શબ્દ પ્રત્યય વગેરે અધ્યાહાર મૂકવાની કવિને છૂટ છે; માટે કવિતામાં જે શબ્દ પ્રત્યયનો અધ્યાહાર હોય તે ઉમેરી તેનો બરાબર અન્વય કરવો. પછી ચરણમાં જે ક્રમે શબ્દ હોય તે ક્રમે શબ્દો લઇ પદચ્છેદ કરવું. ચરણમાંના શબ્દોમાં કાંઇ અધ્યાહાર હોય તો પ્રથમ ચરણનો શબ્દ લખવો, ને તેની પાસે કૌંસમાં અધ્યાહાર ભાગ લખી તેનું પદચ્છેદ કરવું. જેમ:—

કૃતિ ભારી નિર્ખી જન દૂર ખસે છે મથી મથી.

(હે ઈશ્વર, તારી) ભારી કૃતિ નિર્ખી જન મથીમથી (ને) દૂર ખસે છે.

૧૦૦. **કૃતિઃ**—ભાવવાચક નામ, નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન. નીરખી કૃદંતનું કર્મ.

૧૦૧. **ભારીઃ**—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કૃતિ માટે નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૧૦૨. **નિર્ખીઃ**—સંબંધક ભૂતકૃદંત અવ્યય.

૧૦૩. **જનઃ**—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, નિર્દેશાર્થે પહેલીનું બહુવચન. 'ખસે છે'નો કર્ત્તા.

૧૦૪. **દૂરઃ**—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'ખસે છે'નું સ્થળદર્શક.

૧૦૫. **ખસે છેઃ**—કર્ત્તા જન, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ખસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'જન' માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૦૬. **મથીમથી** (ને):—સબંધક ભૂતકૃદંત અવ્યય.

પાઠ ૭. વાકયના પ્રકાર-મિશ્રવાકય.

જે વાક્ય બીજા વાક્યના કોઇ પણ શબ્દ સાથે જોડાઇને એક વાક્ય કરવાના કામમાં આવે છે, તેને **ગૌણવાકય** કહે છે. જેમ—

૧. કોઇ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ, કે ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે.

૨. જે મહેનત કરે તે ધન મેળવે.

૩. કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ* તીર્થવાસીઓ માનેછે.

૪. જ્યાં જશો ત્યાં નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ.

પહેલા વાક્યમાં 'ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે' એ ગૌણવાક્ય

---

* આ વાકયમાં 'એમ' ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય નામ તરીકે વપરાયેલ છે.

'સાંભળીએ છીએ' ક્રિયાપદનું કર્મ છે, 'એવી વાતો' સાથે સમાન અર્થમાં છે. બીજા વાક્યમાં 'જે મહેનત કરે' એ ગૌણવાક્ય 'તે'નું વિશેષણ છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે' એ ગૌણવાક્ય 'માને છે' ક્રિયાપદનું 'એમ' કર્મ છે તેના સમાન અર્થમાં છે, ચોથા વાક્યમાં 'જ્યાં જશો' એ ગૌણવાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનું વિશેષણ; 'ત્યાં'ના સમાન અર્થમાં સ્થળ વાચક છે. ગૌણ વાક્યો બીજાં વાક્યો પર આધાર રાખનારાં હોય છે, જે વાક્યો પર ગૌણ વાક્યો આધાર. રાખે, તે **મુખ્ય વાક્ય** કહેવાય છે.

પહેલા વાક્યમાં 'કોઇ કોઇ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ,' બીજા વાક્યમાં 'તે ધન મેળવે,' ત્રીજા વાક્યમાં 'એમ તીર્થવાસીઓ માને છે', ચોથા વાક્યમાં 'ત્યાં નસીબ એ ડગલાં આગળનું આગળ જ છે.' એ **મુખ્ય** કે **પ્રધાન** વાક્યો છે.

જે વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય, અને એક અથવા અનેક ગૌણ વાક્ય હોય તેને **મિશ્રવાકય** કહે છે. મિશ્રવાક્યમાં બે કે તેથી વધારે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે.

ગૌણ વાકય ત્રણ જાતનાં હોય છે. ૧. **નામરૂપ**, ૨. **વિશેષણરૂપ**, ૩. **ક્રિયાવિશેષણરૂપ.**

નામરૂપ ગૌણવાકય.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય અને મુખ્ય વાક્યની વચ્ચે **એ**, **તે**, **કે** એવા દર્શક શબ્દો આવે છે. જ્યારે વચમાં **એ**, **તે** આવે છે, ત્યારે ગૌણ વાક્ય પહેલું અને મુખ્ય વાક્ય પછી આવે છે; અને વચમાં **કે** આવે છે, ત્યારે મુખ્ય વાક્ય પહેલું ને ગૌણ વાક્ય પછી આવે છે.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય, નામના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં **કર્ત્તા**, **કર્મ**, કે **ક્રિયાપૂરક** વગેરે બને છે.

(૧). **કર્ત્તાઃ**—૧ રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે એ સંભવિત

નથી, ૨. માબાપને હંમેશાં પૂજ્યભાવથી માન આપવું તે આપણો ધર્મ છે, ૩. એ ઉઘાડું છે કે પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે. પહેલા વાક્યમાં 'રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે' એ ગૌણવાક્ય 'નથી' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે, બીજા વાક્યમાં 'માબાપને હંમેશાં પૂજ્યભાવથી માન આપવું' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા અથવા 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે,' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે.

(૨). **કર્મ**:—૧. નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે એ તું જાણતો નથી, ૨. આ છોકરાઓ આમ શું કરવા કરે છે, તે પેલો બુઢ્ઢો ન સમજ્યો, ૩. તેણે કહ્યું કે તમે ખોટા છો, ૪. બિલાડીઓ બોલી જે આ રોટલાને વાસ્તે વાંધો પડયો છે. પહેલા વાક્યમાં 'નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે' એ ગૌણ વાક્ય 'જાણતો નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા 'એ' ની સમાન વિભક્તિમાં છે. બીજા વાક્યમાં 'આ છોકરાઓ આમ શું કરવા કરે છે' એ ગૌણ વાક્ય 'ન સમજ્યો' ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા 'તે' ની સમાન વિભક્તિમાં છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'તમે ખોટા છો' એ ગૌણ વાક્ય 'કહ્યું' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. ચોથા વાક્યમાં 'આ રોટલાને વાસ્તે વાંધો પડયો છે' ગૌણ વાક્ય 'બોલી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

(૩). **ક્રિયાપૂરક**.—૧. નાનાં બાળકનો ધર્મ છે કે માબાપની આજ્ઞા માનવી, ૨. તેનું માનવું હતું કે કૃષ્ણ ફતેહમંદ થાય, ૩. મારી સલાહ એ છે કે હમણા તમારે ભણવું. પહેલાં વાક્યમાં 'માબાપની આજ્ઞા માનવી' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનું, બીજા વાક્યમાં 'કૃષ્ણ ફતેહમંદ થાય' એ ગૌણ વાક્ય 'હતું' ક્રિયાપદનું, અને ત્રીજા વાક્યમાં 'હમણા તમારે ભણવું' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનું પૂરક છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્યને આરંભે જે, જેવું, જેટલું, જેવડું એવાં સંબંધી સર્વનામ આવે છે, અને ગૌણ વાક્ય પૂરૂં થઈ રહે ત્યારે અનુક્રમે તે, તેવું, તેટલું, તેવડું એવાં દર્શક સર્વનામ આવે છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય તેના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપૂરકનો વધારો થાય છે. જેમ—

૧. જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે તે ડાહ્યો છે.

૨. જેવું વાવશો તેવું લણશો.

૩. જેટલું પાણી જોઇએ તેટલું ભરી લો.

૪. તમારે જેવડી સ્લેટ જોઇએ તેવડી લો.

૫. આ કાગળ મારે જેવડો જોઇએ તેવડો છે.

પહેલા વાક્યમાં 'જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે' એ ગૌણ વાક્ય 'તે' કર્ત્તાનું વિશેષણ છે. બીજા વાક્યમાં ' જેવું વાવશો ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવું' કર્મનું વિશેષણ છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'જેટલું પાણી જોઇએ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેટલું' કર્મનું વિશેષણ છે. ચોથા વાક્યમાં ' તમારે જેવડી સ્લેટ જોઇએ ' એ ગૌણ વાક્ય ' તેવડી ' કર્મનું વિશેષણ છે. પાંચમા વાક્યમાં 'મારે જેવડો જોઈએ' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવડો' ક્રિયાપૂરકનું વિશેષણ છે.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર 'એ,' 'તે' ને છટ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે, ત્યારે તે વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય બને છે. જેમ, બહુ વરસાદ વરસ્યો તેનું પરિણામ લીલો કાળ છે. આ વાક્યમાં 'બહુ વરસાદ વરસ્યો' એ ગૌણ વાક્ય 'તેનું'નું વિશેષણ છે, અને 'બહુ વરસાદ વરસ્યો તેનું'' એ મુખ્ય વાક્યના કર્ત્તા 'પરિણામ'નો વધારો છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્યને આરંભે જ્યાં, જ્યારે, જેમ,

જો એવા શબ્દ આવે છે, અને ગૌણ વાક્ય પૂરૂં થાય તે ઠેકાણે **ત્યાં, ત્યારે, તેમ, તો** એવા શબ્દ આવે છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યના વિધેયનું **સ્થળ, કાળ, રીતિ, કારણ, સંકેત,** વગેરે બતાવે છે.

(૧). **સ્થળઃ**—'જ્યાં પુનર્લગ્નનો ચાલ નથી, ત્યાં' બાળલગ્ન ન જ જોઇએ.

'જ્યાં જશો ત્યાં' નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ જ છે.

(૨). **કાળઃ**—'જ્યારે ફકીરને સજા કરવા માંડી, ત્યારે' તે બોલ્યો.

'જ્યારે સસલી મોટી થઈ ત્યારે' દૂધ પીતાં શીખી.

(૩). **રીતિઃ**—'જેમ નજરમાં આવે છે, તેમ' વર્ત્તો છો.

'જેમજેમ વહેલો આવશે તેમતેમ' સુખી થશે.

(૪). **કારણઃ**—હું તેને ચાહુંછું કેમકે 'તે માયાળુ છે.'

અહિં ઉભા ન રહો કેમકે 'ટ્રેન ચૂકશો.'

'તે મને ગાળો દેતો હતો' માટે તેને માર્યો.

(૫). **સંકેતઃ**—'જો તમે જાઓ' તો હું આવું.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર **એ, તે** શબ્દને, અથવા તેમના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય થઇ જાય છે. જેમ—

'શરીરનું આરોગ્ય જાળવવાને કયા નિયમ પાળવા જોઈએ એને માટે' વિચાર કરીએ. (હેતુ.)

'મનને કબજે રાખવું એમાં' ખરી મરદાઈ છે. (સ્થળ.)

'હું છું તેના કરતાં' તે હોશિયાર છે. (મુકાબલો).

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર તે, તેવું, તેટલું, તેવડું એવા શબ્દને, કે તેના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી

અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય થઈ જાય છે. જેમ—

'તે જેટલું ધન કમાયો તેટલાથી' તેણે સંતોષ ન માન્યો. (કરણ).—

'જે છોકરા સદ્વર્ત્તનથી વર્તે, તે માટે' ઈનામ રાખો. (કારણ.)

મિશ્ર વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય કોઈ વખત મુખ્ય વાક્યના કૃદંતનો પણ વધારો કરે છે. જેમ, 'જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી, ત્યાં' જગ્યા ખરીદીને તેમણે બંગલો બંધાવ્યો. આમાં ક્રિયાવિશેષરૂપ ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યની વૃદ્ધિ કરનાર 'ખરીદીને' કૃદંતનું સ્થળ બતાવે છે.

મિશ્ર વાકયનું પૃથક્કરણ.

મિશ્ર વાક્યનું પૃથક્કરણ સાદા વાક્યની રીતે જ કરવું. પ્રથમ વાક્ય સામે તેનો પ્રકાર જણાવી તેમાંના મુખ્ય વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવું ને તેમાં ગૌણ વાક્યો જે જે કામ બજાવતાં હોય તે તે પ્રમાણે તેને ગોઠવવાં.

પાઠ ૮. વાકયના વર્ગ—સંયુકત વાકય.

પાછલા પાઠોમાં આપણે સાદાં અને મિશ્રવાક્યો વિષે વિવેચન કર્યું, સાદાં વાક્યોમાં એક ઉદ્દેશ્ય અને એક ક્રિયાપદ હોય છે. મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોમાં એકથી વધારે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે; પણ તે બન્ને વચ્ચે મોટો તફાવત એ છે કે મિશ્રવાક્યમાં એક જ મુખ્ય વાક્ય હોય છે, ને બાકીનાં બધાં તેના પર આધાર રાખનારાં વાક્યો હોય છે, અને સંયુક્ત વાક્યમાંનાં સઘળાં વાક્યો એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. એટલે એક વાક્યનો આધાર બીજા વાક્ય પર બિલકુલ હોતો નથી, માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયથી તેઓ જોડાએલાં હોયછે.

(પૃષ્ઠ ૧૭૨ મે સાંધણ છે.)

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદ્દેશ્ય ઉદ્દેશ્ય.
૧. રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે એ સંભવિત નથી.	મિશ્રવાક્ય.	રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે એ.
(રજપુતો લડાઈમાં પાછા હઠે)	નામરૂપ વાક્ય ('સંભવિત નથી' માંના 'નથી'નો કર્ત્તા અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં).	રજપુતો.
૨. નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખેછે તે તું જાણતો નથી.	મિશ્રવાક્ય.	તું.
(નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે).	નામરૂપ વાક્ય ('જાણતો નથી'નું કર્મ, અથવા 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં).	બાળક.
૩. નાનાં બાળકનો ધર્મ છે કે માબાપની આજ્ઞા માનવી.	મિશ્રવાક્ય.	ધર્મ.
(માબાપની આજ્ઞા માનવી).	નામરૂપ વાક્ય ('છે' ક્રિયાપદનું પૂરક).	બાળક (અધ્યાહાર).

પૃથક્કૃતિનો નમુનો.

પક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
	વિધેય.		
ઉદ્દેશ્યવર્ધક.	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	વિધેયવર્ધક.
...	નથી.	સંભવિત.	...
...	હટે.	...	લડાઈમાં (સ્થળ). પાછા (રીત).
...	જાણતો નથી. (નિષેધ વાચક.)	નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે, તે.	...
નાનાં.	શીખે છે.	બોલતાં.	કેમ (રીત).
નાનાં બાળકનો.	છે.	માબાપની આજ્ઞા માનવી.	...
...	માનવી.	માબાપની આજ્ઞા.	...

૪. જે છોકરો આળસુ હોય છે તે છોકરો મોડો આવે છે.	મિશ્રવાક્ય.	છોકરો.
(જે છોકરો આળસુ હોય છે)	વિશેષણરૂપ વાક્ય. ('તે' વિશેષ્ય.)	છોકરો.
૫. જ્યારે સસલી મોટી થઈ ત્યારે તે દૂધ પીતાં શીખી.	મિશ્રવાક્ય.	તે.
(જ્યારે સસલી મોટી થઇ)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય	સસલી.
૬. જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી ત્યાં જગ્યા ખરીદીને તેમણે બંગલો બંધાવ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	તેમણે.
(જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય ('ખરીદીને' કૃદંતનું સ્થળ.)	મેં.
૭. જોસફની બાયડી બોલી કે જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	બાયડી.
(બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો).	નામરૂપ વાક્ય. ('બોલી'નું કર્મ.)	જોસફની બાયડી-એ. (અધ્યાહાર).
(જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો.)	ક્રિયાવિશેષણરૂપ વાક્ય.	ધણી.

જે છોકરો આળસુ હોયછે, તે.	આવે છે.	...	મોડો (કાળ).
જે.	હોય છે.	આળસુ.	...
...	પીતાં શીખી.	દૂધ.	જ્યારે સસલી મોટી થઇ, ત્યારે (કાળ).
...	થઈ.	મોટી.	જ્યારે (કાળ).
...	બંધાવ્યો.	બંગલો.	જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી ત્યાં(સ્થળ), જગ્યા ખરીદીને (કાળ).
...	ખરીદી.	જગ્યા.	જ્યાં (સ્થળ).
જોસફની.	બોલી.	જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો (કર્મ).	
...	સાંભળ્યો.	બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો.	...
મારો.	ચડેલો હતો.	...	જ્યારે (કાળ). છાપરે (સ્થળ).

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદ્દેશ્ય
		ઉદ્દેશ્ય.
૧. એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું.	સંયુકત વાક્ય.	
(એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું.	સાદું વાક્ય.	બાયડીએ.
(તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું).	સાદું વાક્ય.	
૨. જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો, તો આખા દહાડામાં દરેક કામ કરવાને તમને પૂરતો વખત મળશે; પણ જો એકજ વખતે બે કામ લઇ બેસશો, તો અર્ધું વર્ષ પણ પહોંચી નહિ વળે.	સંયુકત વાક્ય.	
જો એક વેળામાં...પૂરતો વખત મળશે;	મિશ્ર વાક્ય.	વખત.
(જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો)	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય.	તમે (અધ્યાહાર).
જો એકજ વખતે બે કામ... પહોંચી નહિ વળે.	મિશ્ર વાક્ય.	તમે (અધ્યાહાર).
(જો એકજ વખતે બે કામ લઈ બેસશો).	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય.	તમે (અધ્યાહાર)•

પૃથક્કરણનો નમુનો.

પક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
	વિધેય.		
ઉદ્દેશ્યવર્ધક.	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	વિધેયવર્ધક.
એક.	વેચાતું લીધું	એક નાનું સસલાનું બચ્ચું.	...
,,	પાળ્યું.	,,	તેની ટેવ જોવાને [હેતુ].
પૂરતો.	મળશે.	તમને.	જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશોતો (સંકેત), આખાદહાડામાં (કાળ), દરેક કામ કરવાને (હેતુ).
...	કરશો.	માત્ર એક કામ.	એક વેળામાં (કાળ).
...	પહોંચી નહિ વળો (નિષેધવાચક).	...	જો એકજ વખતે બે કામ લઈ બેસશોતો (સંકેત), બધું વર્ષ પણ (કાળ)
...	લઈ બેસશો.	બે કામ.	એકજ વખતે (કાળ).

સરખા અધિકારનાં બે અથવા વધારે સહગામી (જોડે આવનાર) મુખ્ય વાક્યો **ઉભયાન્વયી અવ્યયથી** જોડાઈને જે વાક્ય બને તેને **સંયુક્ત વાક્ય** કહેછે. જેમકે, એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું.

સંયુક્ત વાક્યના મુખ્ય વાક્યમાં કોઈ વખત ગૌણ વાક્યો હોય છે, છતાં બે અથવા વધારે મુખ્ય વાક્યો હોવાથી આખા વાક્યને સંયુક્ત વાક્ય કહે છે. જેમ, ત્યાં **જે કામ કરવાનું હતું** તે કર્યું, અને પાછો પોતાને ગામ જવાને નીકળ્યો.

સંકોચિત સંયુકત વાકય—સંયુકત વાક્યમાં મુખ્ય વાક્યનાં કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ સામાન્ય હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી નથી, એવાં વાક્ય સંકોચિત સંયુકત વાક્ય કહેવાય છે. જેમ—

(૧). ગાય અને ઘોડો ચરે છે—ગાય ચરે છે અને ઘોડો ચરે છે. એમાં 'ચરે છે' ક્રિયાપદ સામાન્ય છે.

(૨). લલ્લુ દોડયો અને પડયો—લલ્લુ દોડયો અને લલ્લુ પડયો. એમાં 'લલ્લુ' કર્ત્તા સામાન્ય છે.

(૩). તેણે પાઠ કર્યો અને કરાવ્યો—તેણે પાઠ કર્યો અને તેણે પાઠ કરાવ્યો. એમાં 'તેણે' કર્ત્તા અને 'પાઠ' કર્મ સામાન્ય છે.

સંયુક્ત વાકયનું પૃથક્કરણ:—મિશ્રવાક્યની માફક 'સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવું.

સંકોચિત સંયુક્ત વાક્યમાં પ્રકટ ક્રિયાપદ એક દેખાય, પણ અધ્યાહારરૂપે ઘણાં હોય છે; તેથી એવા વાક્યને દેખાવ પરથી સાદાં વાક્યમાં ન ગણવાં.

પાઠ ૯. વાકયરચનાના કેટલાક નિયમો.

૧. ઘણું કરીને વાકયમાં પેહેલો કર્ત્તા, પછી કર્મ ને છેલ્લે ક્રિયાપદ આવે છે. જેમ ગાય ચરાડે છે, છોકરો ચોપડી વાંચે છે.

૨. **વિશેષણઃ**—વિશેષણ પહેલું ને વિશેષ્ય પછી આવેછે. જેમ, **સારો** છોકરો વખતસર નિશાળે આવે છે.

કોઈના ગુણનું વર્ણન કરવું હોય, કે સ્થિતિ બતાવવી હોય; તો વિશેષણ, વિશેષ્યની પછી આવે છે; એ વખતે તે ક્રિયાપુરક બને છે. જેમ, ઈશ્વર **મહા કૃપાલુ** છે, છોકરો **માંદો** છે.

વિશેષણ, સર્વનામનો ગુણ બતાવે ત્યારે તો વિશેષણ, સર્વનામની પછી જ આવે છે. જેમ, તે **ડાહ્યો** છે, તમે **સારા** થાઓ. આમાં 'ડાહ્યો' અને 'સારા' ક્રિયાપૂરક છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ, જેની સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તેની પહેલાં આવે છે. જેમ, **રાજાનો** કુંવર **પોતાના** પાઠ સારા કરે છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ, અને વિશેષણ એક કોઈ નામની સાથે સંબંધ રાખે, તો છઠ્ઠી વિભક્તિવાળો શબ્દ પહેલો આવે છે. જેમ, **રાજાનો** વડો કુંવર **પોતાના** સઘળા પાઠ સારા કરે છે.

૩. **ક્રિયાવિશેષણઃ**—ક્રિયાનું ઠેકાણું, વખત, રીત, વગેરે દેખાડનારાં ક્રિયાવિશેષણો ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. જેમ, **આજે** જશે.

નકારવાચક શબ્દો કોઈ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પહેલાં, ને કોઈ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પછી બોલાય છે. જેમ, **ન** કરતો, કરતો **નહિ**, **મા** કરીશ, કરીશ **મા**.

૪. **કૃદંતઃ**—કૃદંત ને ક્રિયાપદ જોડે આવે તો **હમેશાં કૃદંત** પહેલું ને ક્રિયાપદ પછી આવે છે. જેમ, તે ચોપડી **લખતો હતો**. કૃદંતની સાથે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ આવે તો વખતે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ

પહેલું ને કૃદંત પછી આવે છે. જેમ, તે નહોતો **જતો,** મેં નથી કર્યું.

૫. **પ્રશ્નાર્થ શબ્દો:—શું અને વારૂ** એ વાક્યના કોઇ પણ શબ્દની સાથે સંબંધ ન રાખે, ત્યારે વાક્યની પહેલાં અગર છેલ્લે આવે છે. જેમ, શું ! વાત એવી હોય ? એની વાત હોય શું ? **વારૂ !** એમ કરવું જોઇએ ? એમ કરવું જોઇએ **વારૂ ?** એનું કારણ એ છે કે કેવળપ્રયોગી અવ્યય વાક્યની પહેલાં કે પછી આવે છે.

૬. **સંબોધન:**—કર્ત્તાની પહેલાં, અથવા કર્મની પહેલાં કે વખતે પછી આવે છે. જેમ, **હે ઈશ્વર,** તું અમારાં પાપ ક્ષમા કર. આ પનાં અંગી માણસોનો દોષ, **હે મહેરબાન સાહેબ,** આપની પાસે કોણ કાઢશે ?

૭. **ક્રિયાપદ તથા ક્રિયાનાથ:**—(૧). ક્રિયાપદને પુરુષ, જાતિ, ને વચન ક્રિયાનાથ પ્રમાણે લાગે છે. જેમ, **હું જાઉં છું,** છોકરે **પુસ્તક ખરીદ્યું.**

(૨). એક જ જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ક્રિયાપદ **તેજ જાતિના બહુવચનમાં** આવે છે. જેમ, છગન, મગન, અને લલ્લુ **આવ્યા હતા.**

(૩). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો, ક્રિયાપદ ઘણું ખરૂં **નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં** આવે છે; અને કદી ક્રિયાપદની પહેલાં '**એ સર્વે**', કે '**સર્વ**' એવા શબ્દ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, મગન, છગન, કાશી, એ સર્વે **આવ્યાં હતાં.**

(૪). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ઘણી વખત

પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે પણ ક્રિયાપદનાં જાતિવચન થાય છે. જેમ, **મેં ગામ, ઘોડો, ને ગાડી લીધી.**

(૫). ક્રિયાનાથ ઘણા હોય, અને તેઓ **અથવા,** કે કે અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો ક્રિયાપદનું રૂપ પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે થાય છે. જેમ, તેણે ગાડી કે **સઆમ વેચાતો લીધો,** પણ કેટલીક વખત ક્રિયાનાથ પછી **એમાંનું કાંઇ** એવા શબ્દ લગાડી ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં મૂકવાનો ચાલ છે. જેમ, કાશી કે મગન એમાંનું કોઈ **આવ્યું નથી,** ભૂગોળ કે ઈતિહાસ એમાંનું કાંઇ કર્યું **નથી.**

(૬). ક્રિયાનાથ જુદા જુદા પુરુષ સર્વનામ હોય, ત્યારે જો પહેલો પુરુષ તેમાં હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, હું, તું ને તે કાલે **જઈશું,** હું ને મગન **આવીશું, હું ને તે વાંચીએ છીએ, હું ને તું વાંચીએ છીએ.**

પણ પહેલો પુરુષ ન હોતાં બીજા ત્રીજા પુરુષનું સર્વનામ હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે, જેમ, તું ને મગન કાલે **આવજો, તું ને તે જજો.**

(૭). માન આપવા સારૂ ક્રિયાનાથ નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં ક્રિયાપદ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરુજી **પધાર્યા.**

ક્રિયાનાથ નારીજાતિના એકવચનમાં હોય, તો ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, વહૂજી મહારાજ **પધાર્યાં.**

૮. **વિશેષણ અને વિશેષ્યઃ**—(૧). વિકારી વિશેષણને તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે, પણ વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય વિશેષણને લાગતા નથી. અવિકારી વિશેષણનાં રૂપ બદલાતાં નથી. વિશેષ્ય એક હોય ને વિશેષણ એકથી વધારે હોય,

તોપણ આ જ નિયમ રહે છે. જેમ, ભલા, શાણા, તથા વિદ્વાન માણસની પાસે હંમેશાં બેસવું.

(૨). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના હોય **અને** તે **તથા, અને, ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય; તો તેમનાં વિશેષણ ઘણું કરીને વિધેયપક્ષમાં નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ભાત, દાળ, ને શાક **સારાં** હતાં, અંગરખું, દુપટો ને પાઘડી **સારાં** છે.

(૩). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના કે એક જ જાતિના હોય, અને તે **અથવા,** કે અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો તેમનું વિશેષણ પાસેના વિશેષ્યનું રૂપ લે છે. જેમ **સારી** પાઘડી કે સેલું લાવજો, છોકરો કે છોકરી **ડાહ્યી** હોય.

ઘણી વખત ઉપર પ્રમાણે મેળ રહેતો નથી, પણ અર્થની સ્પષ્ટતાને સારૂ દરેક વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે જુદું જુદું વિશેષણ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, **સારી** પાઘડી કે **સારૂં** સેલું લાવજો.

(૪). માન આપવા સારૂ વિશેષ્ય નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરુજી **ભલા** છે.

વિશેષ્ય નારીજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, માજી **ભલાં** છે.

૯. **વિભક્તિ:**—(૧). એક અથવા વધારે નામ કોઇ નામને ઓળખાવવાને તેની સાથે આવી તેનીજ વિભક્તિમાં હોય છે, પણ તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી. તે વખતે તે ઓળખાવનારાં નામ ઓળખાનાર નામની સમાનાર્થે વિભક્તિ કહેવાય છે.

જેમ, **રામજી** મહેતાજીને મોકલો. આમાં 'રામજી'ની વિભક્તિ 'મહેતાજીને' સમાનાર્થે કહેવાય. હું **પટેલ** શંભુલાલની પાસે પચાસ

રૂપિયા માગું છું, **સ્કોલર દામોદરે** પહેલો નંબર મેળવ્યો.

(૨). સામાસિક શબ્દમાં છેલ્લા શબ્દને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, **માબાપની** આજ્ઞા માનવી.

(૩). ઉભયાન્વયી અવ્યયથી બે કે અધિક નામ જોડાયાં હોય, તો વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણું કરીને છેલ્લા નામને લાગે છે, અથવા કોઇવાર નામને જુદાં જુદાં દર્શાવવાને દરેક નામને લાગે છે. જેમ, તમે મગન, છગન, અને **લલ્લુને** તેડી લાવજો, અથવા તમે **મગનને, છગનને,**અને **લલ્લુને** તેડી લાવજો, ભલા અને **ભુંડાનો** વિચાર કરવો.

ટીકા:—જ્યારે છેલ્લા નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે, ત્યારે પહેલાંનાં નામમાં વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતાં જે ફેરફાર થવો જોઇએ, તે તો થાય છેજ.

(૪). જ્યારે ઘણાં નામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાએલાં હોય, અને તેમને ઓળખાવનાર દર્શક સર્વનામનું એ, અથવા તે નામોની પછી **વગેરે,** ઇત્યાદિ એ શબ્દો આવે; તો સઘળાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં રાખીને વિભક્તિના પ્રત્યય **એ દર્શક સર્વનામનું બહુવચન,** વગેરે, **ઈત્યાદિ** એમને લીધે છે. જેમકે, લુચ્ચા, ઠગારા, જુઠા, ચોર, **એમની** સાથે વાતચીત કરવી નહિ; તમે કાળિદાસ, તેમના ભાઈ, **વગેરેને** તેડીને આવજો.

(૫). જ્યારે ઘણાં સર્વનામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાતાં હોય, તો દરેક સર્વનામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, ત્યાં **મને, તમને,** અને **તેમને** બોલાવે છે; આ કામ **મારાથી, તમારાથી,** અને **તેમનાથી** નહિ થાય. કોઇવાર રૂપ ન **ફરે** તો વિભક્તિનો પ્રત્યય છેડે પણ આવે. જેમ, આ કામ હું, તું, અને **તેથી** નહિ થાય.

પાઠ ૧૦. વિરામચિહ્ન.

બોલતાં બોલતાં શ્વાસ લેવા સારૂ, તથા સાંભળનાર માણસ સહેલથી સમજી શકે, તેટલા સારૂ અટકીએ છીએ. લખાણમાં એવી અટકવાની જગોએ કેટલીક નિશાનીઓ કરાય છે, તેને **વિરામ-ચિહ્ન** (વિ+રમ્=થોભવું, અટકવું) કહે છે. એમાંનાં મુખ્ય નીચે આપ્યાં છે.

(૧) , અલ્પવિરામ, (૨) ; અર્ધવિરામ, (૩) : ગુરુવિરામ, (૪) . પૂર્ણવિરામ, (૫) ? પ્રશ્નચિહ્ન, (૬) ! ઉદ્‌ગાર ચિહ્ન, (૭) ' ' કે " " અવતરણચિહ્ન, (૮) [ ] કે ( ) કૌંસ, (૯) - સંયોગ રેખા, (૧૦) — વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા, (૧૧) —— અપસારણ ચિહ્ન.

અલ્પવિરામ.

૧. બે શબ્દ ઉભયાન્વયી અવ્યથી જોડાય, તો તેની વચમાં કાંઇ નહિ; પણ તેની વચમાં ઉભયાન્વયી અવ્યયનો અધ્યાહાર હોય, તો વચમાં અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, છગન અને મગન ગયા, છગન, મગન ગયા. તે આવ્યો ને ગયો.

૨. બેથી વધારે શબ્દ જોડાય, તો છેલ્લા શબ્દ સિવાય સઘળા શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ડાહ્યો, મહેનતુ, અને ભલો છે. તે આવ્યો, બેઠો અને ચાલ્યો ગયો.

૩. સંબોધનવાળું નામ વાક્યની આરંભમાં આવે તો તેની પછી, અને વાક્યની વચમાં આવે તો તેની બંને તરફ અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ હે ઇશ્વર, અમારાં પાપ ક્ષમા કર. અમારાં પાપ, ઈશ્વર, ક્ષમા કર.

૪. શબ્દાવળી એજ હોય, તોપણ તેની વચ્ચે હંમેશાં અલ્પ-વિરામ મૂકાય જ. જેમ તે છોકરો કામ કરવે ચાલાક, અને ભણુવા ભણુવામાં હોશિયાર છે.

૫. પૂર્વસ્થાનના શબ્દને ઓળખાવનાર શબ્દાવળીની બંને બાજુએ અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, સયાજીરાવ, વડોદરાના મહારાજા, હવા ખાવા મહાબળેશ્વર પધાર્યા છે.

૬. ગૌણ વાક્યની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે; પણ જો બહુ નાનું ગૌણ વાક્ય હોય, તો કાંઇ પણ ચિહ્ન મૂકાતું નથી. જેમ, તે આજે અમદાવાદ જવાનો છે, એ હું જાણુતો નથી. તે જવાનો છે એ હું જાણુતો નથી. પોતાના માબાપની આજ્ઞામાં રહેવું, અને તેમની મર્યાદા રાખવી, એ કામ સપુત છોકરાનું છે.

૭. સંયુક્ત વાક્યમાં સહગામી વાક્યોની પછી વખતે અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ બાગમાં નારંગી, લીંબુ, દાડમ, તાડ, અને બીજી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ છે, અનેક ખીલી રહેલાં ફૂલોની વાસ ચારે તરફ ફેલાઇ રહી છે, અને માછલાંથી ભરેલા હોજ અને ફુવારા આવી રહ્યા છે.

૮. જે શબ્દો પછી તેના સમાનાર્થે એ, તે, સર્વે, એ સર્વે, ઈત્યાદિ, વગેરે એવા શબ્દો આવે, તો તે દરેક શબ્દની પછી અલ્પ-વિરામ મૂકાય છે. જેમ, છગન, લલ્લુ, એમને બોલાવીને વહેલો આવ, કપડવણુંજમાં કાચ, સાબુ, વગેરે બને છે.

૯. હા, ના, હવે, વળી, બીજું, છેવટે, ટુંકામાં, વગેરે એવા અર્થના કેટલાક શબ્દની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, વળી, હું તમને કહું છું.

અર્ધવિરામ.

ગૌણ વાક્યની અંદર પેટાવાક્ય આવેલાં હોય, તો ગૌણવાક્યને છેડે અર્ધ વિરામ મૂકાય છે. જેમ અભ્યાસમાં જેવી કાળજી હોય તેનું તેવું ફળ મળે; એમાં સંદેહ શો?

સહગામી વાક્યોમાં એક કે વધારે ગૌણ વાક્યો હોય, અને તે ગૌણવાક્યો અલ્પવિરામ વડે જુદાં પડતાં હોય; તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ આવે. જેમ, એવા લોકને ત્યાં કોઇ પરદેશી જઇ ચઢયો હોય, તો તેઓ તેને ઉતારાની અને ખાવાપીવાની સોઇ કરી આપવામાં આનંદ માને છે; અને એ પરદેશી જેની પાસેથી દૂધ વગેરે ચીજો વેચાતી મેળવી શકતો નથી, તેનીજ પાસેથી તે ચીજો મેમાન થઇને મફત પામે છે. (નવી સાતમી).

સહગામી વાક્યોમાં ગૌણવાક્ય ન હોય, પણ અલ્પવિરામ કરતાં વધારે અટકવાની જરૂર હોય તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ મૂકાય. જેમ, જનોઈ પહેરી સૂર્યનો મંત્ર લેઈ વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર રહે છે; ભિક્ષા માગીને ગુજરાન ચલાવે છે; ગુરુની સેવા કરે છે; અને વિદ્યા ભણે છે. (નવી સાતમી).

ગુરુવિરામઃ—સરખા અધિકારનાં મુખ્ય વાક્યોને જોડનાર ઉભયાન્વયી અવ્યય પડતો મૂકાય, તો ત્યાં ગુરુવિરામ મૂકાય છે. જેમ, આળસ તજોઃ આળસ સમાન બીજો વેરી નથી, 'એમાંના કેટલાકમાં કવિ દલપરામ આ પ્રમાણે વર્ગ કરે છેઃ પહેલો શામળ ને બીજો પ્રેમાનંદ, ૯૦' (નર્મગદ્ય). આ ચિહ્ન એકલું બહુ વપરાતું નથી. વર્ણનરેખા સાથે વપરાય છે.

પૂર્ણવિરામ.

૧. રચના અને અર્થમાં જ્યાં વાક્ય પૂરું થાય, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ગયો. જો ચાકરી કરીએ તો ભાખરી મળે.

૨. આજ્ઞા આપતી વખતે કે આશીર્વાદ આપતી વખતે વાક્યને છેડે પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લક્ષ્મણજીને રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે ભાઇ, માતા, પિતા, અને ગુરુની સેવા કરજે. ભગવાન તારી રક્ષા કરો.

૩. કોઈ નામ કે શબ્દને માટે સંક્ષેપ નિશાની વાપરીએ, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લલ્લુ હરિભાઈ=લ. હ. મહેરબાન=મે. મિસ્તર=મિ.

પ્રશ્નચિહ્ન.

જે વાક્યમાં સવાલ કરેલો હોય છે, તે વાક્યને છેડે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય છે. જેમ, તમે ક્યાં જાઓ છો? તમારો ધર્મ શો?

જ્યારે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પેટા વાક્ય હોય છે, ત્યારે ત્યાં પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય નહિ. જેમ તમે ક્યાં જાઓ છો એમ તેણે મને પૂછ્યું.

ઉદ્ગાર ચિહ્ન:—કેવળ પ્રયોગી અવ્યય, અથવા તે અર્થે વપરાએલા કોઈ પણ શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી ઉદ્ગાર ચિહ્ન મૂકાય, અને ઉભરાનો ભાવ ઓછો હોય તો અલ્પ વિરામ મૂકાય. જેમ, અરે! શિવશિવ! આ તે શો ગજબ! અરે, મારૂં માથું દુખે છે.

અવતરણ ચિહ્ન:—કોઇના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તેજ રૂપમાં લખી બતાવવા હોય, તો તે શબ્દોની પહેલાં અને પછી " " આવાં અવતરણ ચિહ્ન મૂકાય છે; જો વાકય નાનું સરખું હોય તો ' ' આવાં ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે "અજ્ઞાનીના મનને ચલાવી નાખવું નહિ."

કૌંસ:—અર્થની સ્પષ્ટતા કે ખુલાસાને માટે કાંઇ વિશેષ જણાવવાનું હોય, તે [ ] આવા અથવા ( ) આવા કૌંસમાં લખાય છે. કૌંસમાં લખેલી બાબત કાઢી લેતાં મૂળ અર્થ તૂટતો નથી. જેમ, ઇ (અય્)=જવું.

સંયોગરેખા:—જ્યાં લીટી પૂરી થાય ત્યાં શબ્દ અધુરો રહે

ત્યારે, અથવા બે પદને એક જેવાં બતાવવાં હોય ત્યાં સંયોગરેખા વપરાય છે. જેમ ગુજરાતી–ઈંગ્રેજી ડિક્શનૅરિ.

વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા:—વાક્યમાં ઉદાહરણ તથા કહેલા વિષયનું વર્ણન છે, એ જણાવવાને જરા લાંબી લીટી કાઢવામાં આવે છે; તેને વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા કહે છે. કોઈવાર મહાવિરામ અને વર્ણનરેખા (:—) આ પ્રમાણે સાથે પણ લખાય છે.

અપસારણ ચિહ્ન:—હકીકત લખતાં લખતાં તેને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને, અથવા વચમાં સૂઝી આવેલા વિચારોને દર્શાવવા તેની પહેલાં—આવું અને પછી પણ—આવું ચિહ્ન કરાય છે તેને અપસારણ ચિહ્ન કહે છે. જેમ, દેહ જાળવવાનો નિયમ—બ્રહ્મચર્ય, સારો ખોરાક, શુદ્ધ જીવન, વગેરે—બરાબર પળાય તો ૮૦, ૯૦ વર્ષ સહેજ જીવાય.

પાઠ ૧૧. સવાલો.

૧. કૃદંત એટલે શું?
૨. કૃદંતના કાળ પ્રમાણે પ્રકાર કેટલા? તેનાં નામ અને પ્રત્યય ક્યા?
૩. કૃદંતનામ, વિશેષણ અને અવ્યયના પ્રત્યય ક્યા?
૪. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કોને કહે છે?
૫. મિશ્રકાળ શી રીતે બને છે?
૬. પંદર મુખ્ય મિશ્રકાળનાં નામ બોલો ને તે શી રીતે બને?
૭. કર ધાતુનાં નિશ્ચયાર્થ ને સંશયાર્થમાં મિશ્રકાળનાં રૂપ કહો.
૮. નિષેધાર્થરૂપ શી રીતે બને?
૯. સંયુક્ત ક્રિયાપદ કોને કહે છે?
૧૦. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કોને કહે છે?
૧૧. કર્તા, કર્મ, પરિમાણ, સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, અંગવિકાર

સાહિત્ય, સંબંધ, અપાદાન, મર્યાદા, ન્યુનાધિકતા એ અર્થે કઇ કઈ વિભક્તિ આવે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૨. ઉદ્દેશ્ય અમે ક્રિયાપૂરક તરીકે કયા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૩. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે કયા શબ્દો વપ-રાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૪. વિધેય તરીકે વપરાતા શબ્દો કયા તે દાખલા સાથે કહો.

૧૫. વિધેયવર્ધક તરીકે ક્યા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૬. શબ્દાવળી કોને કહે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૭. ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો વધારો, શબ્દાવળીથી કર્યાનાં બબ્બે ઉદાહરણુ આપો.

૧૮. મિશ્ર વાક્ય, ગૌણુ વાક્ય, અને મુખ્ય વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૧૯. ગૌણુવાક્ય, મુખ્ય વાક્યની પહેલાં કે પછી ક્યારે આવે ?

૨૦. ગૌણુવાક્ય કેટલી જાતનાં છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૨૧. નામરૂપ, વિશેષણુ રૂપ, અને ક્રિયાવિશેષણુ રૂપ ગૌણુ વાક્ય શા શા અર્થે વપરાય છે ?

૨૨. સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૨૩. સંકોચિત સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૨૪. વિશેષણુ, ક્રિયાવિશેષણુ, નકારવાચક, કૃદંત, પ્રશ્નાર્થ, સંબોધન, ક્રિયાપદ ને ક્રિયાનાથ, વિશેષણુ ને વિશેષ્ય, અને વિભક્તિ સંબંધી વાક્યરચનાના કેટલાક નિયમ દાખલા સાથે આપો.

૨૫. મુખ્ય વિરામચિહ્નનાં નામ આપો ને તે કયે પ્રસંગે વપરાય ?

સમાપ્ત.

અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

ગુજરાત ખાતે અમારાં પુસ્તકોના મુખ્ય એજંટ અમદાવાદમાં મેસર્સ એસ. બી. શાહની કંપની ઠે. દુકાન નં. ૨૬ પાનકોર નાકે છે. તેમની સાથે અમારાં ગ્રાહકોએ પત્રવ્યવહાર કરે

કાઠિયાવાડ ખાતે નીચેના એજંટો છે.

રાજકોટ—બુકસેલર બહેચર મેઘજી.

ભાવનગર—બુકસેલર અબદુલહુસેન આદમજી.

ગોંડળ—કર્તા તથા બુકસેલર ચુનીલાલ ટોકરશી.

ધોરાજી—બુકસેલર એલ. ટી. વાઢેર.

જામનગર—બુકસેલર હેમરાજ જાદવજી.

જુનાગઢ—બુકસેલર નાથાભાઇ ભવાનભાઈ.

સઘળા જાણીતા બુકસેલરોને ત્યાંથી અમારાં પુસ્તકો મળી શકશે.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગોંડળ સ્ટેટ.

મુ. ગોંડળ (કાઠિયાવાડ).